SOKOLIEVKA/ JUSTINGRAD

MILLER

Biesiedka
Skibino
Zaszkow
Buki
Sokołówka
Iwanki
Uman
Turkowska
Rozumnica
Tichij-chutor
Hrasiukowka
Popowka
Tarnowka
Zubejka
Pawlowka
Wiatrograd
Bagan
Hlinka
Zytniki
Szubienny stan
Maryjka
Ochmatowo
Rubinnyj most
Sabadaszka
Buzowka
Zielonyj róg
Chizna
Kmeta
Brzyczna
Antonówka
Berezinka
Papowka
Jankowka
Strengrod
Papowka
Tharkowka
Tomaszowka
Sestercowka
Krasnostawka
Dubrowje
Mankowka
Leszczynowka
Jaromatka
Pudobnoje
Pomojnik
Fuhermanowka
Berestowiec
Krasnopolka
Potasz
Maszurum
Rogi
Ksiendzowka
Kasianowka
Werbowatz
Kaczubiejewka
Wojtowka
Dmitrowskoje
Gorodeckoje
Lagerplatz
Bobrowody
Apolanka
Berezanowka
Putanka
Ablaneckoje
Swinarka
Grodzisko

Sokolievka/Justingrad

A Century of Struggle and Suffering in a Ukrainian Shtetl,

As Recounted by Survivors to Its Scattered Descendants

Edited by

LEO MILLER
and
DIANA F. MILLER

A Logvin Book

Loewenthal Press
New York
1983

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2023

© 1983
Library of Congress Card Number 83-81346
ISBN 0-914382.-02-0
Printed in the United States of America
All Rights Reserved

A Logvin Book
by
LOEWENTHAL PRESS
P.O. BOX 1107
New York, New York 10009

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2023

To Perpetuate
The Memory of the Hundred Years of
Sokolievka/Justingrad
From Its First Settlement
To Its Final Martyrdom

This Memoir Is Dedicated
to
Our Grandchildren
and
All Grandchildren Everywhere

Previously Issued in this Series by Loewenthal Press:

Dobromil: Life in a Galician Shtetl, 1890-1907, by Saul Miller
(translated and edited by Leo Miller, 1980)

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2023

Printed by
Waldon Press, Inc.
341

Contents

Foreword xi

Sokolievka/Justingrad 1

The Wegodner Manuscript, translated 3

The Mashabei Sadeh Memorial Booklet, translated 19

The Lamentations of Rabbi Yehoshua 59

The Sokolievka/Justingrad Diaspora 63

Appendix: Uman 68

Explanatory Notes 71

The Lamentations, Hebrew text 99

Reproduction of the Wegodner Manuscript 122

Reproduction of the Mashabei Sadeh Memorial Booklet 202

Note dual pagination of the Hebrew and Yiddish texts, which begin at the farther end of this volume and proceed to the middle.

Acknowledgements

We extend heartfelt thanks to all the many friends who have helped with information, with leads and above all with encouragement:

Baruch Bernstein, Chassia and Irving Lutsky, Joseph Criden, Harry Criden, Bertha Aleck, Avraham Ben Herut, Anna Newman, Amy Newman, Morris Wagner, Hyman Shuman, Isidor Rosenberg, Selig Adler, Isadore Kranzel, Morris Glanz, Rabbi Isaac Joel Rabinowitz, Rabbi Nosson Scherman, Nathan M. Kaganoff, Morris U. Schappes, Theodore Mackiw, Sidney Troy, Dorothy Troy, Seymour and Blanche Logvin, Irving and Gertrude Logvin, Mildred and John Zimmerman, Sheila and David Cheimets, Esther and Ben Feldstein, Janet and Sol Feldstein, Joanne and Martin Feldstein, Leona Zarsky, Arthur Kurzweil, Sheila and Max Lidz, Alexander and Helen Kraidin, Fanny and Benjamin Goodman.

Foreword

Many books, and not nearly enough, have been composed to tell the story of the Holocaust of 1933-1945, and in a sense, this book is part of that story. But the saga of struggle, suffering and survival begins long before then, and will surely not be ended very soon.

This is the story of a shtetl which had a life of barely a hundred years, of simple hard working people, who each night gave thanks they had managed to live through one more day, said their krias-sh'ma and went to bed. Even so, they had a story of their own, from which are here preserved only a few moving chapters, which we put together as a testimony instead of a tombstone, as a beacon.

D. F. M.
L. M.

7th Day in Av, 5743

Family group picture taken in Sokolievka 1912 on the eve of the departure for America of newlyweds David Feldstein (1884-1964) and Adella Logvin Feldstein (1892-1973), standing left. Seated center, *Adella's parents, David Logvin (d. 1916?) and Blume Leah Logvin (d. 1937, Brooklyn): she was blinded in a 1919 pogrom.* Behind them, *infant Leo Troy (d. 1981, Scranton), in the arms of his mother, Adella's sister Maryam Troyaker (later, Firdman) who was killed in the Nazi holocaust with her other children.* Standing right, *Adella's brother Lazar Logvin (d. 1969, Buffalo) with his wife Esther Krenzel Logvin (d. 1918). Their children, front, Seymour Logvin, Gertrude Logvin Srebrenik and Irving Logvin, escaped from the pogroms to America, and with their families are still contributing to this country's cultural and economic well-being* *(see p. 66 and note 74).*

Sokolievka/Justingrad

Centuries ago, none of us knows exactly when, there already were Jewish families making their home in Sokolievka, a little village in the Ukraine, but their written history begins only in the early nineteenth century. It begins in agony, and it ends barely a hundred years later, in tragedy.

Where was Sokolievka? It was sort of on a line 120 miles south from Kiev, 160 miles north from Odessa, but those were far away places, remote from Sokolievka's villagers. For them the big town was Uman, about twenty miles to the south. Local geography was more meaningful, centering on 'Der Teich', *the River*, and 'De Brick', *the Bridge*. Actually the 'Teich' was a pond, formed artificially by a dam or dike across a stream that came through the village of Popivka to the southwest, and 'De Brick' was really this dam of earth and brushwood, a quarter of a mile long across the 'Teich'. At the eastern end was Sokolievka, at the western end was Justingrad, and that is the beginning of the story.

This history begins in the despotic reign of Tsar Nicolai the First, who could think of no better way to placate the restless serfs and oppressed peasants of Russia, and keep them quiet, than to issue decrees: Jews who live in certain villages must move. Where to? No matter. Just move. In Sokolievka there were perhaps three dozen Jewish families when this ukase hit. Where to go? They were in 'galus'*, in exile, some of them since the Babylonian war 2500 years ago, some since Roman times 1700 years ago. Their forefathers had wandered a weary and trackless way through realms and kingdoms long forgotten, Parthia, Byzantium, Granada, Burgundy. Where to, now?

At this critical moment, a blessing. The 'preetza', wife of the

* *Throughout this volume the last letter of the Hebrew and Yiddish alphabet is represented* by an s *wherever it was so pronounced in Justingrad / Sokolievka.*

local lord who was master around Sokolievka, had title to vacant land on the western side of the "Bridge", then open space, with only two houses. Eager not to lose their income from this hard-working community, the 'poritz' and the 'preetza' suggested that these new exiles simply go across 'De Brick' and re-settle there. So they did, and they named the new settlement *Justingrad*, in honor of the 'preetza', whose name was Justina.

And so we begin with our first document, the Wegodner Manuscript. This document, twenty-three bittersweet pages handwritten in Yiddish, was set down about 1929, by Levi Wegodner, a native of Justingrad/Sokolievka, then resident in Buffalo, New York, at the request of his children on the occasion of his fiftieth wedding anniversary. *In the beginning . . .*[1]

Hudel and Levi Wegodner
(Mr. & Mrs. Louis Wagner)

The Wegodner Manuscript

Recollections of the Days of My Youth which I began to write on the day sixty-seven years are completed from the day I was born; also what my forefathers told me of their times so that it may be told to later generations.

Exile and New Home

I have begun to write my history, also the history of my parents at the request of my children: my recollections, and what my parents told me: Levi, son of Joseph Wegodner and Hudel, daughter of Avigdor Mintzer.

My father's father was Ephraim Wegodner, (and his father's name was Joseph). Ephraim dwelt in the town of Sokolievka, in Kiever gubernia, Russia, in the time of the Russian despot Alexander the First; and after him the Russian throne was occupied by his brother Nicolai the First (may his name be effaced!). Nicolai the Cruel issued a ukase, a decree, that Jews were not permitted to reside in 'kaziana' (crown) towns or villages. They could stay only in areas which belonged to 'preetzim, pannes' (feudal lords).

So the town of Sokolievka was driven out, although it had stood on government land hundreds of years. I myself have seen a tombstone there dated over 300 years old.

Fortunately the Jewish population did not have to wander far, only across the 'Teich,' a mile wide. There lay an unoccupied space which was the property of a 'preetza,' a woman of the nobility. The old 'preetza' was satisfied that these Jews should settle on her territory. It would give her a town, which would yield much more income than unsettled land. It was also an honor to have a town in her estate. This moved her to help each one, lending money, and timber from her woodlands to build their houses. Each one had to pay for a site to build a house. This took place in the years 1840-1850.

These Jews were then so impoverished that they did not even have funds to pay to transport their personal possessions across 'De Brick'. They took their houses apart, used the best wood to make rafts, spread out whatever they had not been able to sell and so floated this "fortune" of their across the water.

This took place the day after 'Pesach' (Passover). To their misfortune the weather was very bad, rainy and cold. The weaker women and children were taken into a large house which had been erected some time before, with a large courtyard. This house belonged to Chayyim Lichtzieher, Chayyim the Candle Dipper. He had a little manufactory there where he himself made tallow candles, in those days our only lighting. A few women convalescing from childbirth were taken into the house. Each person's best possessions were piled together in the large courtyard. The rest of the people made shelters of straw, or holes in the ground, to protect themselves from the rain and the cold. No sooner was this set than 'helft Gott', God helps, and on Friday evening fire broke out in Lichtzieher's house. Everything went up in flame. Nothing was left, no bedding, no chair, no table, a mound of ashes.

[*In spite of this unhappy beginning, these villagers proceeded to help themselves.*] At that time there was famine in Russia. Russian construction workers came, working for their bare meals. If they earned a few rubles, they boozed it up. The town was practically all built that summer.

My grandfather Ephraim built a large inn and hotel for people travelling through. In those years there were no railroads yet. Traffic moved by horse and wagon. He also had a wine store. He used to travel to Bessarabia to buy wine to sell in other shtetlach in the vicinity. He also was a fine 'chazzan', (cantor). He used to ride out for the High Holidays to Nicolaiev and there earn 200 rubles, then a high rate [*chanting the synagogue liturgy.*] He used to sing with the famous Tzalel, the Odessa 'chazzan.'[2]

He died in middle age, at fifty-five, in 1867. I, Ephraim's grandson, was then three and a half and barely remember him. My father was then about twenty-seven.

Ephraim's widow took over the house and the business of the inn. She was a second wife, not mother of my father or his brother Jacob. (My father and Jacob were the children of Ephraim's first

wife Rachel, whom he divorced when my father was three and Uncle Jacob was 1½). His widow remained with six children of her own, three sons, Velvel, Aaron, Abraham, three daughters, Sarah, Perel, Nessy. Uncle Velvel's first born was Samuel Wegodner, who died in Buffalo in 1921. Velvel had four daughters, Chayye, Rebecca, and Aidel in Chicago; in Eretz Yisroel, Miriam, whose husband is Nathan Berdichevsky.

My father took over the wine business, and built a separate dwelling for himself, with his business in the same house.

My father's mother Rachel (who was divorced by grandfather Ephraim) married again but had no more children. In her old age, after her second husband died, she moved in with her children, and died in my father's house at age 71, after my wedding.

My mother's father was called Shmaia (Jacob Samson) and her mother Chayye, from the same town Sokolievka. His business was salt. They had two children, my mother and a brother Chayyim. This brother Chayyim was a great 'lamdan' (scholar) and a 'chochem' (learned man). He inherited his grandfather's property, but he had no aptitude for business, and quickly became poor. Grandfather Shmaia died when I was four years old, from the Black Plague, which was then epidemic in our area. Hardly any home failed to give its sacrificial victims to the Angel of Death.

What I am going to tell you now is no legendary fantasy. It is true fact. When the plague was rampant it reached grandfather's house. It carried off Uncle Chayyim's wife and two children. Then it seized Uncle Chayyim. He lay down sick on Simchas Torah morning. Picture to yourself the grief of the parents, now also about to lose their treasured only son.

At that time there resided in our town the Tzaddik Rabbi Gedalya Aharon (the grandfather of the Monastrishtsher Rabbi Rav Yehoshuala who now lives in New York).[3]

Grandfather ran to the Rabbi with a great outcry. The Rabbi was then seated at table with many Chassidim. Grandfather sobbed and cried out, "If I must give another sacrificial victim from my house, I want myself to be the sacrifice, and all of you, Rabbi and 'Yeeden' sitting here be my witnesses, join in blessing me to be exchanged for my son, my head for his, my hand for his, every limb, I bring a bottle of wine for all of you to pledge this to me."

He then went directly home, and fifteen steps from home he began to feel bad, and felt the cramps coming on. When he came into the house, he flung himself on his bed, and as he felt himself getting worse, so Uncle Chayyim took a turn for the better. By three o'clock grandfather was dead, and Uncle was recovering. This happened Simchas Torah in the year 5627 (1866), the same day that my mother gave birth to my brother Ephraim.

Grandmother Chayye lived another eight years.

My father Joseph was brought up in the spirit of those years: studied in 'cheder' and in the 'Bess Medrash', no other schooling.[4] But he taught himself to write Yiddish, and was a good writer in Yiddish when 90% could not, and to do accounts on an abacus (of ten wires with ten wooden rings, which was then in use). A majority then could not write numerals. Also there was a question of paper, of which they were very sparing.

My father had an aptitude for business, a clever man. He set up the first general store of groceries and furnishings, which he called a 'Bakaleyena and Galanterie Artevie'. This business he conducted at home. "Home" consisted of two rooms and a kitchen. Below there was a cellar, and that was the store. (I was then not quite six). One night it was broken into and everything was stolen. Later a deal was made with the thieves to return the stock for 200 rubles, a great fortune that was. Well, the thieves tricked him out of the money, and at night brought back cases filled with flint stones. Father lost everything. He also suffered having to pay off paper notes at interest as high as 50% per annum.[5]

Kidnapping Children for the Tsar's Army

To give you a grasp of the further narrative, I must first describe the circumstances which then prevailed under the Tsars of the Romanoff dynasty. In 1825-1855 the throne was occupied by Nicolai Pavlovich, Nicolai the First, after the death of his older brother Alexander, who had warred with Napoleon, Emperor of France and defeated him. This Nicolai was an extreme anti-semite, and also very ferocious, like his ancestor Ivan the Terrible. Seeking to cozy up to the Church, and to cover up his cruelties to the Russian citizenry, he undertook to proffer Jewish souls to the Church.

Well aware that it would be a difficult struggle to convert Jews, he issued an ukase to draft little children into the military service. The ukase required that each father who had two sons must yield one to be taken; from each with more sons, two would be taken at the age of eight and up. This ukase was sent to every town and village, directing that in every place a draft commission be set up, empowered to use police aid to seize the children. So in every town was set up a 'kehilla,' (community board) to do this devilish work. 'Chappers,' (grabbers, kidnappers) were hired to snatch children of eight and even seven years age and bring them to the district assembly point to be assigned as soldiers.

These little children were shipped deep into Russia and handed to peasants to raise up to the age of eighteen, thrust in among strangers and compelled to apostasize. You can imagine the suffering of a child taken from his mother's apron, sent a thousand miles away, not knowing the Russian language, repelled by the food. Often the peasant hardly had food for his own children: having a strange child, and yet a Jewish child, quartered on him, you can imagine what happened to the Jewish child. A great number died from starvation, or from beatings. No one could demand an accounting for their blood, because their parents had no idea where their child had been taken. The younger ones were simply baptised. The older ones who refused to "convert" were subjected to such tormenting that there remained very few who were not "converted."

Under Nicolai I such a soldier could say good-bye to life. Up to age 18, he was considered in training, and then he was required to serve for 25 years. Any one who might survive to find his way "home," after this term of service, was old and broken down, without any trade to make a living. When parents had a child so taken, he was considered gone forever, and so parents would rather pray a quick death for their child than have him endure that dragged out agony. It is reported that Nicolai had said it would be enough if from a hundred such children there would remain one soldier available for service.

How long the period continued when this decree was in effect, I do not know exactly. (*Forty years.* L.M.) Some time later (during this period) the decree was revised to require each Jewish 'kehillah' to supply, each year, 5% for military service and the 'kehillah'

was held responsible. Also it was permitted to a 'kehillah' to buy a substitute replacement. That meant they could hire some kind of vagrant tramp for a certain sum to volunteer for army service. This helped the richer families to buy themselves out. Sometimes the 'kehillah' would assess a tax on every family for this purpose.

Naturally it was not very respectable people who were chosen as such paragons, because a decent person would not accept such a post. The shepherds of the flock scented a fat morsel here. They imposed heavy taxes on the poor families, and when they could not pay their children or their orphans were taken and turned over for soldiers. The wealthier bought themselves off, while those who had access to the dish divided up the money.

To this end they would send out 'chappers' (snatchers, grabbers) with the permission and the help of the government, to bring in living merchandise. When the 'chappers' (grabbers) came into town, there arose a tumult; it was like a pack of wolves falling on a flock of sheep. Sometimes they seized a victim who was an only child in his family, whom they were not supposed to take, so they would invent a ruse, list an imaginary brother or two, and so take him.[6]

When the Jews were driven out from the crown shtetls, under Nicolai I, some shtetls were given a respite, not to have any soldiers taken for ten years. This was enjoyed only by those persons who were enrolled in the Sokolievka census. Grandfather's family was enrolled in the Berdichev census, so they did not share that privilege.[7]

I myself remember when there used to come 'chapper-grabbers' from the Berdichev 'kehillah', my father would go away overnight to another family, in fear for himself, even though he was already father of five small children. One could believe anything of those 'chappers'. Even though the 'chappers' were hated, still a 'kehillah' would employ such characters in order to meet the quota of soldiers rigidly imposed by the government.

(This decree lasted into the time of Alexander II. Then was worked out a law, the Manifest of 1874, that each one must go into military service at age twenty-one. Not everyone had to go at twentyone: an only son, or the oldest son, or any whose brother was already in service, was exempt. From the rest a certain percent were taken by lottery).

In that time of Nicolai the First, when my father was thirteen

and his brother then eleven and a half, one fine evening there suddenly arrived 'chappers' from the Berdichev 'kehillah' and took both children away that night, chained them with shackles, and carried them off towards Berdichev. Grandfather and the family were helpless to interfere. At that time there was no railroad yet. They traveled by horse. When they had travelled about 100 verst (65 miles) it was approaching Friday eve. These 'chapper-grabbers' would not travel on the Sabbath — such a crime as desecrate the Sabbath by travel they would not commit. They stopped in a village about 50 verst [*about 35 miles*] from Berdichev. 'Nu, Shabbos is Shabbos,' the Sabbath is the Sabbath. The 'chapper'-grabbers gave orders for fine Sabbath preparations; 'davinned' (recited) the evening liturgy, made 'kiddush' (blessing over the wine) from a big goblet, with a good schnapps, and celebrated a good time, because they had packed in two victims at a time. When they were well soused, they lay down on the floor to sleep. The two children were bound together by the feet, and my uncle was laid next to one of the 'chappers', his little foot chained to the 'chapper's' paw. The children lay awake, and when the 'chappers' were soundly asleep, the little fellow cautiously slipped his foot out of the shackle, and both slipped quietly out and away. A little distance off there was a little bridge to cross, where they saw some peasant lads spending the night in the meadow. The boys asked directions to some Jewish dwelling. The peasant boys fully understood the situation and gave good directions, to a local landholder.

They found their way there and knocked on the door. There came out a clean-shaved man, at which the boys burst into tears, in fear they had made a mistake, because in those years it was rare for a Jewish man not to be bearded. But he was Jewish, and he calmed their fears. He took a hammer and chisel and broke off the chains, fed them, harnessed up two good horses, to carry them off to some secure place.

Meanwhile the 'chappers' had become aware of the fugitives, called village police, reached the landholder's house. He tried to put up a fight, so my uncle managed to get away, but my father was retaken. The 'chappers' carried him to Berdichev, where he was confined, pending health examination and induction procedures. Here he was kept three months.

After three months my father was brought before the *sledevatl*

(examining official). He asked: "Your name?" *Joseph*. "Father's name?" *Ephraim*. "Family name?" *Wegodner*. "How many brothers?" *I am the first, and there is a one year old infant girl.*

"Then you are only two males, your father and you, and from two such no recruit is supposed to be taken. But where is the second boy who was with you together? Isn't he your brother?"

He is not my brother. He is a stranger that the 'chappers' seized to palm off as my brother.

"Well, where is he?"

He is gone. The 'chappers' themselves let him go when his father showed up and paid 300 rubles for his release.

The 'chappers' were stunned by this answer, but the *sledevatl* more readily believed the boy than the 'chappers' and ordered them arrested. The inquiries were repeated several times and after some more to do, my father was released. Meanwhile my uncle Yaacov took another family name, and for the rest of his life was known as Weinberg.

In time, Yaacov bought the Wegodner house from the other heirs, when all were already married, and set up a store in front. Uncle Velvel took over the inn and the wine business. All that happened when I was a child.

My History as I Recall from Childhood to Now

I was born in 5623, the 8th day in Cheshvan, as I know from my Bar Mitzvah, November 1862. We were five children: two sisters before me, Hannah and Deborah. I am the oldest of the sons. I had a brother Shmuel Abba, and a brother Ephraim who lives now in New York with his family.[8] The other children are already gone.

When I was four they sent me to a 'dardaki-melamed' (primary Hebrew school teacher) named Meierka. In two years time I already was graduated with a diploma saying that I knew how to 'daven' well.[9]

I would like to describe Meierka's 'cheder' for you. The 'cheder' was in a large house, without a ceiling. The ground was covered with bare clay which the 'bahelfers' (teacher aides) spread out for a floor. Wooden floors were not in use in any houses. The benches were simply boards laid on four legs. When a child sat

down, the board sagged. There were four or five such benches and on each board twenty children were seated. The 'cheder' included over a hundred children in ages four to eight. There were tables, of two boards nailed together, a little higher than the benches. At each table sat two 'bahelfers', at each end. The tables were nine 'eilen' (ells). Sitting at each, on both sides, were ten 'kaddishlech', like lambs to the slaughter.

This was the first class, where beginners learned the 'alephbeis' (alphabet). The 'bahelfer' sat with a whip of eight thongs in his left hand and a pointer in his right. Every so often would be heard another squeal from a lambkin whom the 'bahelfer' had honored with his cat-o-nine tails on the bare skin, because the impoverished children did not wear any 'penselech' or "meitkelech'. Their clothes consisted of a long shirt of coarse linen, with an 'arba-kanfos' and an old 'yarmelka' of their fathers'.[10]

The second class had an older 'bahelfer' who reviewed the 'Chumash' (the Five Books of Moses) with the older children. At his table the wailing did not let up, because "In law there is no compassion," (*Ain rachamim badin*).

In the third class the Rebbe himself sat at the table and taught Rashi (the Bible commentary) to the children. He was strict and severe. If you caught his eye, your blood would freeze. No child left his table without some marks on his body. No child dared to go out without permission from 'Rebbe' or 'bahelfer'. Still they did have to let some children go out because the place was cramped for a hundred, and there really were not seats enough for all. The richer children had the privilege of sitting on the benches, the poorer on the ground. That was in summer time. In winter they were all crowded into one room like herring in a keg. The children were eager for their tutoring turn to come, at least to be able to have a seat.

The tuition fee ranged from 1.50 rubles to 5 rubles for a term. The 'bahelfers' received 10 to 15 rubles a term. Every householder was responsible to give a 'bahelfer' [*each year*] one week's 'kest' (dinner as guest at table) and 'Rosh Chodesh Gelt' (first of the month tip) of two to five kopeks. When the alleys were mired or the weather very cold, the 'bahelfers' had to carry little children to 'cheder' and home, on their backs. (Being so poorly paid) they might eat up the cooked food which a mother would send along

for the child. The unfortunate child in 'cheder' had to 'nebech' eat a dry bit of bread or go quite hungry. So when the children were dismissed to go home, the 'bahelfer' would read them the 'krias-sh'ma' [*bedtime prayer, i.e., intimidated them*] that they must not talk out of school.

It once happened to me, that mother sent my cooked food along with the 'bahelfer' who ate it up and forgot to leave me even a little bit of bread. As I became good and hungry, I began to cry bitterly. The 'Rebbe' saw I was crying without any "what for," and since I was afraid to tell the truth he improved me with the cat-o-nine-tails. The 'bahelfer' knew why I was crying. When the 'rebbe' was out for a minute, the 'bahelfer' let me go, but warned me not to tell my mother about the cooked food. When I came home, my childish understanding carried me away to tell Mother that it had been good, so I said it had been very good 'rosselfleish' (pot roasted meat). Said she: "What 'rosselfleish'? it was knishes, six big knishes." I broke into tears. So Father took me under cross-examination and figured out that I had fasted all day.

I was considered one of the 'nagidishe' (wealthier) children, so Father sent for the 'Rebbe' and gave him a full report. The 'Rebbe' began to beat the 'bahelfer,' the 'bahelfer' struck back. Mother who was a 'Tzidkaniss' (pious and charitable woman) spoke up for the poor young 'bahelfer' and made peace. But I won a victory: none of them beat me any more.

I could write about other episodes from 'cheder' but enough for now. Well, I am six years old and Dad is seeking a 'Gemara melamed' for me.[11]

To find a 'Gemara melamed' was not hard, but Dad sought a satisfactory 'cheder' with good fellow students, not just any one at all. So he talked it over with grownups who had children of my age. These boys were Yaakovka, son of Rabbi Gedalyahu Aharon; Chayekel, son of the Rav Reb Shimshon; and Hershel-the-Shochet's boy Raphael. I made a fourth. They hired a 'melamed' for us, Nissil, a Stavitsher, and rented a room for this 'cheder' from Alter the 'Gabai'. All four used to go together to 'cheder' and this 'Rebbe' began to teach us 'Gemara'.[12]

I remember the first lesson. He began in 'Bova Metzia' with the passage "Reish Lekesh said, following Abba Kohen Bardala." To us clowns the name "Abba Kohen Bardala" was very funny, and

so whispering and winking we soon had nicknames. Raphael the Shochet's son we called "Lekesh," which fitted him. Chayekel we called "Abba," Yaakov we called "Reish," and me, "Kohen." The 'Rebbe' we called "Bardala" (little beard). In fact he did have a little goatee beard. And so we used to repeat after him the words of 'Gemara', not understanding the content, but chanting aloud like a poll parrot.[13]

While in this schooling we still had need for play, so I used to bring 'bukser' pods from our store, and swap them for buttons. This trading went on under the table.[14]

The 'Rebbe' had undertaken to teach the whole 'Gemara' and he left the 'davenin' to us. Naturally we skipped the 'davenin'. So the winter season passed. On one fine 'Shabbos' day, father took me along, intending me to chant along with him from his 'siddur'. Oy, oy! I had forgotten it all. Well, he handed me a 'sholem-aleichem', a fine howdy-do, with a slap. I start to cry. His neighbor on the next seat, Rav Reb Shimshon asked him: "Why do you hit the child?" Father: "He has forgotten all the 'davenin' he used to know!"

Rav Shimshon thereupon called over his Chaykele, asked him to recite a verse in Hebrew, "Oy, yet a greater disaster!" They call over the other two boys, and the same result. [*They turn to*] the 'melamed', who argues "I have been occupied with teaching the 'Gemara'. The 'davenin' I left to them." Now the three fathers talked it over, and decided we have to be given back to Meierka to re-learn basic Hebrew. You can imagine our humiliation being put back from 'Gemara' to the primary school 'melamed'. We boys agreed among ourselves that under no circumstances would we go back to the 'dardaki-melamed', so it was arranged for him to come to our 'cheder' for an hour each day and have us recite a few pages of Hebrew. He came now without his cat-o-nine-tails, which he really did not need for us, because in two weeks we were reading the Hebrew well. We only needed a refresher. Of the 'Gemara' which we studied, we knew about as much as a president of an American synagogue congregation, or precisely, which weekly portion of the Torah was due to be read this 'Shabbos'.[16]

So a year went by. The second year, we split up. It was too far to go to that 'cheder.' So I studied at Benny Issis', the third house from ours. Here I had other friends: Berel the Rov's, Gedalya

Elyakum's, Meier the tinsmith's son, David Chayyim's (a cousin of mine).[17]

The 'Rebbe' here had a boy Mott'l, they called him Mottekel. He was a wild one. This 'Rebbe' owned a house, a 'Rebbitzin', a goat and a Mottekel. The first, the house, was dilapidated, with a thatched roof. When it rained, it was a picnic, we didn't have to study, because the rain ran right on to the table. They would set out troughs, pots and pans to catch the rain. The second, the 'Rebbitzin', had an affliction in the nose, which constantly bled and ran. The 'Rebbe' said this was 'mereeden', so we believed that 'mereeden' (hemorrhoids) was a condition of the nose.

Their goat had three legs, because one had been chopped off. On its neck it wore an embroidery hoop, or a rim from a sieve, she should not be able to suckle herself.

The fourth part of the 'Rebbe's fortune, Mottekel, was a first class ice skater. He used to steal a sheepskin jacket from one of the pupils, put on the 'Rebbe's shoes and go skating on the 'Teich.' On his return, the jacket had no sleeve and the 'Rebbe's shoes no soles. He would throw down the jacket and run away to Konela to an uncle for three days, and the 'Rebbitzin' had to go to Konela, five verst away, to collect her one and only son.[18]

I remember the 'Rebbe's shoes because they were of Austrian leather, and inherited from his father Yossi-Motel's. When his father was dying, comatose, he put on his father's shoes to acquire them before his father's passing, they should not be regarded as a dead man's shoes. When the shoes wore out, the 'Rebbe' had his own awl and cobbler's thread, and used to repair them till there remained from the original shoes only a patch on a patch. He used to say these were "lucky shoes," that he had nothing in the house but this one pair of shoes. Really, why does one need two pair of shoes?

The official shoe routine of the day: the 'Rebbe' rises in the morning, puts on these shoes and goes down to the 'Teich' just as Pharaoh used to go to his 'Teich.' The 'Rebbitzin' is still sleeping. The 'Rebbe' returns, sits down to tutor the children, so he does not need the shoes. He sits in stocking feet. The 'Rebbitzin' now puts on the shoes and goes to market to buy something for breakfast, returns from market and starts her cooking. The 'Rebbe' puts the shoes on and goes to the synagogue for the morning

'davenin'. Returning from the synagogue, he no longer needs the shoes. After lunch the 'Rebbe' lies down for a nap. The 'Rebbitzin' dons the shoes, takes a stocking and four knitting needles and goes to spend the day with a neighbor on her 'prizba'. Towards evening she comes back to cook supper. The 'Rebbe' takes the shoes and goes to 'daven mincha-maariv.'[19] Well, do they need two pair of shoes? Mottekel goes quite barefoot eight months of the year.

A year passed. A fire broke out. The 'Rebbe's house burned down with the three-legged goat and the lucky shoes. But the 'Rebbe's goat proved to be more 'mazeldik' (lucky) than the shoes, because the 'Rebbe' salvaged one horn to make into a 'shofar'. I think this 'shofar' is preserved in a Russian museum. They used to say this goat was a 'gilgul' (reincarnation) of Isaac's ram, and that is why it was burned, like the ram substituted for Isaac.[20]

This 'Rebbe' moved away to Tolna. I was almost nine, and needed a higher level teacher.

In the second house from us dwelt Mordechai the Rov.[21] He had a son a year or two older than me. He was also a wild fellow. To give you and idea of what is meant by a "wild fellow." Summer time he liked to go swimming in the 'Teich' as much as possible. When a 'goy' would bring horses to the 'Teich' to drink, he would mount on one and lead the other with a rope, both horses into the water for a dip.[22] When these were bathed, he would take another team of horses into the water, and so all day. When a wagon went by, he would hitch on for a ride. He used to pal around with ragamuffin youngsters. When a Gypsy came to town, leading a trained bear to do tricks, he was the first to lead all the barefoot boys running after the bear, or after the dogcatcher chasing strays. He also used to catch the best spankings from his father, but still he did what he wanted. He had little fear of the Rov, because his mother shielded him.

I never had any companions among the 'mark yung', the market youth. A market youth meant a loafer who would not go to school to learn to read and write, or 'davenin', nor learn a trade. These market youths grew up bums, more than half of them wild. It was a disgrace for a decent child to associate with them. I had my juvenile mischief moments in the 'Klois' and in the 'Bess Medrash' when the older folks left, each to his affairs. We boys

would let loose, broke the prayer stands, got into fights pushing each other, knocked out a window pane, poured out the water can, slid on the floor and enjoyed other such kid stuff entertainments.

Berel the Rov's took me for a pal because Mordechai the Rov had given a room for our studies. The Rov and my father hired a 'melamed' for the two of us, for 50 rubles a term. The Rov promised that he himself would also tutor us. To my mother this was more precious than anything. Her wish, shared by all pious women in those days, was to have her own son become a Rabbi, and she thought this would make a Rabbi of me.

So we studied with a 'Rebbe' named Abraham Yitzchak Nachman's. If he is still alive, may he be the 'kapporah', and if he is dead may the earth cast him forth.[23] He was a savage, a murderer. When my friend Berel caught a slap from the Rebbe, he responded with the heavy 'Gemara' volume on the Rebbe's head. If this 'Rebbe' wanted to settle accounts with him, Berele's mother the Rebbitzin would run in making a tumult, so they let up. The Rov himself was afraid of Berele. So the 'Rebbe' used to let out his heavy heart to me. A gangster, a murderer he was. I had no defender, because my mother would not have stood up for me. She said: if the 'Rebbe' beats you, probably he has reason to, he beats you so that you will learn better.

So passed a bit of time. I suffered and was silent, till I thought it over and declared a hunger strike. I ate nothing all day, and at night only a dry piece of bread, till Mother noticed I was passing out. Without saying anything to me, she spoke with the 'Rebbe'. So he stopped beating me so murderously. My father was too preoccupied with making a living. He never had a good word for me. That was then the mode. A child had no rights, only discipline and accusations thrown up, "Moshe Berestetski's boy learns better, writes better."

That boy was really exceptional. He was born an old man, and all his behavior was of an old man. He never played with children. He could stay put by the 'Gemara' eight to ten hours on end, and 'leren', or sit six and seven hours and write. He was an only child, his parents had no other children. He was built tall and thin, and with a born talent for 'lernen' and writing, but he had no great head for worldly matters, or to converse with a person. He was

quite a 'nebbish'.[24] Since he used to 'leren' a great deal, he was better schooled, so he became quite a thorn in the eyes of the other boys of his age. He was rather sickly. He died in Buki at the age of 35. He left seven children orphans. They are now in Boston with their mother who did not remarry.[25]

The second year I studied with Berel as buddy with a 'melamed' in the house of Mordechai the Rov, but with a different 'melamed', named Avramel Zippes. This Avramel's daughter is now in Buffalo: she is Nissel Veladart's wife Deborah.

When I was twelve years old, Reb Shimshon the Rov realized that he had no proper 'cheder' for his son Chayekel, so he spoke to my father to have me leave that one and have me study with Chayekel as a buddy. We would have the same privileges. He would also contribute ten rubles a term more than my father and supply a room for study in his house. With this buddy I continued to 'leren' until my marriage, passing practically all my teen years there.

This Rov was a great 'yachson' (*man of pride in status and kin*), a great scholar, a pious observant Jew. His wife the 'Rebbitzin', Chayye Sima, was the mistress of the house. She managed a dry goods store in the house, and they had better livelihood from the store than from the rabbinate. Their home was open to poor people, with the best help they could endeavor to give. There were always poor people eating at their table as guests. It was not unusual to have five or six such guests on 'Shabbos'. They intermarried with the most prominent families. One daughter Zipporah is daughter-in-law to Rabbi Jochanan the Ratmestrifker Rabbi. Another daughter Treize is wife to a [*descendant of?*] Rabbi Israel of Mezibozh of blessed memory. In this atmosphere I grew up.

You notice that there was then no other schooling available in our shtetl except the 'cheder' and the 'Klois'. In my younger years, there was no one who could write an address in Russian. One had to go to the town secretary to have an address written. My father, who was a businessman and saw the world, understood that the coming generation would not be able to manage without writing Russian, so he found a young man who knew to read a little Russian and when I was eight years old, hired him to teach me. What he knew, I mastered in a month's time. Understandably

I knew no grammar, because this "teacher" himself knew none. But I learned to read right and proper, so I could write addresses in Russian, and in addition to write a Russian translation — I was already a professor of languages.

Of the 'Haskalah' (Enlightenment) movement and its writings, we knew nothing. At that time, such were "Alien Books," or "taboo-unclean." One dared not study such books. No one subscribed to any paper. The first newspaper we read was just before the Russian-Turkish War in 1877, *HaTzfirah*, (The Dawn), in Hebrew, which someone brought from Uman, the "big town" nearest Sokolievka. I was then fourteen. That was the entire range of culture. There was no physician, no apothecary, not even any church or priest, not even a post office. Even when I was already in America, letters had to be sent through Uman, and reached Sokolievka through the district administrative office at Popivka.

When I was thirteen, a Bar Mitzvah, I was already being sought for a wedding arranged by a matchmaker. Dad answered that he must first see my older sisters married, and then he would think about me. Besides, each one had to serve in the military draft. Because I was the oldest of the sons, I had a deferment, but my father said he must find a guaranteed way for me not to serve. It cost him some rubles, and I was simply erased from the register, so that I was never born and in fact never will be born. A plague will the Tsar know of me. How will he know, when he is in Petersburg, and I am in Sokolievka? There are no talebearers in Sokolievka. Father did indeed carry out his intent and none of his three sons served.

But in time we had it ten times worse than Gehenna and worse than serving ten times, as I will describe in my further memoirs.[26]

Here the manuscript fragment breaks off.

The Mashabei Sadeh Memorial Book

Our second document is very different. It is a booklet, printed in Hebrew, *Justingrad-Sokolievka, A Shtetl Destroyed*, published in 1972. This publication is the joint composition of school children of the Kibbutz Mashabei Sadeh, an enclave thirty miles south of Beersheba, in the middle of the stark and barren Negev desert, where the heroic settlers have created a garden community set in green lawns among purple jacaranda trees. The Israeli kibbutz, as a social and economic organization, generally speaking, is dedicated to production in two directions: magnificent foodstuffs (fruit, vegetables, cattle) and beautiful children. Their attention to children's schooling is phenomenal.

In the year 5726 (1965-1966) the seventh grade, called the 'Rimon' (pomegranate) class, accepted a suggestion from the Israeli Holocaust Memorial Center 'Yad Vashem' that they do a project commemorating one of the destroyed communities. These twelve-year old children sent letters to survivors, mainly in the United States, and drew on the papers and reminiscences of the Kibbutz patriarch, Baruch Bernstein, nominally "retired" but very active librarian and inspired teacher, a native of Sokolievka.

With the help of their school staff, Amadah Or, Ada Shavit and others, the children wrote up the data they gathered, and their compositions were edited into this little volume, of which translation into English now follows. This work falls into three phases. The longest part describes typical shtetl life in the years 1890-1910. The second phase recounts the modernizing trends which began with the twentieth century. Third, and most moving, is the story of the horrible pogroms which end its life.[27]

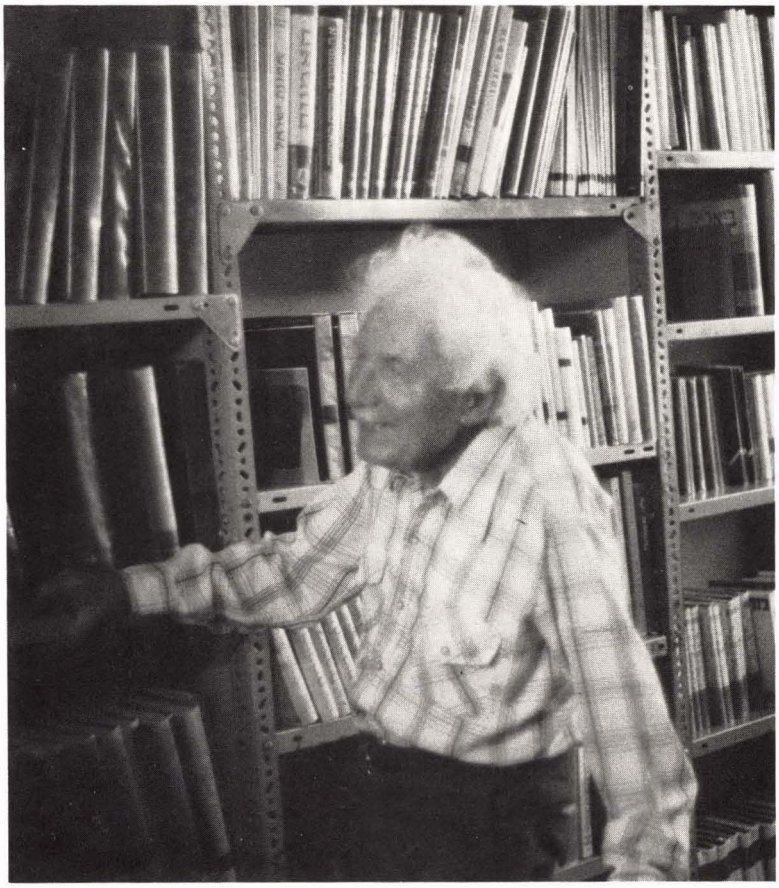

Baruch Bernstein
in the Kibbutz Library, 1981

Justingrad-Sokolievka

(from the traditions of the town)

The town was founded in the first half of the nineteenth century by Jews coming from the village called Sokolovka in Russian, Sokolievka in Ukrainian, a large village on the banks of one of the tributaries of the southern River Bug, at the edge of the boundary of the Uman district in the Kiever Gubernia. In the days of Tsar Nicolai I the mass of the Jewish inhabitants were driven out from the village of Sokolievka. These banished families crossed over the dike to the other side of the river, the place where the Lipowitz district begins, and built themselves houses on one of the heights. They named the place of their settlement Justingrad, so it appears, after the name of Justina, proprietress of the estate from whom they acquired the lots for their houses.

The people never quite accepted the name of this settlement. They were people of Sokolievka, they and their forefathers, and so they also began to call the new settlement *Sokolievka*. The name *Justingrad* was used only on official documents and on letters sent by mail. It was inscribed in large letters on the sign of the drugstore and other community institutions.[28]

From year to year the new settlement grew and became a town. In the year 5612 (1852) there came to settle there our Master, Teacher and Rabbi Reb Gedaliah Aharon. He was then a famous Tzaddik in his city of Linitz, and he had many Chassidim [*as followers*]. Apparently he sought to encourage the young community and to strengthen its hands.[29]

As time passed, gentiles settled in the surrounding area, occupied in farming. Between them and the Jewish inhabitants there developed strong relationships in trade and in occasional employment. They were also counted as residents of the town. In the population census of 1897, the total number of inhabitants reached 3,194, of whom 2,521 were Jews, and 673 non-Jews.

The town was destroyed in the years 5679-5680 (1919-1920) after the end of World War I. In the summer of 5679 the armed bands of Zelyoni fell upon the town and massacred the Jews in pogroms, looting their possessions and killing hundreds of people, especially all the young men. At the beginning of 5680 Denikin and his murderers came and inflicted great slaughter among the Jews, looted the stores and burned the houses. The town was almost entirely demolished, and the Jewish inhabitants fled. The few who remained were massacred a few years later by the Nazis.[30]

The town was wiped out before it became a hundred years old.

Appearance of the Town

Justingrad sat in the fertile and fruitful black soil of the Ukrainian steppes. In winter an endless expanse of white snow spread around the town, and in summer wide fields of grain, abundant with wheat and rye, standing as tall as a man.

From the end of the dike ("Bridge") a long and wide street passed through the middle of the town westward until it met the road to the village of Popivka. In the lower end of the street, nearer to the "Bridge", was the market place. Here were stands for fruit and vegetables, fish and poultry. Here began the rows of stores which lined both sides of that street, right and left. On the upper end of the street were residences and most of the workshops of the wagon makers and blacksmiths.

The stores were small, without signs or show windows. On market days a low stand would be set up in front of their wide doorways to display some of their merchandise.

This main street and likewise the other streets of the town had neither pavements nor sidewalks. In the days of autumn and again at winter's end when the snow melted, the mud on the "Bridge" and on the lower end of the main street was very deep, up to the wagon wheel hubs. [*Automobiles came late to Sokolievka, and were a rare sight*].

Houses stood apart from each other. They had no courtyards or gardens or shade trees, except at the home of the 'gvir' (local "rich" man) and two or three others. (The gentiles on the town outskirts had fruit orchards and vegetable gardens.) The authori-

ties at one time ordered trees to be planted along the streets. Lines of trees were then planted on the main street, and each tree was surrounded by a tall wood fence as a guard against damage from wagons and goats. However, most of them were nibbled up by the many goats which roamed freely through the streets.

The approaches to the town were, so to speak, enclosed as an Eruv: an iron wire was stretched between posts. Thanks to this 'Eruv', the whole town constituted one jurisdiction under the 'Halacha' (ritual law) so that it was permissible to carry something within it from one place to another on the Sabbath.[31]

A Town At Work

Justingrad was a town of all kinds of craftsmen. Conspicuous at both ends of the main road were the workshops of the wagon makers and the forges of the blacksmiths, whose customers in the main were farmers of the countryside round. If a peasant came into town with a wagon damaged or broken down on the road, he immediately found a carriage maker and a smith ready to repair his vehicle. In those days the villagers' wagons were made in all parts of wood, including their axles. If these axles were not greased at regular intervals, they would scorch from the friction of the wheels.

These wheelwrights sometimes built to order different kinds of handsome and strong carriages from choice forest woods. The assembly work, and iron work were done by the blacksmiths, who, on order, also made household furnishings, various kinds of tools, and shod the horses' hooves. The wheelwrights and blacksmiths were husky men, confident of their muscles, and so were peace-keepers of the town. When a drunken peasant called for a fight, these men of skills were ready with a wooden staff or iron rod to maintain order or teach reason to the impudent.

Some of the townsmen were woodworking cabinetmakers who prepared simple furniture for sale in the market on fair days, and there were others, who, on order, would make fine furniture from costlier wood with delicate carving and inlay work. These were ordered only by well-to-do householders and young couples.

Several tinsmiths were occupied in repair of kitchen utensils

and various households implements: pails for drawing water, pails for milking, pitchers, sieves, candlesticks, lanterns, Chanukah menorahs and Purim noise-maker 'gragers'.[32] In honor of Pesach they polished brass vessels, that is, lined them with tin.

There were also tailors, shoe makers and hat makers, working for the market, or to order, to suit individual taste. Hats for gentile children and their parents had shining visors, while Jews wore caps whose visors were of the same fabric. Making shoes was in low esteem among the Jews, so their apprentices were mainly sons of the gentiles.

In those days wooden barrels and wooden bowls were mostly used. Bathtubs were also made of wood. So there were coopers in town to make these vessels. Even the barrel hoops were made of wood. Drawers of water used to deliver drinking water in large wooden barrels, wearily carried in wagons by scrawny horses from morning to evening, distributing to each home its allotment, and going back to the well for a refill.

These trade skills passed from fathers to sons, who usually worked alongside of their parents. Work was manual labor, with simple tools, without power machinery, from morning darkness to evening darkness, but theirs was an honorable livelihood.

These craftsmen were in the main devoted to the communal affairs of the town. Mr. Michael Abramov tells of his father Joshua the carriage-maker who was 'Gabai' in the Bet Hamidrash Hagadol,[33] and gave of his time and energy to campaigning among his acquaintance before the elections for the head of the town, and the like.

Here one may mention Moti Joel's, who was a jack of all trades and practiced many skills which no one else in the town did. Yehudah Blank, now of blessed memory, wrote of Moti, his father: "He did everything. He engraved on stone, carved wood, wrote and drew street signs, bound books, assembled gadgets for cleansing sheep's wool. No house was built in Sokolievka for which my father did not draw up the plans. Yet in spite of all his knowledge and many trades, my father drew his bread in hardship."

Market Day ("Y'rid")

Every Monday there was scheduled a "y'rid", a market or "fair" day.

That day the face of the town was altogether different. The main streets and the y'rid spaces reserved were jammed with farmer's wagons. Everywhere one could see crowds of people, Jews and Gentiles, busily trading, trying in every way to peddle their wares to each other.

The Gentiles brought their wagons full of grain, garden vegetables and fruit, and filled the cattle market with horses and cows, goats, sheep and hogs, all for sale. On both sides of the main street peasant women displayed their merchandise: strings of onions and garlic, peas and dried fruit, pitchers of fresh milk and buttermilk,[34] balls of cheese and slabs of butter wrapped in fresh leaves. They sold fruit of the season, cherries and plums measured by the pail, and other produce of village gardens.

On their stands shopkeepers exhibited the merchandise of their stores, flower-patterned cloth and notions. Craftsmen set up stalls with their handiwork, summer hats, winter hats, shoes, clothing, tinware household utensils, furniture.

Grain merchants of the town used to buy grain from the Gentiles, vegetable dealers used to buy greens and fruits. Bargain-hunters, men and women, wandered among the farmers' wives and bought whatever came to hand: finished hides, sheets of linen woven at home, balls of wax, hog bristles, May beetles (gathered from trees and bushes and sent to makers of medical preparations). Part of the bristles and wax were used by local shoe makers.

With the money that the Gentiles acquired at the fair, they bought, from the Jewish shopkeepers, white flour, groceries, dry goods, manufactured articles, household utensils and apparel. They would also buy presents for members of the family, all kinds of costume jewelry, personal ornaments, sweets. The bakers of Sokolievka used to bake ring cakes, sweet, sparkling and attractive, for the market. Their children used to string them together in the bakery, counting them with a melody to pass the time. The bakers also sold cake shaped like birds, sea-horses, decorated in many colors. No villager left the fair without buying some of these for a child awaiting his return home.

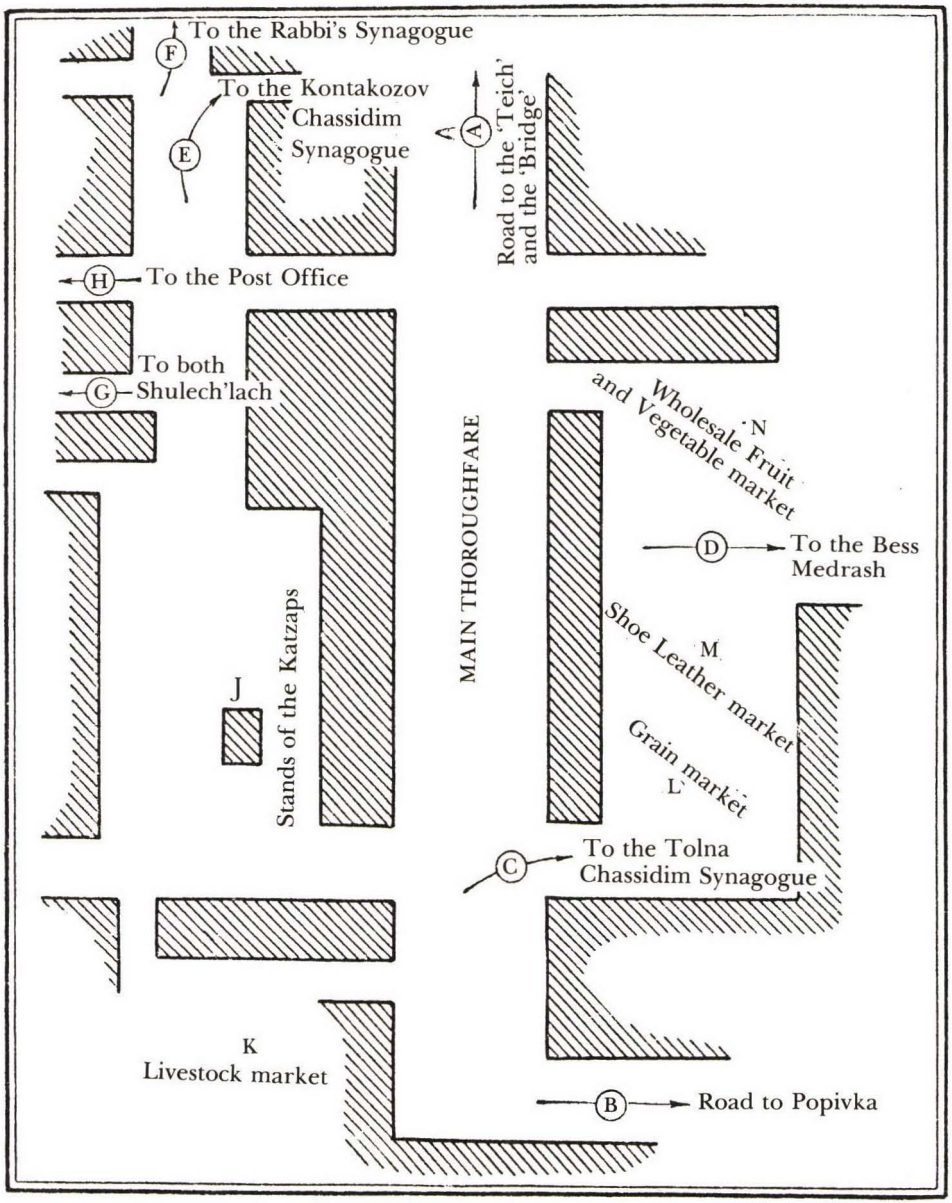

Sketch of Justingrad center, not drawn to scale, Y'rid days

The large crowds that came to the fair jammed into the houses where food was served. There were also stands in the market which sold food. Jewish women sold platters of meat aspic (leg gelatine), a delicacy for the Gentiles. Others sold tea from boiling kettles. (Winter-time,) Gentiles with mustaches stiff with frost warmed themselves with sweet hot tea.

The whole town took part in the fair. Boys and girls stood at various points and sold kerosene, matches, and rough-cut Russian *machorka* tobacco. Housewives strolled among the peasant women and bought eggs and chickens. Husbands went out to buy straw for roof covering, or for kindling.

Storekeepers from nearby towns also came to the fair. There were also stands of the *Katzaps*: these were bearded Russians who sold wares not found in Jewish stores, such as pearl necklaces with crosses, icons, eyeglasses and toys. They also sold tomatoes, which Sokolievka Jews were not accustomed to eat.

Children used to come to the fair, either on errands for their elders, or just to look on and have a taste of anything. Adding to the tumult of the market, the goats squeezed in between the wagons to enjoy the confusion, to gorge their mouths with the fresh grass and fragrant straw from the peasants' wagons.

Parnossos — How They Made a Living

One cannot enumerate all the occupations ('parnossos') of the Sokolievka Jews. They were blessed with many children and they put their hands to any kind of work to earn a sustenance for their homes.

In town there were inns with stables for horses and wide parking areas for wagons. Merchants passing through, or coming for the fair, found here lodging for the night and their meals. There were many coachmen who made a living transporting passengers to the nearby city of Uman. Other wagoners acted as purchasing agents, buying merchandise in Uman, and delivering to storekeepers in the town (in Yiddish, they were called 'loifers', meaning "runners.")

There were a number of petty industries. A soft drink plant produced soda water and a reddish seltzer with the aroma of violets, with the brand name *Fialko* (meaning "violet" in Russian).

The cork was fastened to the top of the bottle neck with a thin wire so that it would not pop off from the gas pressure. Tanneries were near the river, probably because of their foul smell and large quantity of waste water. Near them were the shops which made harnesses for horses, saddles, belts and other leather goods.

Another industry was making of tallow candles. The stores already sold stearin candles, but the villages still continued to use tallow. The Jews also used them to massage their heels and limbs that were frozen in the winter cold.

More developed was the weaving of rope from hemp fiber. The peasants of the vicinity grew the hemp, and brought the fibers for sale with the remnants of the stalks still on them. The rope makers would beat these before spinning. The twining of the rope required a large area, and the twiners used to stretch the ropes along the street. A typical sight was the children gathering round, offering to turn the big spinning wheel in exchange for a few stalks of hemp which they needed for their games.

Many families made a living from the egg business, which was in partnership with storekeepers. Buyers would go through the villages in wagons, stopping at peasant courtyards to buy the hens' eggs, packed them carefully in the wagon between layers of straw and chaff, bringing them to merchants' warehouses. Here they were "candled" (examined for blood spots by lamplight shining through), classified, packed into wooden crates to be carried by train to foreign countries.

Women bore the burden of making a living together with the men. They tended the stores, traveled from fair to fair, sold fish, fruit and vegetables in the market. Many women used to fatten geese by force feeding so they would yield a great deal of fat. In Russia goose fat was used the way we in Israel use margarine and butter: spread on bread, dip foods in it, fry with it. Some women, not many, made a living from different trades: sewing, embroidery, knitting, braiding wigs. In one family the daughters engaged in knitting stockings by machine.

'Klei Kodesh'

In Sokolievka there were quite a number of people who had functions involved with the religious life, with worship, with the study of Torah, people popularly known as 'Klei Kodesh.'

There were six synagogues in the town, and each synagogue had its 'chazzan' (cantor), its 'Ba'al Korei' (Torah reader) and its 'Shammos' (sexton). Their maintenance depended on the synagogue congregation. An important source of their income were the holidays and family celebrations: circumcisions, engagements, weddings.

From these 'simchas' (joyous occasions) many other people profited, the cooks and the bakers, the 'badchonim' merrymakers, and musicians. The Sokolievka orchestra was well known and used to play in neighboring towns and at evening entertainments of the landed gentry.

Near the courtyard of the Rabbi was the house of the 'Dayan', to whom would come questions dealing with the dietary laws (kashruth), executions of contracts, litigation of disputes between one man and another, sometimes between a Jew and a Gentile. Also nearby stood the communal bathhouse.

The town had four 'shochtim' (approved slaughterers for kosher meat) who slaughtered cattle in the town abbatoir, and poultry, which were brought to their houses. Several of these had been granted 'smicha' to 'paskin shalles' [*equivalent to rabbinical ordination, with authority to decide questions of kashruth*]. Some of them also acted as a Board of Arbitration in disputes between one and another.

According to the recollection of Mr. Peretz Shuman (who settled later in Buffalo) in his time there were twelve 'melamdim', Hebrew teachers, each with his own 'cheder', and all of them poverty-stricken. Tuition fees paid by parents was extremely low. Children were enrolled in a 'cheder' only for half a year at a time, for one 'z'man,' one term. Twice a year, at the end of the summer and at the end of the winter, an inter-session time, 'melamdim' would be going from door to door to convince parents to continue to send the pupils to them.[35]

The Sokolievka Rabbi

The [*second and last*] Rabbi of Sokolievka, Rabbi Pinchas Rabinowitz, affectionately known as Reb Pinchas'l, inherited his rabbinical seat from his father, [*the first*], Rabbi Gedalyahu Aharon of blessed memory.

Rabbi Gedalyahu Aharon left Sokolievka against his will. The

Tsarist regime persecuted Tzaddikim and had marked him for arrest and banishment to a distant part of Russia where there were no Jews, "Judenrein." On the eve of the Succos holiday 5628 (1868) two hours before police came to arrest him, his Chassidim spirited him away to safety. He succeeded in escaping to Romania, and was active there until his death.[36]

Reb Pinchas'l was a great Torah scholar, a saintly and humble man, all his days devoted to Torah and to worship. He had a following of Chassidim in Sokolievka and the vicinity who came to visit him from time to time, to bring a donation and to ask his blessing. His house was spacious, with a large dining room. A path paved with wooden blocks led from his house to his synagogue which was adjoining. The Rabbi had a room or alcove in the synagogue, on the side, opening to the dais where the Chazzan stood at his pulpit to lead the worship, and he would come out from this alcove only for the opening of the Torah Ark and when he was called up for a Torah 'aliyah'.

Mr. Yehudah Blank, whose parents' house was near the Rabbi's, recalls: "The Rabbi's house was of two stories, large, high, really a palace. Around it was a large courtyard surrounded by a tall wood fence. Several kinds of fruit trees grew there, and also beds of vegetables. The upper story had nine large rooms, comprising the residence. The lower story had storerooms, and one wide chamber with a huge oven for baking 'Matzah sh'murah'.[37] (This baking was done on Passover eve, and only males took part. As a little boy I began to participate in this baking, and my pay was three matzos for our 'Seder' night.) On 'Shabbos' and on holidays, the Rabbi had a table set as a ritual feast for his Chassidim, especially for those who came from other towns. (One of these out-of-town followers used to stay over at our house). The Rabbi habitually spoke little, and was sententiously brief when he spoke 'D'var Torah' (words of Torah) during the dinner. Sometimes he spoke of his great father, Rabbi Gedalyahu Aharon. He spoke slowly and softly and his Chassidim followers listened very attentively. The Rabbi ate very sparingly. He would taste something, and push the platter away. The Chassidim used snatch the leftovers ('chapp'n sh'rayim'), in the belief that anything with the touch of the Rabbi's hand was greatly blessed."

[*His tragic martyrdom will later be part of our story*]

Home

A home passed from father to son by inheritance. As long as the older folks were alive, married sons resided in the house with their parents. If the place was very crowded, a room might be rented for a time for the young couple in a neighbor's house.

Most of the houses were of clay, sagging with age. The carpenter-builder, most often a gentile, would put up first the framework, wooden beams, post by post. They filled the space between these posts by boards set crosswise. Then they would dig a pit in the ground. For a meter down there was the black soil, and then they would reach clay. The builder would bring women, wives and daughters from the villages to knead this clay with their feet, mix it with straw and shape it into blocks. The builder used to stick these blocks of clay to the two surfaces of the wall, beating the lumps with his fists so they would cover the boards, adhere well, and make a straight wall. When the walls were done, they would cover the roof with straw thatch.

The farmers used to thresh their grain with flails. During this beating, the kernels fell separately from the straw and the husks. With this straw roofs were covered. Bundle after bundle of straw was carried up, and densely tied together by straw knots to the laths.

Roofs were high and steeply slanted, leaving a large attic space, the 'boidem'. Here were stored the Passover dishes from year to year, and here were kept the geese in wooden cages while being fattened. In winter they hung their wash there for drying. The 'boidem' was a favorite place for children to hide and to play games.

The house was usually in two parts. Half had no ceiling, and served for storing wood and straw for fuel, for keeping goats and chickens, at times also a horse or a cow. This was the rear side of house, and had a rear entrance towards the kitchen area. The front half, with a ceiling (really an interior roof under the 'boidem') was the residence. The floor was not covered, and every Friday it would be plastered afresh with bright new clay. The children were not allowed to enter until it was dry.

The house might have a bedroom for the parents, a dining room and kitchen, sometimes a bedroom for children, and a liv-

ing room.[38] A third of the kitchen was taken up by the oven for cooking and baking. It was tall as a man, wide, and vaulted at top. It was stoked with a wood fire until very hot, the ashes were raked out, and loaves of bread were put in to bake on weekdays, 'chaleh' for 'Shabbos'. On Sabbath eve they would put in the 'tsholent', the meal for the Sabbath, and keep it on the flat top to keep it warm. In winter they might sleep on top of the stove.

There were no indoor toilets in the house. In the corner of the kitchen hung a basin for washing hands and face, with a tub beneath to catch the overflow. Adults and grown children used the communal bathhouse for bathing. Little children were bathed at home in a wooden trough. Water for household needs was kept in a barrel, near the rear door of the kitchen. Water for the whole town came from a well near the "Bridge," delivered once every two days by the water carrier. One who wanted a drink of cold fresh water in summer might draw a pailful from one of the other wells in some of the streets.

Besides the big oven, houses had a winter stove, built of granite stone, narrow, plastered and whitewashed, looking as if it were part of the wall separating rooms. In winter it would be stoked with wood, straw, reeds, anything suitable for burning. Window panes in winter were covered with frost in flowery and other fantastic patterns, which delighted the children.

At night kerosene lamps hung on the walls or stood on tables to give light. In the dining room or living room large chandeliers [*for candles or oil?*] hung for light and for decoration.

Furniture was simple and solid. Young couples might decorate their bedrooms with beds with high backboards, and wardrobe closets carved in floral designs. No house was without a cradle of woven wicker work, hung from the ceiling; or more expensive cradles made by carpenters, with legs on rockers. A clock might hang on the wall, with pendulum and weights. Sometimes the walls might be adorned with portraits of grandparents, or distinguished personalities, such as the Vilna Ga'on, or Moses Montefiore. Some homes hung a 'Mizrach' on the eastern wall, a tablet with pictures and the word 'mizrach' ("east") to show the direction faced during prayer.[39]

Homes were simple, without luxuries, and often very impoverished: but happiness was pervasive. There was always at

least enough bread to share a piece with a poor man. The tea kettle whistled, and a glass of hot tea was always ready for any one who came.

A Child Is Born

A child was born at home. There were no hospitals. To help the woman in labor there came a midwife, old and tried.

When a son was born, on Saturday night the friends and neighbors came over from the synagogue worship for a Shalom Zachar, a modest festivity. The main treat was boiled chickpeas.[40] Friends might bring wine for good cheer, especially if the family was poor.

The evening before the day of the 'Bris' (circumcision), children of a nearby 'cheder' would crowd into the house, to welcome the infant into their congregation. Under the leadership of the 'bahelfer' (assistant to the rebbe-teacher) they would in unison repeat the 'Krias Sh'ma' and the *Guardian Angel* blessing (Genesis 48:16), and then they would be treated with cookies by the women in the house. The happy mother lay in her bed behind screening sheets on which were pinned copies of Psalm 121, (Shir Ha-Maalos, A Song of Ascents) as an amulet for good fortune.

From the day of its birth, the child was wrapped in swaddling clothes, not like baby clothes today. These were tight linen wrappings, enveloping the entire baby. Hands were pressed tightly to the body, feet tied together, and the child could not move a limb. It was funny to see the infant after bathing, when the mother had wrapped it in these swaddling clothes and rolled it on the bed like a roly-poly teddy bear, chirping to it, lovingly calling it Berele, Berele, my little teddy bear. In the cradle the baby was rocked to sleep with lullabies sung to it. (When a new cradle was bought for a baby, for good luck the mother would first rock the family's cat in it.)

Up to age two, and sometimes longer, there was one kind of dress for both boy and girl, a wide robe that reached to the heels, rolled up behind so the child should not soil it. In this kind of dress, clean and festive, the child was brought for the first time to the synagogue. The child grew up under the devoted care of its mother, often with the help of older daughters, especially when the mother was employed in a store or the market.

In the Cheder

When the boy was three, he was brought to the 'Cheder.' First the teacher taught him the names of the letters of the alphabet (all consonants). Then he taught him to read each letter with the vowel signs, 'kamets-aleph *aw*, kamets-beis *baw*,' aloud from the prayer 'siddur'. The teacher taught each child individually, in turn, teaching the lesson once, and then giving him to his assistant to go over again. A child spent the whole day in the teacher's house. Between one lesson and another, the child might play in the schoolroom or outside. When evening approached, the assistant took all the children together to teach them prayers and blessings, orally. He would ask, "What blessing is said over bread? What blessing is said on wine?" The children would give the answer in chorus. They learned their first prayers, the 'Krias Sh'ma,' the 'Modeh Ani.' For two or more years the child studied with the 'Dardaki-melamed,' the primary teacher. Then he advanced to the 'Chumash-Melamed,' teacher of the Five Books of Moses.

'Chumash' was also studied by the children in unison. They sat around a big table, reading aloud word by word and repeating its translation in Yiddish. Thursdays the teacher examined his pupils one by one. Woe unto him who did not pass this testing.

At evening twilight the Rebbe would leave the children in the 'cheder' when he went to the synagogue for evening prayers. In the house it grew dark. Afraid as they were of the darkness, the children passed the time telling stories of robbers, bandits and demons. When the Rebbe returned, the light was lit and they sat down to resume study until all were tired. Then the Rebbe sent them to go home. The Rebbitzin helped the little ones into their warm clothing.

The children lit candles in their lanterns, went into the street sounding off out loud a song about little children who study at night, happy to be grown up enough to study at night, boasting about their 'cheder,' saying good night, and above all, satisfaction that they were free now to go home. The song began with the words 'Baruch Sheptarani,' "Blessed be he who has liberated me."[41] How sweet is freedom!

Children's Games and Pleasures

Children in Sokolievka had no idea of store-bought toys. They made their own toys, and played a great deal. They sought and found every kind of junk, as well as sticks and stones, branches, leaves and other natural materials.

Even in the Rebbe's 'cheder,' as they sat, they found ways of play. A child might take a piece of young garlic from his lunch, roll its green leaves till its soft inner fiber was destroyed, then blow into it with all his strength till it filled with air and stood up like an onion leaf.

When the teacher was tutoring one child sitting before him, others would slip out and play all kinds of games. Two, three or more children stretched out on the ground around a hole playing a button game with great enthusiasm. One who lost all his buttons could not withstand temptation, would tear buttons off his garments and continue in the game. Buttons were their means of exchange: with buttons they could buy anything from each other. Their pockets were always filled with buttons, nails, pieces of colored glass and so on.

On the streets and empty lots you could see children "playing horse": one child put a cord in his mouth to serve as bit and reins, and played the horse, the second held the reins and both ran and galloped; or bigger children ran with little ones on their backs. Children both small and big used to throw stones at a chosen target, such as the thatch on the Rebbe's roof. After summer rains, when the streets were full of deep puddles, children competed in expert throwing of "ducklings": a stone thrown parallel to the water surface would dip and rebound in a curve above the water bouncing till it sank.[42]

Holidays provided children with a multitude of games and pastimes. From Rosh Hashanah to Succos, the 'chaleh' or other bread (over which the 'Motzi' blessing was said at the beginning of a meal) was spread with honey: children saved the honeycomb wax and played with it at 'cheder.' From the palm leaves of the Succos 'lulav' they braided finger rings, baskets and mats. As Chanukah approached, they gathered lead for the teacher's assistant to cast into 'dreidels' (put-and-take spinners). It was traditional for the

assistant to pass out gifts to each child at some holidays: a 'dreidel' at Chanukah, a bow-and-arrow at Lag B'Omer, a wooden sword for Tisha B'Av.[43]

Card playing, like 'dreidel' [gambling for beans or buttons] was customary at Chanukah. Older children, in 'Chumash' and 'Gemara' class, who could imitate printed Hebrew letters beautifully, used to design their own playing cards, 'kvitlach.' These were numbered from 'aleph' (one) to 'lamed-beis' (thirty-two). They inscribed the letter-numerals on ordinary paper, pasted them on heavy packing paper, drying them in the ovens, because winter air was damp. They cut the cards apart, and colored them, using crayon pencils blue at one end and red on the other. For yellow they borrowed cinnamon from mother's kitchen. They also made paper purses for collecting 'Chanukah gelt.'[44]

Each holiday had its fun, bows and arrows on Lag B'Omer, 'grager' noisemakers at Purim. Many and varied were the children's games, activities, pleasures.

A child beginning to learn to read in the 'cheder' would be "tested" by his parents. They would set him before them and tell him: if you read well, an angel will toss you a penny from heaven. As the boy read, his mother stood behind him, holding the penny over his head. When the reading went well, she let the penny fall onto the 'siddur' and the child was so happy!

On winter nights, when the winter stove was lit with straw, children would spread the straw looking for husks with kernels still in them, which they toasted over the fire and ate. When mother bought a pumpkin, she let the children split it and take the seeds for drying.[45] Mother usually shared lighter and pleasant labors with her boys and girls, in baking, in plucking goose feathers to stuff pillows and bed covers (feather beds), in caring for the goats that were in most houses.

Girls had games of their own. They played a lot with jacks, 'tsheichen', using small bone joints of sheep or goats, smooth and shiny from play. The game was like "five stones" which (Israeli) girls play nowadays. Girls were permitted to buy rubber balls at the Katzap stands, and they bounced them interchanging hands and feet, as they do now. Girls were always closer to home, and had the burden of house chores.

Both small boys and older sought for adventures. They went out to open spaces, hunted for junk and all kinds of finds ('metzios'). They risked their lives rowing on pond waters in broken wooden troughs. Summer time they would go in groups to bathe in the river, and to spend hours in the craftsmen's workshops, where they would pick up materials for work and for play.

On y'rid days they would roam the market in packs. When the boys came to the cattle market, they would repeat the Talmud passage about the "ox which gores a cow," and in their naiveté would wait to see it happen.[46]

Imagining: A Sokolievka Child's Story

Today I will tell you my life, the life of a boy in Sokolievka. What matters that I am child? A child also has his life story. First, please get to know me. My name: Chayyim ben Shmuel ben Eliyahu from the town of Justingrad-Sokolievka. In short, from Sokolievka.

To begin, let me tell you about my father and mother. My father's name is Shmuel ben Eliyahu and my mother's name is Esther'l. At home, and not only at home, Father looks like a very preoccupied man who knows none of the joys of life. He walks around the house like an army officer or commander, expecting that every order that comes out of his lips will be done at once. I confess: I am afraid of papa. But this papa, who gets angry, and even beats his children, serves as my model in life.[47]

At this moment, I am going to visit my grandpa. Not every day do I go to visit grandpa. "Your grandpa is a complete goy," says my mother, because grandpa, a baker of ring cakes by trade, employs gentile apprentices. It would seem, not to be a "complete goy," grandpa employs me, my brother and his own sons in stringing the cakes. We sit in front of a big basket of warm ring cakes, and string them on a thin cord, while counting them one to five in a Yiddish melody, *eins, zwei, drei, fier and finf*.

My brothers and I study in 'cheder.' In the morning, about eight o'clock, we get up and dress (wash fairly — not exactly), eat breakfast and walk to 'cheder.' In 'cheder' we learn rather little. Why? Because the Rebbe is not able to teach all the children

together, so he takes one child at a time, teaches him by himself five or ten minutes, sends him off, and seats another child before him. The first child runs out to play, with sticks, with buttons, as "horses," or sits and braids stalks of hemp. Later the child studies again with the rebbe's assistant.

At noon my big brothers go to learn writing from a teacher ('moreh').[48] In between times we all go to watch how ropes are made (from hemp) in the streets. At times, when it is a fair day, we ramble in the market.

I have many brothers, 'keinehora' ("evil eye, avaunt"). All had names from 'T'nach': Yehudah, Zevulun, Joseph, Benyamin. My parents also had twins, good luck to them; one they called Yitzchak (not, God forbid, Esav), and the second, Yaakov. Me, your humble servant, they named Chayyim, so that I should merit long life. After me was born my sister Hadassah. Why did they call her Hadassah? Because she was born Purim, and my mother's name is Esther'l, so they called her Hadassah [Biblical Esther's other name].[49]

I have told you about Papa and Grandpa. About whom have I not yet told you? About Mama. After Mama feeds us breakfast, she turns to her work in the store. In the store Mama has whatever you might want. So we think. And since many customers come into Mama's store, she stays there from morning till evening. Only noontime does she have a break (else who will feed us?). We help her in her work, deliver a bundle to a customer.

But we also have another Mama, the Mama with whom we laugh, and are happy when we are with her, Mama who bakes our bread, Mama who says the blessing when she lights the festive candles, and Mama who feasts us at supper [Saturday night] at the week's end, when the bread in the house is all exhausted. Mama cooks up dough dumplings for us. At this supper we especially laugh a great deal. Each one tries to make the next one laugh, so none should be sad, and all of us laugh together, and Mama laughs most of all. Truly, that's how Mama is.

Festivals

The year's calendar was reckoned by festivals. So many and so many weeks before 'Pesach' or after 'Pesach,' and likewise with other festivals. That was the date. Certain specific Sabbaths also

served as dates. After 'Shabbos Korach' [*the Sabbath when the weekly Torah portion was read about Korach, Numbers 16*] or just before then, cherries start to ripen in the gardens. To the child the holiday was linked to nature's season.

Children loved these festivals. All days of the year, except Shabbos, the child walked the streets barefoot or in torn shoes, and wore old patched clothes. For the festival, however, new shoes were ordered and holiday clothes. In addition, for the child there were prepared tasty holiday delicacies and sweets, and all kinds of enjoyments.

At Passover, tradition gave the child a featured role, concerned with what the child should be asking, and what relating. Where tradition failed to provide such a role the child saw to it himself.[50] For example: at 'Slichos' time [*the month before Rosh Hashanah, when in the synagogue 'piyyutim' versified prayers, asking forgiveness, are chanted during the wee hours of the morning*], children would stay up till near midnight and wait for the hour when they might go with parents to the first 'Slichos.' They also would arise to 'Slichos' during the middle of the night, and then the night with all its wonders would be revealed to them. Going to 'Slichos' was for them a kind of great heroism. During the month of Elul [*before Rosh Hashanah*] children poked around the synagogue till they discovered the hiding place of the 'shofar,' and tried to learn how to sound it. They blew and blew again, till they got some feeble sound out of it, weak, but still the sound of the 'shofar.'

And lo, the Holy Day is come, the first evening of Rosh Hashanah. In the synagogue the children surround the 'Chazzan,' chorusing to his melancholy chants. When they come home, they find the table set, and in a saucer the honey which they had gone to buy when Mama sent them to the 'honig-lecker,' honey-dealer. On the morrow they go with all the synagogue worshippers to 'Tashlich' at the river and its willow trees.[51]

Between Rosh Hashanah and Yom Kippur there were many activities of interest. Mama bought 'kapporres' at the market, a rooster for a boy, a hen for a girl. The children used to swing these live 'kapporah' chickens around their heads and bring them to the 'shochet.' On Yom Kippur eve they would go with their parents to make the rounds of friends, neighbors and kinfolk to beg for honey 'lekach' [*honey cake: a euphemism for going round to make up after any past disagreements, or simply to wish a happy new year.*]

Children used to particularly look forward to the making of the wax candles for Yom Kippur [*especially long, to burn more than twenty-four hours*]. This was Mama's holy work. She twisted the wicks from flax thread, into lengths which she had measured on the graves of kinfolk in the cemetery, and she made marks on them, marks for the "soul candle," to be brought to be lit in the synagogue, and marks for the "life candle," to be lit at home. When she stood making these candles, all the children gathered around her as if looking upon some great wonder.

Which child does not remember trying to fast on Yom Kippur, and the final closing 'Ne'ilah' prayer, at the end of the day, when all sins may become white as snow? When all the prayers were done, everyone would return home, to have something to eat, and to rejoice, and the children would get the leftover honey to anoint the corners of the house, as a charm to ensure a good life and sweet.[52]

Next morning boards and planks were brought down from the attic, and used to set up the 'sukkah' for the Succos holiday. Children off from 'cheder' filled the streets or helped to erect the 'sukkah.' The older ones handed the green boughs to cover the 'sukkah' up to papa on the ladder, while the little innocent ones would be sent to a neighbor to ask for the loan of a 'Sukkah-shears.'[53]

How sublime it was to sit [*mealtimes*] in the 'Sukkah', how sublime all of Succos, with all its intermediate days. Children played games with nuts [*like marbles*], romped in the 'sukkah,' went to the market to see the autumn fruits brought in to town by the gentiles. In the streets men passed by carrying 'esrog' and 'lulav.'

The day before Hoshanah Rabba (seventh day of Succos) the older boys went to the river to pick willow twigs to make 'Hoshanos' for sale. When the 'Hoshanos' were beaten (against the prayer stands) in the synagogue service, the children's delight knew no bounds.[54] They also got into their hands the 'lulavim' and 'esrogim' discarded by the elders.

Succos winding up, comes the festival of Simchas Torah. The children run around to find sticks for Simchas Torah flags. The Rebbes' assistants used to sell these sticks made from willow branches. Then all that was needed was to insert the (paper) flag in a slit in the staff, and top it with a red apple with a wax candle

stuck into it. On Simchas Torah all the boys were called up to the Torah (in an 'aliyah'), all crowded together under a big 'tallis' spread over their heads while the first chapters of Genesis were read. On this day they chorused together with the 'Chazzan,' and all the worshippers, and afterward were given cake and wine.[55] All day they mingled with the merrymakers who danced and sang in the streets. The celebration peaked towards evening. Reb Avraham, the 'Chazzan,' climbed up on the roof of the synagogue, and there, next to the chimney, he chanted the 'Mincha' service, he above, the entire congregation below, responding in a loud voice, dancing, and chanting "Holy, Holy." They loved to rejoice in their festivals.

Next day the children joined in dismantling the 'Sukkah.' They were a bit sad, and the season was also a bit sad. Autumnal winds were blowing, leaves beginning to fall. A little more and gray days will begin. Children start going to 'cheder,' some to their previous one, some to a new, dressing in warm winter clothing and whole shoes, while the heart looks ahead to when a new holiday will arrive.

It would take a very long time to tell all about these festivals and how the children enjoyed them. The children always had more fun than the adults. At Chanukah, the grownups were satisfied to light the candles, to sing 'Al HaNissim' and 'Ma'oz Tzur', but for children Chanukah had every joy. They played 'dreidel' and "cards"; ran to all their relatives, grandfathers and grandmothers, to every uncle and aunt, to collect 'Chanukah gelt,' to be treated with [*potato*] 'latkes' and [*fat goose-skin*] cracklings. 'Cheder' studies were half a day only.[56]

The taste of these 'latkes' was still in our mouth, and already it was Chamisho-Osor B'Shvat [*the fifteenth day in the month Shvat, observed as the New Year of Trees, actually six weeks after Chanukah*]. In the Diaspora there was no planting of trees, but we marked the holiday by enjoying Chamisho-Osor B'Shvat fruits, at home and at the 'cheder.' The little children, innocents, were convinced that all these fruits, the bukser (dried carob), figs, almonds and raisins all came from the Land of Israel.

In the Diaspora it was not customary to put on masquerade disguises on Purim, but, for many days before, children were busy making all kinds of 'grager' noisemakers and rattles to drown out

the name of Haman during the reading of the 'Megilla' (Book of Esther) in the synagogue. During the day children circulated through the streets bringing 'shalachmonnes' [*customary exchanges of cakes and other baked delicacies as holiday gifts*] to relatives, neighbors and friends, and for their service received some of the goodies as a reward. Poor boys and girls would receive money gifts. Towards evening the streets became empty, as everybody went home to the jolly Purim 'se'udah' (festive dinner).[57]

To the children by far the most beloved of all holidays was Pesach. There are thirty days from Purim to Pesach, but all of these became 'the eve of Pesach,' days filled with the many preparations for the festival. Beets were pickled, chickens were bought, matzos were baked, and 'chometz' was cleared from the house. Every single thing was moved out of its place, whitewashed, scrubbed, aired out, till every nook and cranny was cleaned. They brought down the Passover dishes from the attic, and bought wine for the "four cups." Boys and girls shared in all these preparations. On Passover eve they put on their holiday clothes, everything new, from shoes to hat, and awaited the 'Seder.'

In the Diaspora they conduct two 'Seder' evenings, on the first and second days of the holiday. At each 'Seder' were asked the "Four Questions," the 'Haggadah' (story of Passover) was read, the "Four Cups" of wine were drunk, the "Afikoman was stolen," and the delicious Passover dishes were eaten. After four intermediate 'Chol Ha-Moed' days, during which children were exempt from going to 'cheder,' playing their "nut" games and strolling about at will, came the last two days, the seventh of Pesach, and the final (eighth) which is observed only in the Diaspora. Pesach is also the festival of spring; trees put forth leaves, birds chirp, and fields freed from their mass of snow begin to turn green anew.[58]

During the days of "Counting the Omer" between Pesach and Shevuos, days of mourning in which they would not cut their hair or put on new clothes, there was only one day of rejoicing, Lag B'Omer. Little children would get bows-and-arrows and go walking with their Rebbe in the meadows to shoot the arrows. Older boys fended for themselves, went looking and found hoops from old barrels, perfect for making bows, sneaked up on horses to pluck hairs from their tails for bowstrings. Mature and well-behaved children were sent to collect candles, going from house

to house, and all these candles were lit in the synagogue in honor of the anniversary of Rabbi Shimon Bar Yocha'i.[59]

Three days before Shevuos, "the three boundary days," during which Moses set bounds around Mount Sinai beyond which the people might not ascend, children were free a half day from 'cheder.'[60] Nature was then in its fullest glory. The open spaces in the town were green, and covered with wild flowers. Village women brought fragrant greens to market for sale. On the holiday eve, the children decorated the home with green plants, and the synagogue was also decorated that way. In the Diaspora the holiday of Shevuos is celebrated for two days. On the second night candles, previously collected by the children, were lit in the synagogue windows and on shelves in honor of King David, who, according to tradition passed away during Shevuos.

The festivals were over. Then came the days of mourning, the restricted days from the Seventeenth of Tammuz to the Ninth in Av.[61] Children, however, did not forget their games even in these days of mourning. On Tisha B'Av eve [*when the adults sat on the floor in stocking feet to lament the destruction of the ancient Temple in Jerusalem, and the exile dispersion of the people from their ancient homeland*] children came to the synagogue with pockets full of 'berelach' — cockleburrs, thistles, thorns. In the dim gloom of the synagogue, during the chanting of the Book of Lamentations, they threw these burrs on the congregation, into their 'payos' (sidecurls) and beards. This was accepted custom and no one would scold the children for it.

The Synagogues of Sokolievka

Mr. Peretz Shuman, a Sokolievker settled in Buffalo, in one of his letters, tallied all the synagogues in the town: the synagogue of Rabbi Pinchas'l; the synagogue of the Tolner Chassidim; the synagogue of the Kontakozov Chassidim; the "Big Bess Medrash"; the one called 'Dos Shulech'l,' "the little synagogue," favored by the craftsmen, and the second 'Shulech'l' established by a group which withdrew from the first. All in all, six houses of prayer.[62]

On Sabbaths and festivals, most of the synagogues were full of worshippers. Children stood with their parents, prayer book in

hand.[63]. During intermissions they slipped out into the yard noisy with little boys and girls brought by older sisters.

Most of the synagogues had bookcases full of books, particularly volumes of the Talmud and of the Mishna. Worshippers who were learned in Torah would continually study them. Youths who had finished 'cheder' also used to study here in these books, by themselves, or under the supervision of a 'melamed' set up here by their parents. Children loved the synagogue, and would come to play in the yard in hours when they were free from the 'cheder.'

The Synagogue and Communal Needs

The town was a constituted municipality. The town head was nominally chosen by the inhabitants, but he was subject to the (central) Tsarist regime. His functions were limited mainly to fulfilling the regime's decrees, the issuance of passports (for internal travel and identification) to inhabitants and those "registered" in the town.[64] There was no municipal education department or welfare department. Communal needs were the concern of the charity 'gabaim,' and various support 'chevras' (societies): the 'Bikur-cholim chevra' to visit the sick, the 'chevra' of 'Gmilas-Chassadim' for making interest-free loans.

In times of trouble and emergency, for instance and epidemic or a great fire, or when there was urgent need to help the poor and widows at the approach of a festival, this was proclaimed as a "public notice by the Rabbi and the Gabai" in the synagogue. They would delay the reading of the Torah (portion of the week) until people volunteered to give a hand to organize help. Sometimes the worshippers would be asked to leave their 'talleisim' in the synagogue after prayers, so that they would come to redeem them after the 'Shabbos' (by making the needed financial contribution).

Once a year each 'chevra' held a general meeting and banquet for members. Each 'chevra' had its particular 'Shabbos.' The 'Chevra Bikur-Cholim' chose the Sabbath of the blessing of the month of Iyar, because the Hebrew letters of Iyar are the initials of the words "I am the Lord your Healer." The 'Chevra Gmilas-Chassadim' which loaned money (with no interest charge) to the

poor chose the Shabbos with the Torah portion 'Mishpatim', because it includes verse Exodus 22:24, "If you shall lend money to my people," (it shall be without interest).

Charity to the Poor

Besides the charity 'chevras' there were also good hearted people, especially pious women, who busied themselves collecting donations, for a poor bride, for a widow with many children, and the like. There were women who on Fridays (Sabbath eves) went from door to door and collected 'chalehs', fish, meat, and secretly brought these to the homes of the needy. People were very embarrassed of their poverty.

There were also poor people who begged door to door, but they came from other towns. The poor of Sokolievka were ashamed to put out their hands in their own town. They went to other places. There was a kind of exchange of poor between one settlement and another.

A poor man who came for alms might receive a penny or a piece of bread, sometimes a glass of tea. People of means would invite the poor in for a meal. For someone whose clothes were very ragged, they would find some used garment. So that no poor man should leave any house empty-handed, there was instituted in the town a custom of charity coupons, a kind of local currency. On these parchment coupons were inscribed in scribe's lettering, *Sokolievka Basket*. The nominal value of the coupon was a half penny. A poor man could buy what he needed to eat with these coupons in any store in town. When leaving town, he could exchange the coupons for real cash in any store or at the Charity Gabai's. On the eve of Shabbos and festival nights, worshippers in the synagogue would invite such a poor man to their home, give him food and lodging. The 'Shammos' of the synagogue was in charge of the assignment of these poor among those who invited them, and took care that no poor man remained without an invitation. Since there was no municipal lodging house for poor (transients), the 'Shammos' used to give permission to spend the night in the synagogue near the winter stoves.

A special intensification of help for the poor was felt before festivals, especially before Passover. When it became known that a

certain widow's turn had come to have matzos baked at the baker's, and she could not pay the wages of the men and women working at the bakery, neighbors gathered at once and went to the bakery, women, boys and girls, and shared among themselves the work, the kneading, the rolling, the perforation. Since the baker used to assign these widows' turns to a late evening hour, when the regular men and women employees left the bakery, the donated labor continued to a late hour of the night, but the volunteers did not leave until they had completed the work, and took their leave of the widow with hearty exchanges of blessings, after helping her carry the matzos to her house.

Visiting the Sick

When a man fell ill, his neighbors and friends came to visit him. Women would bring preserves of their own making, especially raspberry preserves, good for sweating. It was a great 'mitzvah' (good deed) to lend a thermometer to the sick, or a rubber bag to put ice on the head, and other utensils. If the sick person was poor, neighbors and good-hearted people did not wait for the 'Bikur-Cholim Chevra' but themselves called a "doctor," brought medicines, and supplied the invalid with chicken soup to keep up his strength. When an epidemic broke out, such as the cholera, there were people who volunteered to wage war against the disease. Healthy and courageous men did not flinch from the danger, as soon as the symptoms of the illness appeared, massaged the sick man with vinegar, and warmed his body in every way. In that way they saved many from death. The company of life savers was always ready for action. Even on 'Shabbos', if word came to the synagogue that someone had been stricken, these men would immediately take off their 'talleisim' and hurried to bring help, because the saving of life supersedes the Sabbath.

It happened once that a poor woman was ill, and the doctor prescribed massage for the feet. The women of Sokolievka knew various methods of nursing the sick: to apply a mustard plaster, they knew 'shtellen bankes' (cupping) but massage was not in their ken. But the younger generation was also alert to the fate of a solitary invalid, and a group of teen age girls understood to massage her feet, and also to take care of feeding her until her recovery.[65]

Changes and Innovations

During the last twenty years of Sokolievka, from the beginning of the century to its annihilation, there were great changes. New institutions were founded, new developments in the field of the economy and of culture, and these were mainly the fruit of the initiatives and the efforts of the new generation.

The members of the old generation were not adaptable to novelties, and to any activity which deviated from the bounds of tradition and custom.

When an economic crisis struck the town in the first decade, in large measure due to the weakened status of Russian Jewry of that day, conscientious members of the community who were deeply rooted in its life were affected by despair and depression, and left their families to seek their fortune in America.

It was the young merchants who were stimulated to seek improvement in the town. They obtained permission to open a financial institution which helped craftsmen and storekeepers with loans for constructive purposes. These merchants also importuned the authorities to hasten the opening of a post office in the town. These young men founded the "modernized cheder" and the young married men sent their children to it. These youth organized a public library, initiated literary evenings and other cultural activities, drawing on local talent and on forces from nearby towns. If a writer chanced to come to town, immediately a committee of the youth appeared to invite him to lecture, and a troop of enthusiastic youth spread through the town to sell tickets.

This was one of the qualities of the town, voluntary contribution of effort with spirit, the traditional joy of doing a 'mitzvah' (good deed) with all your heart.

In this awakening of Sokolievka to improvement and innovation, an awakening that blended with the great yearning of the youth for education and the acquisition of knowledge, may be seen the peculiarity of the development in the shtetl. Under the external shell of the frozen absence of motion, there were budding new and creative forces from whom emerged new builders and renewers. Yossel Chertov the "apikoros,"[66] Yitzchak Yoel Kuzminsky the "intellectual," and Shimon Geisinsky, a modest and popular good fellow, these blossomed and grew on the quiet.

No one taught them, no one trained them for all they did and tried to do. They arose from themselves and came forward to the service of the people, because the hour had come, their service was acceptable and was a blessing to the whole town.

These last twenty years of Justingrad-Sokolievka might have been a turning point in its history. There was a kind of changing of the guard between the generations, that brought tidings of a new era, but all that was nipped in the bud by the annihilation of the town.

The "Bank"

Previously someone who was in need of a loan had to turn to a usurious money lender or to the charitable Free Loan Society ('Chevra Gmilas-Chassadim'). In either choice the application for a loan involved unpleasantness. A borrower had to accept humiliation, and bring personal belongings as security collateral: a valuable garment, a pillow, a silver vessel or jewelry. Whoever borrowed from a money lender had to pay very high interest, usury.

And hereupon arose a cooperative among the merchants of the younger generation, led by Joseph (Yossel) Chertov, an intelligent and understanding man, who succeeded, after many approaches to the authorities, in receiving permission to establish a "Savings and Loan Fund." This depository, for short called "the Bank" was a very useful institution, and helped advance industry and commerce. To get a loan from the Bank was not a matter of pleading and a pledge. The borrower simply filled in an application. The management validated the application, and the borrower and two co-signers as guarantors signed a note promising to repay on time. The money could be repaid in monthly installments, and with normal legal interest.

The Library

The need for access to books was great. But in Russia, authorization from the regime was in those days required for opening a library, and all representations to the officials to this end were in vain. A grouping of local young people determined to set up an "illegal" library, without authorization.

According to Mr. Baruch Bernstein, who was one of this association, the effective role in this movement was taken by the young 'Maskil' Yitzchak Yoel Kuzminsky. He was son of the 'Shochet', and in line to inherit that post from his aged father, becoming 'Shochet' in his place [*a position requiring unquestioned orthodoxy in the public eye*].[67] Therefore Yitzchak Yoel could not openly participate in this activity and so he worked behind the scenes. He would invite the youth, the older boys and girls, to his home, guide them with his counsel, encourage them to take part in the cultural field. He arranged the lectures by visiting writers, evenings for readings and for plays. Thanks to his expertise in Hebrew and Yiddish literature, with the funds collected, the library was opened with a selection from the best in both languages. In a short time a large number of readers subscribed.

The library began with one shelf, but as readership increased so did income, and with that, the number of books. Russian books were also added, and pamphlets dealing with current questions, the Russian revolution [*of 1905*] and the socialist movement, reading matter taboo in the eyes of the regime. The library was kept in rented space in private homes, and for fear of betrayal of its secret to the local authorities, it frequently had to be moved from one place to another. But the activists involved never weakened. Teenage youths brought wooden egg crates from the egg dealers and built cases for the books. The library grew, and became an important factor in the education of the youth and the masses of the people in the shtetl.

The Post Office

The shtetl suffered through many years for lack of proper postal communications. Letters, packages and money were sent from Sokolievka by wagoners, and special messengers. Mail sent to Sokolievka from other places arrived after much delay through the nearby village of Popivka. From there it was brought by an old Jewish man, Chayyim Yehoshua's, who distributed it to homes and was paid for his trouble. All the mail, few letters and fewer periodicals, were tied up in his kerchief — a small one. With the opening of a post office in the shtetl, a sense of extension came to the settlement. The shtetl ceased to be isolated. A doctor, or any

enlightened person, to whom a post office was a necessity, now more readily settled in the town. The post office was both an economic and a cultural stimulant to the shtetl. Through the post office not only letters and packages, but many periodicals and books came, in Hebrew, in Yiddish and even in Russian.

The Old 'Cheder' and Its Defects

The 'cheder' was an antiquated kind of school, and its methods were old and obsolete. The 'melamed' was not a professional. Any man who failed to find himself whatever source of 'parnossa' would open a 'cheder' and persuade parents to send their children to him. Arithmetic and writing were not taught in the 'Cheder', and so many of the children went in the afternoon to a *teacher* ('moreh') who taught the four operations of reckoning, and writing in Hebrew and Yiddish. They made a particular point of beautiful script: how to begin writing the letter, when to press down on the pen point, when to release it, all according to prescribed rules. Usually the teacher wrote on the top line of the notebook page some proverb or verse, and the pupil undertook to copy it, trying to imitate the teacher's beautiful handwriting, repeating it to the end of the page. In a higher grade, they copied letters from a book of sample correspondence composed in flowery style.

Generally boys studied in 'cheder' until their Bar-Mitzvah. Poor children stopped by age ten or eleven, and went out to help their parents to support the family, to wait on customers in a store, or to sell matches, kerosene and the like at a stand on market day. Some were apprenticed to learn a trade.

Some talented boys and children of the well-to-do continued their studies even after age thirteen. Their parents would hire a 'melamed' deep versed in Torah, who tutored them in his house or in the synagogue. These arrangements did not always work out well. Parents complained that there no longer were good 'melamdim' in the shtetl. In 1903 two young boys were sent to the Perlmutter Yeshiva in Kishinev, where in addition to their religious studies there were also taught secular subjects. New winds were blowing in the shtetl, the arrival of the era of 'Haskalah', and devout parents wanted their sons to learn Torah and also acquire

secular culture ('Haskalah') and so find favor in the eyes of God and man.

The Modernized Cheder

Yitzchak Yoel Kuzminsky was also the initiator of the modernized 'Cheder' in Sokolievka. Thanks to his connections with the enlightened 'maskilim' of the shtetl, some fifteen pupils, children of "cheder" age, were assembled and entrusted to Baruch Bernstein as their teacher ('moreh'). He spoke Hebrew [*as a living language*] and had teaching experience. He was acquainted with the new method of teaching reading of that day, called the oral method and the *Ivrit B'Ivrit* method of teaching "the Hebrew language in Hebrew," without translation into Yiddish.[68]

This modern 'Cheder' was held in a small room in the home of Yitzchak Yoel's parents. One of the pupils was his younger brother Alick.

The rapid progress of the children in reading and in speaking Hebrew on the shtetl streets made a strong impression, and this small modernized cheder exercised great influence on Hebrew education in the shtetl. Teachers who were, so to speak, "progressive", discarded texts that used Yiddish translations and adopted *HaDibur HaIvri* ("The Hebrew Word") of M. Krinsky, with its many easy conversations and illustrations for discussion, from which the children by themselves learned the Hebrew language and to speak Hebrew.[69] The modernized 'cheder' used as a text the *P'rakim Rishonim* ("First Chapters") of Jacob Fichman, whose poetic spirit was much loved by the children. The modernized 'cheder' was set up in 1912, and soon afterward a modern Hebrew School was opened in the town.

The Youth of Sokolievka Acquires 'Haskalah'

Years after years the youth had been content with what they had learned from the local instructors: to write a letter in Yiddish and address the envelope in Russian. But all things change and advance with time. Little by little the longing awakened in the youth to know more than this, to learn Russian in a systematic way, to acquire a general education. Some even dreamed of tak-

ing the university entrance examinations given in the nearby city of Uman.

Teachers of Russian began to appear in the shtetl. They offered private lessons. At first they had girl pupils, who in effect were excluded from studying Torah in 'cheder'.[70] Soon they were joined by boys who had finished 'cheder' and saw little value in Bess Medrash studies. The whole household would be studying. Each one sat in his own corner and memorized verses of Russian poets, the rules of grammar or the rules of arithmetic. In those days they did a great deal of memorizing.

Boys and girls saved pennies from market day earnings to pay teachers' tuition fees. At night they sat and studied with diligence and devotion. It was a great 'mitzvah' to help the children of the poor, and those who were more advanced in their studies would give them free lessons.

With the acquisition of the Russian language, speaking Russian and reading of Russian books spread among the youth. In those days there began to come into the shtetl youths without names, "comrades." They would call the youth to secret meetings outside the town, and tell them about the great revolution coming soon in Russia, and the necessity, in the coming time, of organizing strikes and protest demonstrations. At these meetings there were distributed leaflets and propaganda pamphlets to read and spread. Sokolievka had no industrial factories and workers, so there were no strikes. The youth came to hear what the speakers would say and to learn what was in the pamphlets. The youth sought knowledge.

[*A letter from Bennie Berkun touches on another development.*] "You ask about Zionists in Sokolievka. In 1911, when I was fourteen, I already considered myself a member of the 'Tz'irei Tzion' ("Youth for Zion"). Gedalyahu Mendl, grandson of the Rabbi, Samuel Kaprov, and Konstantinovsky conducted Zionist activity. We had a club and public meetings. A man named Moshe used to come to us from Zashkov to lecture on the Zionist movement (probably Moshe Skriton, who was related to the Dayan family). We organized a club in the village of Voronoye. Older folk were General Zionists, sons of the 'Baalebatim' were 'Tz'irei Tzion,' sons of working craftsmen were *Seimovtzim*. We used to argue in the streets of the town, especially after the Revolution, before

elections, till Zelyoni (may his name be blotted out) came and killed them all."[71]

"And on the dramatic company in Sokolievka," runs a letter from Miriam Geisinsky, widow of Sam Kaplan: "The group put on several plays. My brother Shimon [*Shimon Geisinsky, son of Yitzchak Yoel the 'Shochet'*] sought out the plays, casted the players, prepared scenery decorations and directed the staging. Among the actors were Shulki Menachem's, Berel Herzl Peretz's (a fine lad, played very well), Mani Dubobis (she was outstanding in *Mirele Efros*, a classic drama by Jacob Gordin); also Perel Dratsh, and Yocheved Nachum-Elye's. Alick Kuzminsky played the role of a child beautifully. Traina, his sister, also was a good actress, and my sister Feige did not do so badly either. Shimon started with the plays of Abraham Goldfaden and Jacob Gordin, and went on to those of Peretz Hirschbein. The shtetl of Monastrishtsh invited Shimon and his troupe to come and play for them. To our sorrow the pogroms then began and a tragic end came to the dramas of Sokolievka."

The Annihilation of Sokolievka

[*World War I ravaged Russia from 1914 to 1917, and Jews served in the Tsarist army (David Feldstein served in the peace time army before he came to America). Yet this memoir makes no mention of that war. The Russian Revolution and the ensuing 'civil' war thoroughly disrupted all daily life, yet this memoir, and the letters received from survivors which formed its basis, make no mention of the events of 1917-1918. So frightful were the events of the 1919 pogroms that those earlier cataclysms were blurred out of the minds and memories of the survivors.*]

The years 1919-1920 were years of agony to the Jews of the Ukraine. Various armed factions made war against the central Moscow government and against each other for control of the region. Anarchy prevailed, local authority collapsed, every place was open to robbery and murder. In between their battles among each other, these various bands broke into quiet towns and wreaked atrocities upon the Jews.

At first the Justingrad community kept its spirit up. Chayyim Greenspan, who later settled in Buffalo, recalls: With twelve rifles, they set up a night watch, and stopped night robberies.

When the goyim of nearby villages came to seize their arms, they resisted. These goyim then seized a number of Jews, dragged them to the "Bridge," to throw them into the river. Fortunately some goyim from Sokolievka proper at the other end of the "Bridge" intervened to protect their neighbors, and the other goyim left.

On another occasion a bandit troop of 150 invaded the shtetl, demanded the people give up their clothing and boots to the bandits and pay a ransom of half a million rubles. This time the shtetl was saved by the courage of two men who slipped away and rode to Monastrishtsh where they made contact with the government forces (Bolshevik) camped there. When the bandits were making ready to let loose their terror of the shtetl they were surprised by the arrival of a force of regular soldiers headed by a Jewish commander.

The people of the shtetl saw these deliverances as miracles. From mouth to ear the word was passed that Reb Pinchas'l the Rabbi had said: "As long as I live, no blood will be shed in my town."[72]

The Murder of Reb Pinchas'l the Rabbi

It was 'Shabbos Chazon,' the Sabbath before Tisha B'Av, 5679.[73] It was a pleasant summer day. People were relaxing after a week of fear and anxiety, walking in the streets, talking about the latest news. Suddenly about five o'clock firing of guns was heard at the western approach to the shtetl. A horde of the rebel bandit Zeliony numbering in the thousands "announced" its entrance. At once there was panic in the streets. People ran home in utter confusion, parents hunting for their children, children for their parents. Screams of fright rose everywhere. People locked themselves in their houses, women and children hid themselves in the cellars.

Towards evening residents on the Rabbi's street heard the sound of horses' hoofs, and saw several mounted horsemen approaching the Rabbi's house. One of them went into the courtyard, up the steps and opened the door. The Rabbi had just finished the 'Se'uda shlishit,' the third meal of the Sabbath, and was about to begin the Ma'ariv evening prayers. In the twilight

dusk the murderer came to where the Rabbi was sitting and shot him dead.

The intruders saw him fall, and they left without further violence or looting. It is surmised that the bandit leader had been told by the goyim of the vicinity that the town was under the protection of the Tzaddik who dwelled there. This murderer was sent to "remove" the Rabbi before they attacked the town.

The Massacre

During the night looting and vandalism began. Sunday morning saw streets deserted, some houses already devastated. At daylight a hunt and round-up began, the bandits seizing all young men, especially any from eighteen to thirty. They were dragged to the synagogue of the Tolner Chassidim and locked up there.

The bandit chief announced that a "war tax" was imposed of not less than a million rubles, to be collected and turned over in two hours. A communal worker, surrounded by armed bandits, went from home to home to collect the money. Meanwhile the hostages in the synagogue were being beaten down with the prayer stands by the armed bandits who then stomped on their heads.

Two hours passed, and the sum demanded had not been reached. Ten men were taken out and killed. Another hour passed, and another ten were killed. At noon the collectors returned to the synagogue, having amassed only about half the amount demanded. The bandit officer took the money, refused to release the prisoners and gave the word to start plundering the houses.

The bandits spread out through the shtetl, broke into stores, looted the merchandise, beating people with their whips. There was shooting of men, and raping of women. They spoke of killing all the men in the synagogue.

About five o'clock the bandit horde began to move out of the town. They separated out about a hundred and fifty young men from the rest in the synagogue and took them along as captives. At first some thought that nothing very serious would happen to them, because in another town Zeliony had also seized a large number of young men, but only warned them not to help the Bol-

sheviks and turned them loose. Alas, on the captives of Justingrad, the wrath of the Lord descended.

When the captives were led out on to the "Bridge," some parents overtook them, and pleaded for their children, offering still more money. They were shot down and thrown into the river: among these parents were Menachem Tchernus and Yitzchak Snitzer.

Some of the young men, seeing what was up, pleaded with Zeliony to take them as recruits to his band. The murderer mocked their words and ordered them to be mowed down. A withering fire was opened on them from a hidden ambush, from a machine gun concealed by bushes. The best of Justingrad's youth fell dead, many young fathers, the strength and glory of Sokolievka.

[*The shooting having done its bloody work, the bandits waded in with their swords to silence the voices of the dying, among whom there were some who with their last strength cried out the* Sh'ma Yisroel, *the martyr's creed, "Hear, O Israel."*]

One of the young men, Yitzchak Pushkalinsky, though severely wounded in the head, managed to drag himself out of the heap of the dead, and to reach the town. He died two months later in the hospital at Uman, but from him were learned the details of what had happened. The bodies were first found in a ravine by Gentiles, who notified the town.

Chayye Shuman, four of whose brothers were among those killed, recalls: "The Gentiles refused to bring the bodies to the shtetl. The Jewish population rented horses and wagons from them, and themselves brought back the dead. My father was among those digging graves for my brothers. Nachum the apothecary tried to help him digging. My father said to him, 'Take it easy, Nachum, let *me* take care of my children.' My brother Baruch who was killed was married and father of a little boy."

The Denikin Atrocities

After Zeliony's massacre, the shtetl was raided often by local gangs from nearby villages. No day passed without some tragic event. So the year 5679 came to an end (September, 1919).

On Rosh HaShanah 5680 (September 25, 1919) the army of

Denikin (Tsarist) passed through the shtetl on their way to fight against the Bolsheviks. Three Jews whom they chanced upon on the way they killed. Again there was robbing, looting, setting homes afire.

In Denikin's days, there was total anarchy. From the old town of Sokolievka, hoodlum ruffians came night after night, rioted, attacked Jews, burned houses, to force the Jews to leave. Many families did flee at that time. This went on about three months.

The Denikin forces were defeated. On their retreat from Byelo-Tserkov they again passed through Justingrad. Again they began with burning homes, and this time they ended killing some two hundred. In the severe frost, the Denikin forces seized Jews, dragged them to the ice of the frozen river, stripped them naked where they froze to death.[74]

The shtetl was in ruins. The community of stunned mourners, crushed by these disasters, wandered around in a delirium of despair. The ground burned under their feet. They fled, some to nearby Uman, others to Odessa, crowding miserably into emergency shelter in the synagogues. Many decided to leave the country, making their way on foot overland to the River Dniester, the Romanian border. Risking their lives in the river crossing, they filtered stealthily across the frontier, and reached Romania, penniless and starving.

Families broke up. Some, who had relatives in America, were able with their help to cross the ocean to the United States. A few families after great hardships managed to reach the land of Israel and settle there.

The End of the Shtetl

There is no way now of getting any details about how many families or people remained after the mass exodus, and how they lived from 1920 to 1941. Only this is known: when the Nazis invaded, they found some Jews in Justingrad/Sokolievka and left not one alive.

A young woman physician of the family of Yehoshua Abramov hastened to Sokolievka after the defeat of the Nazis. She did not find one living soul of the former Jewish residents. The houses were empty ruins. She spoke to the Gentile residents of the town.

They told her that the Nazis led the surviving Jews of Sokolievka out to the forest and forced them to dig their own graves. They shot the adults, and buried children alive. (Who knows what share the local Gentiles had in this final massacre).

Dr. Joseph M. Gillman, the chronicler of *The B'nai Khaim in America*, visited the site in 1965: it was his birthplace, where he lived from 1888 to 1902. All was gone, homes, synagogues, the cemetery. Not a trace of the old town remained.

Here Ends the Mashabei Sadeh Document

The Lamentations of Rabbi Yehoshua

The martyred Rabbi Pinchas'l was both uncle and father-in-law to the Monastrishtsher Rabbi, Yehoshua Heshil Rabinowitz; and four days before the massacre of the youth of Justingrad, Rabbi Yehoshua's own son, Rabbi Gedalyahu Aharon (named for the first rabbi of Sokolievka) was martyred in a pogrom in the streets of Uman.

In 1926 in his Hebrew treatise on the Mishna tractate *Ethics of the Fathers*, Rabbi Yehoshua included several of his Hebrew poems. Two of these are on the pogroms of Uman and Sokolievka, one of twelve quatrains, one of twenty quatrains, rhymed lyric dirges, whose painful beauty is beyond translation. These were preceded by a *Hazkarah*, an *In Memoriam*: we shall try to convey some of its feeling in an English paraphrase. The poems and the *Hazkarah* are reproduced on pages 99 to 95.

In the original Hebrew, this *In Memoriam* is a work of rare artistry. This art can be somewhat described, but cannot be reproduced in the translation.

The indented opening and closing passages are adaptations from the El Malé Rachamim prayer in the Jewish burial service. Framed between these two passages are twenty-two long lines, one for each letter of the Hebrew alphabet, in acrostic form, which is the format of the Hebrew text of the first four chapters of the Bible book of Lamentations. In effect, Rabbi Yehoshua has added a chapter to the book. Each line is really a verse, composed in two halves, and in each half there are three rhyming phrases, three words rhyming in the first half, three words rhyming in the second half.

The language of this *In Memoriam* is highly exalted. It is rich in echoes from the Scriptures, which permeate every line. For example, in verse 12 the desert owl (or pelican) is from Psalm 102:17, and the lost dove or homing pigeon is from Hosea 7:11.

The reference to being sold, and the rare Hebrew word for *perpetuity* derives from Leviticus 25:23. The offerings (verse 15) to go unheeded refer back to Cain in Genesis 4.

I have left the letter *o* out of the word *God*, because Rabbi Yehoshua indicated his reluctance to invoke the divine name in Hebrew by using only the symbol H' (the Hebrew letter Heh with apostrophe). Some words are not translatable. *Shechinah* refers to the immanence or presence of the Deity. *Geniza* is a treasure-storage for sacred things. *Jeshurun* (pronounced "Yeshurun") is a poetic name for Israel. In the 6th verse "true-hearted" stands for *chassid*, which has too many other, and narrower, connotations to be used here. The word *crown* in the preamble is actually *atarah*, in Hebrew an anagram for the year *5679*. In verse 16 there is an acrostic on Rabbi Pinchas's name. It would take many pages to point out all the elements of Biblical learning and art work in this threnody.

In Memoriam

by

Rabbi Yehoshua

An *El Male Rachamim* for the souls of the holy martyrs who were killed in the towns of the Ukraine in the days of the pogroms and the reign of terror in the year when *the crown* of Israel fell, and in particular on the slaughter in Uman and Sokolievka on the third and seventh days in the month of Av, 5679.

G-d, full of compassion, dwelling on high, none like unto thee, hearkening to our cry of supplication, grant lasting final peace on the wings of the Shechinah,

In the highest of the heavens, in the gardens of Paradise, in the bosom of the most exalted, in the geniza of the just, in the ascensions of the holy martyrs and luminaries, like the glory of the firmament gleam the souls of these, holy, beloved, pure.

Doing good with lovingkindness, practicing charity, effecting good works, guardians of Torah, have their heads stricken off by hateful swords and enemy guns,

They sought G-d in heart and soul, and their blood runs down like sewer water, mud puddles, sentenced cruelly in blood and fire, even burial denied them.

Devoted delvers into Torah, guardians of its mitzvos, knowing its behests, observing its ordinances, their dignity trampled into the dust, preying rattlesnakes gulping down their glory.

O woe, groaning and lamentation and wailing is heard in the land, fallen is the true-hearted who stood in the breach; multiplied in Ukrainia is mourning and moan.

Barbarians have consumed our inheritance, riffraff have robbed us of our heritage, to fragmented rubble they have razed our holy temples, turned their blessed ground into desolate devastation.

The learned of Israel, the pride of Jeshurun, their blood spilled like beasts of the barnyard, like the blood of rams and bullocks, like water dripped down to the soil.

The pure in heart murdered by the wanton impure, the meek at the hands of swaggering. Over these, O G-d, wilt thou hold aloof, and be silent? See our humiliation, look!

The just and the righteous in bitter outcry protest the profanation of thy holy name, in voices enfeebled murmur, where is the G-d who gave you the laws and the commandments?

My loins shudder, my heart fails within me, my flesh, my skin are dead, frozen in fright, yet my limbs are gashed by jagged flames, my very guts on fire.

Like a desert owl am I become, like a lost dove mindless I am become, yet before thee, O G-d, I cast down my entreating.

The bitterness of my speech I pour out before thee, since I have almost been barred from the land of the living. Alas, O G-d, have I been sold for all time, like one who is dead and from the heart forgotten?

Hast thou given me to mine enemy to plunder and murder? In brazenness of impudence they affect revenge, they shout aloud their desecration of thy holy name; and thou, O G-d, forget me not forever.

From those who trample in blood, thy forgiveness withhold; to their offerings pay no heed, thou who dwellest on high, let retribution be turned back on these torturing barbarians, let these accursed criminals be repaid in kind.

For the crowning diadem of his fathers, the joy of Jeshurun, a prince among men, the holy Rabbi Gedalyahu Aharon untimely plucked on the third day of the fifth month, his life's blood spurting on the soil when they ripped open his body,

For the Pride of his flock, the Crown of his congregation, the Sage among the Prodigies, the Symbol of Reverence, the holy Ga'on Rabbi Pinchas murdered in his old age on the seventh of the fifth month, his life hewn down to the ground.

Righteousness is thine, humiliation is ours, we have offended, we have sinned, and twice as much have we been punished; we have lost those who were our shields, those who held our heads up high, in the balance their dying is equal to the burning of our Temple, our Beis HaMikdash.

In darkness, in mourning we walk; from the enemy who crushes us, save our souls; from those who persecute us for no reason, hasten our deliverance to good, save us, in your mercy, soon.

Many there say 'let us wipe them out as a people, yea, annihilate them.' Annul their courses, nullify their thoughts, let them be a symbol of shame and derision among the nations.

Guard us, remember us the sheep of thy flock, duly requite the tormentors of thy children, proclaim freedom to thy people, look upon them, for they are thy people and thy portion.

Restore the honor of thy Torah, for they have compelled those who study thy Torah to drink wormwood and poison; lead thy innocents to eternal life, and the cursed criminals to shame and eternal disgrace.

> For those who yielded up their lives sanctifying His name, Lord of mercy, may they be sheltered within the shelter of His wings for eternity and may their souls be bound up in the bond of eternal life, G-d being their portion, and may they rest in peace where they lie, and let us say, Amen.

The Sokolievka-Justingrad Diaspora

At this writing, any survivor born in Sokolievka/Justingrad still alive ranges in age from the seventies into the nineties, and may be found in far scattered places.

We have heard of some few residing in Moscow, in Tashkent, in Rostov, perhaps even in Uman, who may not see this booklet ever.

For a time there was a Sokolievker Relief Society active in Kishinev, Romania, the city which was a first goal for fugitives fleeing from the pogroms of the Ukraine.

There was a trickle that found its way to Eretz Yisroel in the years before World War I. Others came later.

Thanks to the devotion and untiring efforts of this magnificent octogenarian scholar and teacher, Baruch Bernstein (with financial help from the American societies) there have been erected continuing memorials to Sokolievka/Justingrad at Kibbutz Mashabei Sadeh, in the Negev thirty miles south from Beersheba. Here now stands a commemorative grove of pine trees; an infirmary, for patients in need of hospital bed care, also available for other purposes; a clinic, equipped for out-patient care by physicians; and a growing research and reference library. Baruch Bernstein was also the guiding spirit of the Mashabei Sadeh booklet reproduced and translated here.

The largest number of emigrants found their way to the United States of America, a few in the Boston area, some to Cleveland, but most settling in Buffalo, and in New York City and nearby Newark.

Of the Buffalo settlement one may read in Dr. Selig Adler's *From Ararat to Suburbia, History of the Jewish Community of Buffalo* (Jewish Publication Society, 1961) that one of the pioneers was Abraham Criden, about 1903, and:

Monument
To the pogrom victims of 1919
in the Holy Order of the Living Cemetery,
Cheektowaga, near Buffalo, New York
dedicated August 30, 1964

The Hebrew inscription reads:
Remember / For these we are crying / And our eyes drop tears / For our brothers and sisters / the people of Sokolievka / the town of our birth / and for / our Rabbi, our Master, our Teacher / Reb Pinchas son of Rabbi Gedalyah Aharon / Rabinowitz / Martyred in the Sanctification of His Name.

"Then pogroms of the Russian-Japanese War period sent as many as 200 families to Buffalo from this place. After one massacre, Samuel Abba Cohen helped many to come to Buffalo, and at one time the Sokolievka group collected money to send Leo Lieberman over there to help a hundred families to emigrate. Many prominent Buffalo families stemmed from this small town: they include those of Victor Wagner, past president of the United Jewish Federation of Buffalo, Hyman Kahn, the Abloves, the Dozoretzes, the Carrels, the Chernoffs, the Rovners, the Rekoons and many others.

"About 1910, *Hazzan* Elia Berkun (1870-1943), a picturesque, bearded functionary, arrived to serve the congregation [*of Anshe Sokolovka, "People of Sokolovka"*]. When the synagogue was incorporated in 1915, Joseph Berleant was president, and Nathan Gelman, a well known real estate broker, also played an important part in the early history of the group.

"Anshe Sokolovka purchased some land and a house on Spring Street south of Broadway. In 1917, the building was remodeled and the congregation worshipped at this spot until 1945, when the property was sold. Sam Dozoretz (b. 1884) seems to have been the person chiefly responsible for establishing this synagogue. Born in Sokolovka, Dozoretz came to Buffalo in 1908 and was interested both in synagogue matters and in the Farband, a Labor Zionist group. When the synagogue was sold after many years of use, the money was kept for a while intact, but was later increased to $4,000 and, on Dozoretz's insistence, was sent to Israel for some worthy purpose." (page 198).

The Buffalo community still maintains a common burial ground, under the corporate name of The Holy Order of Living, at Pine Ridge Road and Delavan Avenue, north of Genesee Street, in Cheektowaga, a suburb of Buffalo. On its tombstones are recorded many life stories; among these, Levi Wegodner, under his Americanized name of Louis Wagner. At the entrance gate stands the stele commemorating the martyrs of the 1919 pogroms.

Many families of that settlement still reside in the vicinity; some have "retired" to Florida, and others have dispersed across the continent. In 1940, a branch of the Criden family joined in creating the Kibbutz Kfar Blum in the north of Israel, trans-

forming the Huleh swamp into a jewel of the Upper Galilee. (See: Yosef Criden and Saadia Gelb, *The Kibbutz Experience*, published by Schocken Books, 1974, an extraordinarily honest and insightful dialogue.)

Related families, and yet of many different names, scattered to other parts of the United States, are described in *The B'nai Khaim in America, A Study of Cultural Change in a Jewish Group*, by Dr. Joseph M. Gillman (1888-1968) and Etta C. Gillman, published by Dorrance & Co., 1969. This is a statistical and sociological analysis of changing mores among the American descendants of Khaim Kaprov, who is the same person as Chayyim Lichtzieher in Wegodner's narrative. The Gillman book includes two chapters portraying life in Sokolievka, with several photographs.

Immigrants arriving at different periods in the New York City area created two *landsmannschaften*, the *Justingrader* society before World War I and the *Sokolifker-Kenaler Fraternal Association* in 1923, maintaining friendly but independent relations. The Justingrader society, in its flourishing days, was of cosmopolitan outlook and often took constructive stands on broad national and international issues. Both societies still exist, with a handful of members. (Typically, the American-born children of such immigrants do not continue the mutual aid societies set up by their parents.) The Justingrader maintain burial grounds in the Old Montefiore Cemetery, Springfield Gardens, and in the New Montefiore, Pinelawn. The Sokolifker-Kenaler plot is also on Long Island, in Beth David Cemetery, Elmont; on the pillars of its gate are the bronze memorial tablets described elsewhere herein.

Under the leadership of Samuel Kaprov (Samuel Kaplan) an organized group of Sokolievker in Philadelphia have also contributed to the memorials at Mashabei Sadeh.

This present volume is also our personal tribute to the memory of David and Adella (Logvin) Feldstein, and to the freedom-loving traditions which they cherished. Coming to America from Justingrad in 1912, they settled in Brooklyn, New York. They were both lifelong garment workers, active members of Local 22, International Ladies' Garment Workers Union. Becoming American citizens, they were unfailing in civic consciousness, never omitting to vote, and demonstrating intelligent interest in all matters of public concern. They saw to it that their daughters, Diana

and Lucy (1923-1975) received the university schooling which they themselves had been denied; and proudly they displayed the blue stars for their two sons-in-law fighting for the four freedoms under the American flag in World War II, Leo Miller in front-line infantry and John Zimmerman on a navy destroyer.

From David and Adella we first heard the story that began with Justina and ended in the ashes of Justingrad. There, by the old riverside, stands no monument; but while books can be printed and children's children can read, let the memory live.

Appendix: Uman

The good people of Justingrad/Sokolievka knew of one "big city," Uman. Kiev and Odessa were mere names, distant places through which kinfolk passed on the way to emigrate abroad. Uman might have barely twenty to thirty thousand inhabitants, but to them it was their metropolis. To Sokolievka folk Uman was the city of the incredibly beautiful Sofievka Park, the eighth wonder of the world. And at the painful end, Uman was the temporary, and totally insecure, refuge for many as they fled from their burning villages, towards Romania, towards America, towards Israel.

From about 1800 on, Uman was also the center of the Bratslaver Chassidim, but of this sect there were very few in Sokolievka; so few, that Bratslaver traditions are unknown in the Sokolievker diaspora. Neither, for whatever reasons, has there been transmitted the terrible tragical history of Uman itself. When, years ago, we, the editors of this volume, came across a passing mention of the sufferings of Uman in a story by Sholem Aleichem ("Greens for Shevuos"), we were startled. Something, we knew not what, had happened. Our surviving Sokolievker kin could not say why this history had not been recounted among them. So we looked into it, and resolved that it must be recalled to memory, even if, at the moment, only briefly.

After the expulsion from Spain, 1492, the largest area of Jewish settlement was in the East European belt Lithuania-Poland-Byelorussia-Ukraine-Bessarabia. Numerous as they were, in some towns the majority, the Jews lived in the cracks of "official" society. Official society might be Ottoman, or Polish, or Russian, or Ukrainian, or Cossack, or Ruthenian. It might be Eastern Orthodox Christian or Roman Catholic Christian or miscellaneous Moslem. Everywhere it was permeated by national hostilities and religious bigotries. Time and again open war raged among them, sometimes under banners of freedom and independence,

because oppressors and oppressed there always were; and invariably the hapless Jews were trapped between the fires.

Russians and Ukrainians argue pro and con about the fighting in the time of Bogdan Khmelnitsky, 1648-1658, but it was a time when 100,000 Jews in Poland and the Ukraine suffered martyrdom for other people's sins. The pogrom principle once established, it was continued and repeated through the eighteenth century by the heartless Haidamacks, perpetrating atrocities many times at many places. In 1749 they burned part of Uman and killed many Jews there. Still the town recovered and was increased by refugees from other regions. In 1768 it was garrisoned by Cossacks, under Ivan Gonta, who promised security to its Jewish community, and then treacherously betrayed the city to the Haidamacks of Maxim Zhelesnyak, taking charge of the slaughter himself. The Jews gathered in their synagogues, led by Leib Shargorodski and Moses Menaker, where they were crushed by cannon fire, the fifth day of Tammuz. A three day massacre followed, in which none were spared, children, women, the aged. The dead numbered in many thousands, there and in other towns, in June, 1768.[75]

Still Uman came to life again. This time its revival was to a considerable degree linked with the name of Rabbi Nachman of Bratslav (1770-1811), who settled there in 1810. The role of Rabbi Nachman Ben Simchah, like the careers of all founders of Chassidic sects, is very complex. His literary works, his doctrinal tenets, his factional conflicts and rabbinical rivalries are all open to diverse interpretation, but not the clear message he brought to Uman: "You must not despair."

So, during the nineteenth century, Uman became a city known for its popular musicians, its 'klezmer,' as a center of 'Haskalah,' the new enlightenment, and by 1910 had over 28,000 residents, more than half of them Jewish.

All through these years, pogroms were endemic in Russia. Some, like Kishinev in 1903, attracted more attention than most. The pogroms of August 6 and November 3, 1905, in Uman, in which 14 were killed and ten times that number wounded, were just two incidents among many.

The next major wave of mass murder began in November 1917. The Tsarist despotism had notoriously relied on anti-

Jewish pogroms to deflect peasant unrest, and so did the armies seeking to restore the Tsars. For anti-Russian Ukrainian nationalists of all shades (with some very rare exceptions), pogroms were official policy. And "liberators" opposed to the Soviet regime, such as the so-called "Left Social-Revolutionaries," were no different. So, after other episodes of atrocity, Uman was accorded its special pogrom by the Left S-R forces of Klimenko, whose subaltern Shtogrin explained "that it was true that he was urging the peasants to a pogrom, *for*, said he, *it was impossible to rouse the peasants in any other way.*"

This Uman pogrom of May 12-14, 1919, with over three hundred dead, had its own cycle of horrors, where Jewish families were slaughtered in one half of apartment houses while in the other half their neighbors remained undisturbed behind the crucifixes on their doors.[76]

(There were some few instances which were different. In 1920, the Uman Council for Public Peace, mainly Christian but with a Jewish minority, did stop a pogrom begun by Denikin's Tsarist troops. In 1919-1920, some of the Sokolievka refugees found temporary safety in Konela, where, for a time the Gentile population abstained from the pogroms.)

The Nazis, in World War II, equalled all their predecessors in viciousness, but surpassed them in efficiency. There is said to be a monument in Uman, inscribed in Yiddish, to its 17,000 martyrs who perished in the Nazi Holocaust.

What may be there now is uncertain. When we applied for permission to visit as tourists, some years ago, access and transit were both denied.

Explanatory Notes

Pronunciation

In Yiddish and Hebrew words herein, *ch* always represents the guttural sound of clearing the throat, as in "cheder," "Chanukah," and in proper names, "Chayyim" and "Chayye" (both in two syllables). The sound of *tsh* (the combination of the letters *tess-shin*) is always so spelled here, as in "tsholent." The last letter of the Hebrew/Yiddish alphabet is here transliterated as *s*, whenever it was so pronounced in Sokolievka: so *s* in "Bess Medrash," (the colloquial pronunciation of "Beis Midrash,") not as *th* as in *Beth*, and not as *t* as in current Israeli usage. The letter *tsade* is transliterated *tz*. Sokolievka is pronounced as if spelled "Sokoleefka," accent on the "leef." That is the Ukrainian form. The Russian form, sometimes seen, was Sokolovka. Justingrad: the *J* pronounced like a *Y*, *u*, as in *pull* or *full*, accent on the first syllable.

Shtetl

this term refers to a specific type of settled Jewish community in an East European region, usually surrounded by a rural area and smaller villages populated by a majority of another nationality. During the period of this history, there were large urban Jewish communities in cities like Odessa, Warsaw, Vilna, Vienna, Berlin and elsewhere which were quite cosmopolitan in culture; but somewhat as rural America long colored the civilization of big-city industrial United States, so the shtetl dominated the image of East European Jewish life for centuries, until its annihilation in the Hitlerian Holocaust 1933-1945. In Sokolievka the word was pronounced *shtaytl*, plural *shtaytlach*.

1. The Wegodner Manuscript is in the possession of Dr. Morris Wagner, (grandson of Levi Wegodner), of South Bend, Indiana. Our photocopy was most kindly sent us by a granddaughter, Chassia Lutsky (Mrs. Irving Lutsky) of Jerusalem, after we learned of its existence from Mr. Harry Criden, of Kfar Blum, Israel. Levi Wegodner (pronounced *Vigódner*) was the writer's name as he came from Sokolievka; but in Buffalo it was Americanized into Louis Wagner, as appears on his tombstone in Cheektowaga, with dates 1863-1936, where his wife's name is given as Hudel, 1863-1936.

Except for the first sentence, which is in literary Hebrew, the text is in colloquial Yiddish, with a sprinkling of Russian words for government titles and proverbial

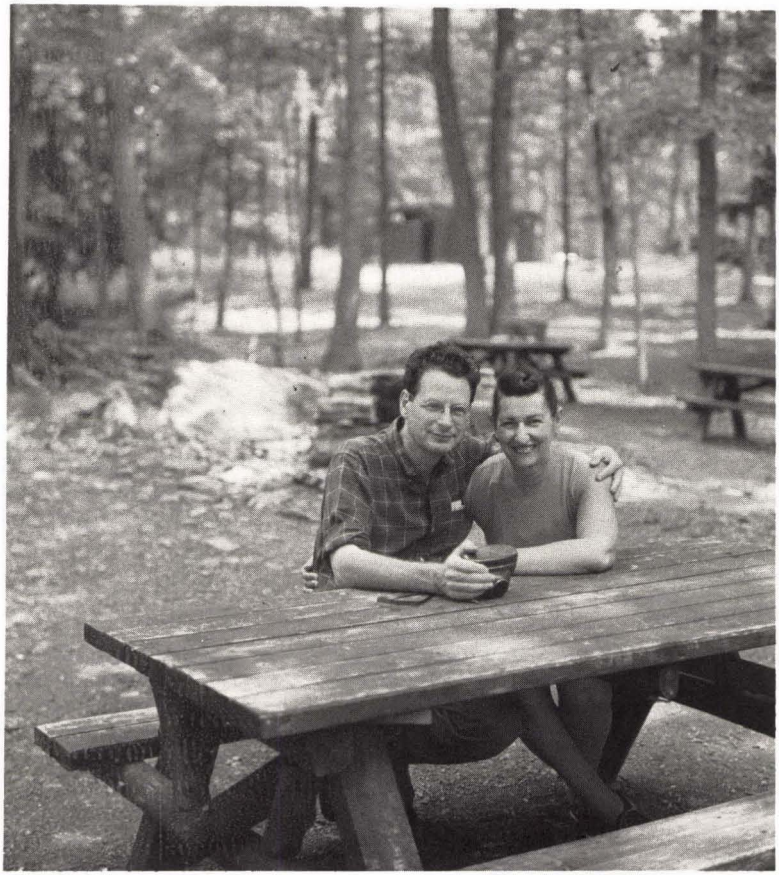

Diana and Leo Miller (1967)

expressions (adapted to Yiddish pronunciations), and a few Americanisms. It consists of twenty-three pages, in good fair handwriting, albeit with individual peculiarities in letter formations. Its spelling reflects the Yiddish pronunciation prevailing in that part of the Ukraine, especially in the switching of the *h*, dropping it where it otherwise should be, adding it where it shouldn't: "ingert" for "hungert," "Odel" for "Hodel," "heltern" for "eltern."

Dates: As often in such memoirs, dates are imprecise. Also, conversion from the Hebrew (lunar) year, beginning in September or October of the civil year, presents a problem when the month is not known; so the equivalent civil year given here could be off by a year. From its foundation till after 1919, Sokolievka was under the Julian calendar, and thirteen days behind the Gregorian.

We have translated the text very literally, omitting a few repetitions, and in a few instances correcting the sequence of sentences according to the sense. Matter in parentheses is either Levi Wegodner's, or our clarification of his expression. Matter in brackets, italicized, are our additions to Wegodner's text.

2. The 'chazzan' Tzalel was also known as Rav Bezalel Odesser, mentioned by Sholem Aleichem in his story *Arba Kosos*, 1900. His portrait is reproduced in Aaron Rosen, *The History of Hazzanuth* (Yiddish and English), published by the Jewish Ministers Cantors Association of America, 1924, p. 47, 55, with an anecdote, page 71.

3. Rabbi Gedalyahu Aharon Rabinowitz figures later in this history. Rabbi Yehoshua Heshil Rabinowitz, a descendant from at least nine generations of rabbis, and ancestor to several, was also rabbi in Uman, and emigrated to the United States. He published scholarly works in Hebrew: מסכת אבות, 1926, includes biographies of his ancestors from which we have gleaned valuable details; ילקוט יהושע על אגדות הש"ס, (1933); ספר היובל edited by Rabbi Shmaryahu Leib Hurwitz, 1930, with his autobiography; and a Passover Haggadah. A lively account of his career, "Der Monastrishtsher Rebbe," by Avigdor Panitsh, appeared in the Yiddish newspaper, *Allgemeiner Journal*, June 5, 1981.

Simchas Torah is one of the most festive days in the Jewish calendar. The occasion makes the story all the more poignant.

'Yeeden' (literally, "Jews") in direct address in Yiddish means simply "Gentlemen." It often means simply "men," with overtones supplied by the context.

Some fine distinctions: 'Rav' is a title used before the name of an ordained rabbi. The 'Rov' means "the rabbi whose name is understood in the context." A 'rebbe' is a teacher, not necessarily a rabbi, but when 'Rebbe' follows the name of a town it usually designates a rabbi of a particular tradition, e.g. 'the Tolner Rebbe'; the first *e* pronounced as in *met*, the second *e* as in *mother*. Any righteous man is a 'Tzaddik' but customarily it refers to a rabbi of charismatic personality, not mentioned by name, but designated by the town where his sect began, or where he himself became noted. 'Reb' is a courtesy title applied to any man, like "Mr." 'Rebbitzin' is a wife to a Rabbi or to a 'Rebbe.'

4. 'Cheder' in the shtetl was the (religious) school, where *boys* were taught, or tutored by a 'melamed,' (plural, 'melamdim'), commonly in the 'melamed's' home, concentrating on elementary Hebrew, on the prayer book ('siddur') and the

'Chumash,' the Five Books of Moses. A 'bahelfer,' or 'beihelfer,' was usually an older teen-aged youth, serving as teacher's classroom aide, and as escort for younger children to and from the 'cheder.' The 'Bess Medrash' (local pronunciation), literally "House of Exegetics," was a community building, serving both as a house of worship and as a center for adult study circles conning Mishnah, Talmud and other advanced studies.

5. 'Bakaleyena,' groceries, and 'galanterie,' fancy goods, must be understood in the content of the 1860's, referring to spices and notions not locally produced, at a time when most foodstuffs and household goods were local products, and not sold through middlemen. Apparently Levi Wegodner's uncritical respect for his father's acumen, a respect typical of that age, was not affected by his recollections of what actually happened.

6. The 'chappers' and Nicolai's "cantonists" (draftees): Many years later, as late as the 1920's, when I was a child in Talmud Torah (Hebrew School) in Brooklyn, my teachers shuddered physically when they recounted incidents heard from their grandfathers who had lived through that era. (L.M.)

At a time when Russian and Ukrainian peasants used every shift to evade conscription into the Tsarist army, which was regarded as lifelong deportation from one's home, every Jewish community was made communally responsible to supply the required number of recruits. With no official birth date registers, the requirement that boys of twelve be supplied was met by seizing children as young as eight, torn from their mothers' arms, or kidnapped from the village streets.

As a refinement, in 1850 Tsar Nicolai decreed that if any Jewish community failed to come up with the required number on time, three men aged twenty or over would be impressed into service, and one additional "recruit" for every 2,000 rubles of taxes which might be considered in arrears. A year later it was ordered that for any recruit who failed to appear, a relative would be seized in his place, even though head of a family. The fugitive, if apprehended, would be drafted on top of the required quota. The official representatives of the community were subject to be taken themselves if they failed to carry out the conscription: to be either murderers themselves, or to be martyrs drafted as penal recruits — of whom there were many.

In a country where they were given no human rights at all, were treated as outcasts, untold thousands of Jewish youth filled the mass graves of Tsars' interventions in Central Europe and the Crimean War.

Alexander Herzen, the Russian writer, left this eyewitness account from 1835, his questions to a Tsarist army officer and the answers:

"Whom are you taking, and where?"

"Oh, don't ask, for it is heart-rending. Well, I suppose my superiors know all about it; it is our duty to carry out orders and we are not responsible, but looking at it as a man, it is an ugly business."

"Why, what is it?"

"You see, they have collected a crowd of cursed little Jew boys of eight or nine years old. Whether they are taking them for the navy or what, I can't say. At first

the orders were to drive them to Perm, then there was a change and we are driving them to Kazan. I have taken them over a hundred versts. The officer who handed them over said it was dreadful, and that's all about it; a third were left on the way" (and the officer pointed to the earth). "Not half will reach their destination," he added.

"Have there been epidemics or what?" I asked, deeply moved.

"No, not epidemics, but they just die off like flies. A Jew boy, you know, is such a frail, weakly creature, like a skinned cat; he is not used to tramping in the mud for ten hours a day and eating dried bread — then again, being among strangers, no father nor mother nor petting; well, they cough and cough until they cough themselves into their graves. And I ask you, what use is it to them? What can they do with little boys?"

I made no answer.

"When do you set off? I asked.

"Well, we ought to have gone long ago, but it has been raining so heavily. . . . Hey, you there! Tell the small fry to form up."

They brought the children and formed them into regular ranks: it was one of the most awful sights I have ever seen, those poor, poor children! Boys of twelve or thirteen might somehow have survived it, but little fellows of eight and ten. . . . No painting could reproduce the horror of that scene.

Pale, exhausted, with frightened faces, they stood in thick, clumsy, soldiers' overcoats, with stand-up collars, fixing helpless, pitiful eyes on the garrison soldiers who were roughly getting them into ranks. The white lips, the blue rings under their eyes looked like fever or chill. And these sick children, without care or kindness, exposed to the icy wind that blows straight from the Arctic Ocean, were going straight to their graves.

Memoirs of Alexander Herzen, chapter 13, translated by Constance Garnett.

7. Obviously the family had migrated from Berdichev, which was a major Jewish center. In 1899 it had 50,000 Jews out of a total population of 62,000.

8. This brother, known as "Fetter Froyim" (Uncle Ephraim), was well known to me as a child in Brooklyn. His son, Isidore Wegodner, was a survivor of the terrible Triangle factory fire (1911), in which the heavy loss of life was a spark which stimulated the successful labor union organization of the needle trades workers in New York (D.F.M.)

9. To 'daven' is to recite, or participate, in the recital, of the set liturgy, consisting of psalms, piyyutim (post-Biblical religious poetry) and other ritual texts. These rituals for weekdays, Sabbaths and holy days fill several volumes, but observant Jews, by dint of frequent repetition, can often recite much, or even most, from memory. We here use 'davenin' for the noun, 'davening' for the present participle. (Pronounce the *a* as in *art*, the *e* as in *mother*). Kiddush, the blessing over wine, is a ceremony to distinguish the start of the Sabbath or of a major holiday from ordinary working days.

10. The large size of Meierka's 'cheder' suggests that it may have been a community, rather than an individual melamed's, enterprise. Kaddishlech: plural of 'kaddish'l,' an affectionate word for a male child, who would grow up to recite

the 'kaddish' ritual in memory of his parents after their demise. 'Meitkelech', for undershorts, is a diminutive from 'meitkes', trousers, but 'penselech' seems to be an Americanism derived from 'pants'.

'Arba-kanfos': in Numbers 15:38-40, the Children of Israel were instructed to wear 'tzitzis,' knotted strings, or fringes, on the four corners ('arba kanfos') of their garments as a constant reminder of their religious faith and duties. Accordingly, observant Jewish men, as a symbol of this constant awareness, wear a garment (more often, an undergarment) consisting of an oblong cloth, with an opening to go over the head and neck, like a bib covering front and back, with the 'tzitzis' at each of the four corners. 'Arba-kanfos' is the Hebrew name for this undergarment, which in colloquial Yiddish is called a 'leib-tzu-dekel,' ("body covering"). When worn as an outer or publicly visible garment, it is called a 'tallis-katan,' (small tallis, tallis being the large prayer scarf or shawl worn by men during the synagogue service; plural, 'talleisim'). 'Yarmelka': a small skull-cap, worn indoors, by observant Jewish males, covering the head as a sign of awe and devotion before the omnipresent deity.

11. Nebech: an interjection, "the poor thing." To read the krias-sh'ma, in this context is ironic ('krias-sh'ma' is the recital of the Creed at bed-time); here, "to read the Riot Act." 'Nagid,' a man with status because of being somewhat better off financially than the shtetl average; 'nagidish,' the adjective; 'nagidishe,' plural form. Gemara: the Talmud.

12. Gedalyahu Aharon, Shimshon: see notes 16 and 29 below. 'Shochet,' the ritual slaughterer of meats and poultry, from the religious point of view a status position in the community. 'Gabai': a synagogue official, a trustee. These fellow pupils indicate that Levi's father, with his general store, did have status in the town. Stavitsher: a recent arrival from the shtetl Stavitsh (Stawiscze), north from Sokolievka.

Yaakovka was the youngest son of R. Gedalyahu Aharon, and grew up to be rabbi in Cherkass.

13. 'Bova Metzia': commonly the first tractate in the Talmud studied by beginners. It deals with disputes arising from conflicting claims to personal, movable property. The passage which supplied the nicknames was probably not the very first lesson, as it is somewhat after the beginning of the tractate. Wegodner's transcription, which I follow in the English, reflects the local pronunciation of the passage. 'Kohen' means a descendant of the ancient priestly caste of Temple days. 'Lekesh' suggests a rather silly fellow. Abba the Kohen of Bardala and Shimon Ben Lakish (Resh Lakish) were expounders of Torah and Mishna in the third century.

14. 'Bukser' is the dried fruit of the carob, also called St. John's Bread, which flourishes in Israel and Crete. Children chewed it for its sweetness, and being of tough fiber, it takes a long time to chew and yield its sweets. It is associated with the festive day of Chamisho Osor B'Shvat (Fifteenth of Shvat).

15. 'Sholem Aleichem', "peace be with you," or equivalent to "How do you do" as a greeting. (Not to be confused with the great Yiddish author who used that as a pen name).

Rav Shimshon is not otherwise identified by Wegodner, but perhaps refers to Reb Yaakov Shimshon Chodorov, son-in-law to Gedalya Aharon, who lived for a time in Sokolievka.

16. President of an American synagogue: Levi Wegodner allows himself a wry comment, suggesting, inferentially, that a synagogue official in the "Old Country" would have known more than what the weekly calendar called to his attention. Note "three" fathers: probably not including the Rabbi Gedalyahu Aharon.

17. Family surnames had generally come into current use among East European Jews by the nineteenth century, but in ordinary shtetl conversation were rarely used. Nicknames were more common. These might refer to one's trade ("Meyer the tinsmith"); to one's appearance ("Lebele the lame"); or most often, to a relative. "David Chayyim's" means "David the son of Chayyim," "Gedalya Elyakum's" was "Gedalya son of Elyakum."

18. Konela: by American survivors also spelled Canella, Kenaler, etc., a much smaller community, not far from Sokolievka. Its emigrants joined the Sokolievka societies, not founding their own.

19. A 'prizba' was a low embankment, protecting the base of the house. 'Mincha-maariv': evening services in the synagogue, 'mincha' about sundown, 'maariv' at dark. 'Shofar': a horn, usually from a ram, but could be from a goat, anciently used like a bugle, still sounded as part of the liturgy in the synagogue on High Holidays.

20. In Genesis 22 is told how Abraham was ready to sacrifice his son Isaac on an altar in obedience to his God, but since his devotion was clear, a ram was substituted instead. This story, in its peculiar fashion, may have been composed among the ancient Hebrews to justify their abolition of the practice of human sacrifice, especially of children, common to their neighbors, and perhaps common to some of their ancestors. (L.M.)

21. Mordechai the Rov is not otherwise identified here, but may have been the 'dayan', or judge by Jewish law, also called Reb Mot'l, attached to the household of Reb Pinchas'l.

22. Goy: the Jewish townsfolk lived side by side with their non-Jewish neighbors in worlds apart. A 'goy' was simply one of the "other" people. It is not of itself pejorative, but too often the context of events has made it so.

23. 'May he be the kapporah': Anciently the 'kapporah' was a ritual scapegoat, an animal sacrificed to atone for sin. The phrase is equivalent to "may he go to Hell" — literally, not metaphorically.

24. 'Nebbish' has passed into American colloquially for a pitiful person. 'Leren', the verb, and 'lernen', the noun, do not mean simply "to learn' or "studying." The Talmud ('Gemara') is a compilation of debates and opposing views on many matters. The commentaries printed with it supply more dissents and controversies, often with very fine distinctions. 'Lernen' therefore means ruminating, analysing, and returning again and again to the same issues. Somehow nei-

ther the physical punishment nor the medieval pedagogy in the 'cheder' ever inhibited the traditional Jewish devotion for book learning. (In the Talmud Torah in Brooklyn which I attended from 1920 to 1925, no child was ever punished, physically or otherwise).

25. Buki was a shtetl fifteen miles away. It still exists as a town today, but its Jewish population had to flee during the 1917-1920 pogrom era. Among these were the (originally Sokolievka) family of Abraham and Yocheved (Novominsky) Feldstein, at first to Uman, then to join a long settled Boston community of other Novominsky kin from Buki.

A Yiddish book on life in Buki, *My Shtetl in Ukraina*, was published in New York, 1921, by M. J. Novominsky, under his pen name M. J. Olgin. His brother Mordechai Novominsky ('Motl') taught pupils in Sokolievka, and during the 1919 pogroms was murdered there together with his children.

26. We have checked with several grandchildren of Levi Wegodner, but none of them knows of any continuation beyond the point where the manuscript now stops. The last sentence appears to refer to events in the Ukraine during the 1880's and 1890's (since he and the closely related Cridens came to the United States long before the events of 1919): but we have found no written records for those years in Sokolievka.

The Mashabei Sadeh Memorial Book: Notes

27. The booklet is 24.5 x 17.5 cm, hard-bound in heavy cardboard. It has a binder's leaf; a frontispiece drawing, verso with a motto; title page, verso with credit to Baruch Bernstein for his editorial work; text on pages 5 to 64 (some pages blank), with 9 sketches by Abba Fenichel. On sixteen unnumbered pages are tabulated as many names of pogrom victims as could be gathered, 268, a list quite incomplete; and 49 photographs of some of these and some of other related persons (including two American soldiers killed in American wars), and photos of several monuments.

Pages 5 to 8 inclusive, and 63-64, deal with the details of the Kibbutz school children's work on the project and its reception by Yad Vashem. These pages are not translated here, but are still available in the reproduction of the Hebrew text. Parenthetical passages in the Hebrew relating to the mechanics of composition are also not carried into the translation. Footnotes, where pertinent, are incorporated into the translation.

We have translated the text very literally, in a few instances correcting the sequence of sentences or paragraphs, according to the need of an English version. Matter in parentheses are our clarifications of some technical details. Matter in brackets, italicized, are our additions to the Mashabei Sadeh text.

28. Among the emigrants to the United States, those who settled early in the Buffalo area used Sokolievka (in variant spellings) and Sokolovka. Early arrivals in the New York area called themselves 'Justingrader' in their mutual aid landsmannschaft, while later arrivals formed a "Sokolifker-Kenaler" organization.

29. Gedalyahu Aharon Rabinowitz was born in Linitz in 5575 (1815). As a child

he had been betrothed by his father to the daughter of the Rabbi Shmuel Abba of Slavita. The marriage took place in 5591 (1831), and until 5599 (1839) he lived in his father-in-law's household, continuing his studies. At the end of 5599 he returned to Linitz as rabbi and 'maggid' (preacher). Despite the pleas of that community that he stay there, in 5612 (1852) he decided that he was called to serve the then tiny community at Justingrad. He continued there for sixteen years, venerated by many thousands of Chassidim in the Kiev and Kherson gubernias. This popularity aroused the hostility of the Tsarist regime, which feared any development not under its control, and an order was issued deporting him to Yaroslav. Alerted in time, on the eve of the Sukkos holiday 5628 (1868) he fled just two hours before the Tsarist police came to his house. As a pious Jew, he hid the first two days of the holiday with a nearby family, then escaped to Romania, where he lived in Padilavi for ten years, dying at 63 in 5638 (1878). A posthumous book, *Chen Aharon*, published his thoughts. His son Pinchas took over his Sokolievka post. He had three other sons who were rabbis and seven daughters, all wives of rabbis.

Shmuel Abba's family name was Shapiro, and his daughter's name was Bayla.

30. During 1917-1921, the Ukraine was ravaged by a many-sided series of "civil" wars, until firm control was finally established by the Moscow Soviet regime. Short-lived "governments" were repeatedly proclaimed by competing cliques of Ukrainian nationalists seeking to seize power in an independent Ukraine: these waged war against Moscow and against each other. There were campaigns fought against the central Soviet forces and against Ukrainian nationalists by "white guard" armies, such as those commanded by Anton Ivanovich Denikin, who aimed to restore the unified Russian empire of the Tsarist era. There were invasions by the armies of the newly restored Polish state, and by interventionist expeditions from France and Britain. Many irregular forces operated under various "revolutionary" slogans, of many shades.

Daniel Terpilo, using the name Zeleny (pronounced Zelyoni), was ataman of 2,500 or more irregulars, and, in between carrying out mass murders in Jewish communities, took sides against the Bolsheviks and against anti-Bolshevik Ukrainian nationalists at various times. At least forty bloody pogroms were perpetrated under his command.

31. Eruv: Under the rabbinical interpretations of the kinds of labor forbidden on the Sabbath day of rest, it was a debatable question as to whether the ban on "transporting" of items also limited what one might carry on one's person. By setting up an 'Eruv,' the area enclosed by nominal boundaries was interpreted as being within one's domicile, and this legal fiction simplified the issues.

32. Gragers: noise makers, to drown out the name of Haman at the reading of the Book of Esther at Purim services, commemorating the defeat of this ancient attempt to wipe out the Jewish people.

33. Bet Hamidrash Hagadol; the same as Wegodner's 'Bess Medrash'; 'Hagadol' means "the big".

34. Buttermilk: One is never quite certain whether the particular Yiddish or

Hebrew words used on different occasions connote "buttermilk," "sour cream," or "yogurt." Tomatoes (next page): Adella Feldstein told us she never saw one till she came to America.

35. 'Klei Kodesh' is an ironical term, which may be translated somewhat as "Holy Pots and Pans." The use here suggests something of an anti-clerical tendency from the early 1900's. The 'chazzan' chants the liturgy, and both vocal ability and individual artistry were and still are highly prized. A 'Ba'al Korei', or master reader, was a man skilled in reading from the Torah scrolls, which have no vowels, only consonants, and require practically knowing the Pentateuch by heart.

'Badchonim' were not synagogue personnel but professional jesters, skilled in tossing off extemporaneous rhymed patter. A 'Dayan' is a judge, making rulings under Jewish law. The communal bathhouse was a major social center as well as a hygienic facility, in the absence of running water plumbing in the home. There must also have been a 'mikveh,' serving the same functions for the women, as well as a bathhouse, adjacent to the Rabbi's synagogue.

About 'melamdim' between 1910 and 1918, Seymour Logvin writes: "My first 'cheder melamed' was Mayer Hersh der Royter, so called from his fiery red beard. He was very strict with the pupils, and would use a 'kontshik,' a leather strap. The next was Benny der Shtimmer, so called because he talked through his nose. My mother took us out of his 'cheder' when we began to talk the same way. Then we started with Mordechai Novominsky. He was a modern teacher, of Hebrew, Yiddish and Russian. We had one more whose name I cannot remember, also a modern teacher, but then started the pogroms."

His younger brother Irving Logvin adds, on the 'kontshik': "My pet dog used to sit and wait for me at the door all day. The 'melamed' knew that all I had to do was whistle the dog in, so we had a stand-off."

36. To the despotic Tsars, any religious leader whose appeal was as authoritative as that of a Chassidic rabbi was considered eligible for even greater persecution than what might be the lot of any ordinary rabbi.

37. 'Matzah sh'murah': Baking of matzos for Passover is always done under very special conditions, using specially reserved utensils, and select flour (only flour and water are used), to make sure that there would be no "contamination" from contact with utensils or materials used during the rest of the year. 'Sh'murah', meaning "guarded," indicates very very special.

38. Our interviews with octogenarian survivors confirms that in Justingrad and Buki homes were often larger than in many other shtetlach, where one and two rooms were not uncommon.

39. Vilna Ga'on: Ga'on is an honorific title given to some rabbis, as "the great" is attached to some names of kings. Eliyahu (Ben Shlomoh) Zalman, 1720-1797, was the most influential rabbi of the 'Misnagdim', relentlessly opposing the Chassidim. He is remembered to this day not by his name but simply as "the Vilna Ga'on". His picture in a home would signify a 'Misnagid' tendency there.

Sir Moses Montefiore (1784-1885) was a famous British Jewish philanthropist active in defense of oppressed Jews in the Turkish Empire and elsewhere.

40. 'Shalom Zachar,' means "greeting to the male"; also called a 'Ben Zachar,' "a male child." "Heis arbis," chickpeas cooked and peppered, served hot (or cold, despite the name) are positively addictive; a pity they are being forgotten.

41. 'Baruch sheptarani' is a play on the words of the formula recited by a father at his son's Bar Mitzvah, "Blessed be He who has freed me" (i.e., from responsibility for his son's deeds; from age thirteen he is responsible for his own behavior.)

42. Ducklings: the actual word was the Yiddish 'katshkelech,' also so used in Sholem Aleichem's story, *Shir Ha-Shirim*. 'Motzi': Observant Jews have a large repertory of formal blessings, thanking God for many different reasons. The most frequent is this blessing over bread, blessed be He who *brings forth* ('motzi') bread from the earth.

43. Lulav: long, narrow palm leaf spear clusters, bound with myrtle and willow twigs, held in the hand together with a citron ('esrog') in Succos holiday rituals.

Chanukah has always been more of a folk holiday than a solemnity, and innocent "gambling," for dry beans instead of money, has always been a standard children's game. Depending on the alphabet letter engraved on each of its four side, the way the 'dreidel' falls as it stops spinning determines "winnings" and "losses" of beans.

Bow and arrow: Lag B'Omer means the thirty-third day in the count of forty-nine days between Passover and Shevuos. The observance relates to the unsuccessful uprising against Roman rule led by Bar Kochva, about 131-135, and supported by the martyred Rabbi Akiva. According to one tradition, Lag B'Omer marks one day in which Rabbi Akiva's pupils won a victory, in what was a long series of defeats. This tradition seems to have been bowdlerized by some later rabbis (who, for reasons both good and bad, wanted to play down the idea of armed struggle) into a story that a plague raging among Akiva's students ceased on that day. Further tradition says that when the uprising was crushed, Rabbi Shimon Ben Yocha'i, disciple of Akiva, hid in a cave for many years. His pupils came to consult him, surreptitiously, and they carried bows and arrows in case they had to defend themselves against a stray Roman patrol. (To me, this tradition of an outing into the woods, continued into modern times, connected with archery and a pilgrimage to a cave, suggests roots with affinities to Stone Age hunters gathering for rituals at caves like Lascaux and Altamira. (L.M.)

Wooden sword at Tisha B'Av: a custom not known to us from other sources.

44. Chanukah gelt: gifts, of a few small coins, given to children by adult relatives and friends. 'Gelt' simply means 'money.'

45. The word in the Mashabei Sadeh text is *dlaat*, translating some Yiddish word, but we are not certain which Yiddish word, or what vegetable used in Sokolievka it stood for, squash, pumpkin, or whatever.

46. Ox goring cow: This refers to a well-known discussion in the Talmud, treating of negligence causing claims for damages. Sholem Aleichem somewhere wrote of the 'cheder' pupil who said pathetically, "If an ox gores a cow, I get slapped."

47. The domineering father: individual personal reminiscence seems to have slipped in here, likewise with the mother later.

48. The memoir distinguishes between 'rebbe', traditional 'Siddur-and-Chumash' tutor, and 'moreh,' teacher of secular subjects.

49. Keinehora: Yiddish usage has many stock phrases to ward off ill fortune when mentioning names of people. This one is a colloquial slurring of Yiddish 'kein' ('let there not be') and Hebrew 'ayin hara' ('the evil eye'). *T'nach* is the standard abbreviation for the Hebrew Scriptures. Esav: Although Esau's conduct, by modern standards, was in important respects highly commendable, obviously the 'cheder' taught children to contemn him, for reasons too complex to explore herre. Hence the choice of the name Yitzchak, Jacob's father's name, rather than the name of Jacob's twin brother Esau. 'Chayyim' means "life." 'Hadassah' is an alternate name for Biblical Esther.

50. From our observation, children of all nations in Europe today are expected to be silent in the presence of their elders. In the Passover service in the home, the 'seder,' the youngest child is called upon to open the proceedings by asking the "four questions."

51. Honey was spread on the bread by way of mimetic magic to sweeten the new year. 'Tashlich' is Hebrew for "thou shalt cast away" (thy sins), and is the name given to a religious service held in the afternoon of Rosh Hashanah while standing in the open at the brink of a body of running water. 'Kappores,' plural of 'kapporah,' literally scapegoat or atonement, were (and still are, where the practice continues) live chickens brought home by the mothers, and swung over the children's heads with an informal but traditional mother's prayer that the life of the chicken (implicitly, a sacrifice) should secure the life of the child. This rite was still performed by my grandmother over us children, in Brooklyn in the 1920's, leaving an unforgettable memory of cackling tumult and flying feathers. (L.M.)

52. Children under thirteen were not required to abstain from food in the Yom Kippur fast, which lasts about twenty-seven hours, but they vied with each other to see how long each could hold out. *Ne'ilah*: Awesome as was Kol Nidre, the opening lines chanted on Yom Kippur eve, even more awesome and even dread, was the final closing hour of Ne'ilah at dusk of the next day, the time of the last appeal for forgiveness and for life.

53. Succos begins five days after Yom Kippur. It is customary to eat dinner in a temporary shack, with a roof that can be only partially covered, the 'sukkah,' commemorating the temporary shelters used in the desert in the Exodus from Egypt towards the Promised Land.

54. For reasons obscure to me, during the morning service on Hoshana Rabba, it was customary to hold small bundles of leafy twigs, about eight or ten inches long, bound with twine, and beat them against the prayer stands or against the back of the seat in front of one, till the leaves fell off, and the twigs were discarded. I never understood why, and, as a child, it offended my sense of caring for plants,

so that my mother used to always express surprise when I came home from synagogue with my "bouquet" intact. (L.M.)

55. Simchas Torah flags: Simchas Torah, Rejoicing in the Torah, marks the conclusion of the annual cycle of re-reading the Five Books of Moses in the synagogue, and the beginning of the new cycle. During the evening and the morning service, the scrolls of the Torah are carried processionally around the synagogue, and children follow, carrying paper banners, often decorated by lithographed pictures. The 'aliyah' is an honorary "going up" to the dais where the Torah portion of the week, or of the holiday, is being read, subdivided into seven (at times, more) parts, allowing for an equal number of worshippers to have the honor to recite the blessings for this reading. Except on Simchas Torah, one must have attained Bar Mitzvah age for this honor. (Reform synagogues now accord the 'aliyah' to women as well as men, but this was unknown in Sokolievka.)

56. 'Al Ha-Nissim' explains the occasion for the holiday, and 'Ma'oz Tzur' is a very beautiful Chanukah hymn. 'Latkes' are a species of potato pancakes served hot, and when traditionally fried in chicken fat, have a rare flavor such as cannot be conveyed by the word "pancake." In the cold climate of Eastern Europe, they were enjoyed as they hardly can be in today's well-heated homes.

57. In many shtetls, Purim *was* celebrated with masquerade costumes, and by performances of amateur comic street plays, although apparently not in Justingrad.

58. The nostalgic idealization of Passover from childhood memories has its basis in fact, but for adults it was also a season of fear and trembling, because it was a preferred season for anti-Jewish incitements and violence, such as the 1903 Kishinev pogrom.

To enforce the ban on 'chometz' (non-Passover foods), in commemoration of the hasty exit from ancient Egypt by the Jewish slaves who had time only to prepare matzos, special pots and dishes were reserved for use at Passover time only. The "four cups" of wine are the number prescribed for use during the 'seder'. The 'afikoman' is a piece of matzo which the person conducting the 'seder' sets aside ("hides") at the beginning, which is intended to be "stolen" by one of the children, who collects a reward or forfeit as price for restoring it at the end. Whatever was its origin, it serves as a device to keep little children awake during the rather long evening proceedings. 'Chol Ha-Moed' is the period between the first and last days of Passover (and also of Succos), which are ordinary working days. Nut games: filberts and such, used like marbles.

59. See note 43 above.

60. Boundary days: see Exodus 19:12.

61. On the seventeenth day of Tammuz the walls of Jerusalem were breached by the Babylonian forces and on Tisha B'Av the Temple burned. During these three weeks, pious Jews dispense with certain pleasures and conveniences, as during the mourning for a close relative.

62. Jewish synagogues and houses of worship are each entirely independent, not subject to any higher authority. Tolna and Kontakozov Chassidim were followers of Chassidic rabbis based in or originating in those towns. The 'Bess Medrash' and the 'Shulech'ls' were probably not Chassidic, but not necessarily actively of the 'misnagid' persuasion.

The Feldstein family attended the Tolner synagogue. The Logvin family favored the 'Bess Medrash' which was near their home.

63. But women and men sat separately, with a curtain or screen or balcony of separation. Nowadays, depending on the branch of Judaism followed, this division may vary from traditional to none at all.

64. Town head: This is not clear. Local government officials were not Jewish in Tsarist Russia. Jewish communities voluntarily taxed themselves for communal purposes, and chose communal officers for these. A 'chevra' was any association, ranging from any amorphous group assembled for a single purpose to a formally constituted organization with officers and treasury. 'Bikur-cholim' means "visiting the sick." 'Gmilas-Chassadim' means "fulfilling righteousness."

65. "Called a doctor," a questionable recollection for most of these years; at times, a recent graduate might practice there for a short time. The 'rofeh' called in was more likely a 'feldsher,' a barber-surgeon who did cupping. In this procedure small one ounce cups of heavy glass were emptied of oxygen by inserting a flaming wadding soaked in alcohol, so that the partial vacuum made the cup adhere to the skin of the back or chest, and produced a circular patch of reddened skin lasting several days. The thought may have been to extract the humours causing the illness. The practice was still in use among immigrants to the United States until the 1930's. We have inherited two sets of these 'bankes' (cups) from the Feldsteins and from the Millers. Chicken soup: the infallible remedy for all illnesses in the shtetl.

66. 'Apikoros', (from *Epicurus*), an agnostic, or anyone who might be questioning tradition.

67. 'Maskil', an intellectual, non-traditional but still Hebrew and Jewish-oriented. Since no meat or poultry would be used unless it had been ritually slaughtered by the *shochet*, that post was likely to mean relative affluence as well as prestige.

68. In the East European shtetl, Hebrew was the "holy language," reserved for ritual and worship, whether in the synagogue or the home. The vernacular for daily conversation and business was Yiddish, which in the latter half of the nineteenth century also became the language of popular printed literature and the theatre. The Zionist movement disdained Yiddish as *jargon*, and revived the use of Hebrew as a living language, so that it has become such in daily life in Israel (with a modernized vocabulary added). The Holocaust wiped out the Jewish populations in the regions where Yiddish predominated, and post-revolutionary conditions in Russia have further restricted its use. In the United States, the relative freedom of access to national culture and economic life led to rapid Americanization of the Yiddish-speaking immigrants. Where in the 1920's there were four daily Yiddish

newspapers in New York, in 1983 only weeklies remain. Rather as a nostalgic inheritance from grandparents, Yiddish literature is being taught now in a number of universities, and there are several Yiddish theatrical productions mounted each year in New York.

69. In the title of this textbook, published in Warsaw, 1904, Jacob (Magnus) Krinsky described his as the "natural method."

70. These teachers were idealistic university students on vacation, trading lessons for meals and lodging, seeking to effect a political awakening.

Notice the first appearance of schooling for girls. Adella (Logvin) Feldstein had tutors (including young women tutors) at home. Among her papers, after her death, was found her application form to enter a Russian school, which, however was denied her. She kept it all her life, in a packet with keepsake photos given her by friends when she emigrated to America.

71. From the first, the Zionist movement divided on ideological lines, some of which persist to this day. These have included (among others) "general" Zionists and "revisionist" Zionists, differing especially in tactics; "religious" Zionists and "labor" or "socialist Zionists"; and Zionists who preferred a cultural center rather than a nation-state. These trends have at different dates given rise to many different organizations. 'Tz'ire Tzion' means "Youth of Zion." 'Baalebatim' has several meanings, here substantial householders and perhaps small employers. 'Seimovtzim' were a movement during and after the 1905 Revolution, which sought to win the right to hold elections for a legislative body ('Seim') to serve as a vehicle for quasi-national autonomy for the Jewish communities. Zashkov was a town near Sokolievka, to the north, whose families were closely related.

72. These words of Rabbi Pinchas'l have reached us from a number of sources far dispersed in time and location. They were surely deeply impressed on the minds of the local people.

73. 'Shabbos Chazon' is the Sabbath when in the synagogue is read the fifth chapter of the vision ('chazon') of Yeshayahu (Isaiah). By the Gregorian calendar that 6 of Av was August 2, and the massacre took place Sunday August 3. The eyewitness account derives mainly from Yehudah Blank and Bennie Berkun.

Reb Pinchas'l was seventy-six at the time he was murdered. The Mashabei Sadeh booklet includes a Hebrew epitaph composed by his son-in-law Rabbi Yehoshua Heshil Rabinowitz, the Monastrishtsher Rebbe, in an acrostic based on his name in Hebrew, which may be translated but not reproduced in English: "The Pride of his flock, the Crown of his congregation, the Sage among the Prodigies, the Symbol of Reverence."

74. The account of the Denikin atrocities is partly based on the testimony of Joseph Zilberg, published in *Reshumoth* (in Hebrew) edited by A. Drujanow, Berlin, 1923. To escape the atrocities committed during Denikin's retreat, some of the survivors fled to nearby Zashkov, where the nearby Ukrainians demanded the banishment of these refugees as a price of continued "toleration" of the Jews of Zashkov, a "toleration" which had been bought by paying them off. No sooner had

М. В. Д.

КАЗЕННЫЙ РАВВИНЪ
ИЛЬИНЕЦКАГО УЧАСТКА
Липовецкаго уѣзда

№ 159

15 Марта 1909 г.
м. Ильинцы,
Кіевской губерніи.

Метрическая выпись.

Въ 1-ой части метрическихъ книгъ, о родившихся евреяхъ м. Юстингрода, Липовецкаго уѣзда, за 1892 годъ, подъ № 8 имѣется такая, записано слѣдующее: „въ м. Юстингрѣдѣ, 28 Февраля тысяча восемьсотъ девяностаго втораго года, родилась Гудель. Ея отецъ Давидъ Ловенъ, Сарнянскій мѣщанинъ, мать Блюме-Лея." Выдана для представленія въ учебное заведеніе. Изъ метрической книги выписалъ вѣрно: Казенный Раввинъ Ильинецкаго участка Липовецкаго уѣзда. Шапоронскій.

Ш. Б. Шапоронскій
№ 159
Ильинцы, Кіев. губ.

Above is reproduced the birthdate attestation prepared by Adella Logvin in her efforts to be admitted to advanced schooling. Translated it reads: "Excerpt from Birth Records. / In the first part of the birth record of Jews born in the town Justingrad, Lipovitsy county, under no. 8 for 1892 is recorded: 'On February 28, 1892 a female child born, name Hudel; father David Lovin, of Sarny; mother Blume Leah.' This excerpt is issued for admission to school. This is an accurate excerpt from the birth records." The signature and seal are of Sh.B. Shaporonskii, "state rabbi," town of Ilkitsy, Lipovitsy county. This signature, by a semi- official, in another town, suggests that it could not be obtained in Justingrad at that time, March 15, 1909.

Although all members of the family from the time of their arrival in the United States use the form Logvin, all papers we have seen dated before 1914 show Lovin, which was also the form inscribed for David Lovin, as an official, on the façade of 'Bess Medrash'.

these refugees scattered to Odessa and elsewhere, than pogroms followed, inflicting ruin on Zashkov itself. On May 6, 1920, thirty were killed by the forces of Hetman Stepanyuk. On May 14 a Friday deadline was set for all Jews to depart. On Saturday, twenty who had not managed to get away were seized and buried alive. (*Reshumoth*, page 321.)

During the December 1919 Denikin pogroms, the Logvin family left their home (near the 'Bess Medrash') and hid in a decrepit hoval at the end of their street, hoping that its very poor condition would not attract attention. The pogromists came nonetheless. Breaking in, they struck Shammai (Seymour) Logvin, then a mere boy, on the head. He fell unconscious and bleeding. His grandmother Blume Leah ran to help him, so she was seized and strung up by rope to the roof beams. Meanwhile pogromists outside set fire to the roof thatch. In the confusion of flame and smoke the family managed to save both Blume Leah and Seymour, escaping out the back way. Blume Leah was, however, permanently blinded by the effect of the hanging. (See the 1912 family photo in this volume).

75. Detailed accounts of these events are readily available in the Jewish Encyclopedia, Encyclopedia Judaica and other reference works.

76. There were many eyewitness accounts published during and after the events of 1919. Shtogrin was tried and executed by the Soviet authorities. See: Elias Heifetz, *The Slaughter of the Jews in the Ukraine in 1919*, New York, 1921; A. Tsherikover, *Anti-semitism and Pogroms in the Ukraine*, Berlin, 1923 (in Yiddish). *The Pogroms in the Ukraine under the Ukrainian Governments (1917-1920)*, published by the Committee of Jewish Delegations, 1927, page 111, cited testimony by S. Grinberg, S. Sinder, K. L. Brodsky and S. Schneiderman on the Zeleny pogrom of August 2-3, 1919.

Addenda

[This book was already set in page proof when opportunity arose to interview two octogenarian survivors who were in their middle teens in 1919: Alexander (Eliyahu) Kraidin and his cousin Fanny (Feige Kraidin) Goodman.]

From Alexander Kraidin:

I studied in the 'cheder' of Meyer Hersh the 'melamed'. On the way out at night we used to chant together, "Baruch sheptarani, Meyer Hersh's companyi, geht aheim, hut a gute nacht" [*go home, have a good night; see footnote 41*]. After my bar mitzvah was celebrated, on a Saturday, with a big crowd at the Tolner synagogue, I studied Russian with Mordechai Novominsky, hoping to prepare for the gymnasium examination.

At the time of the Zelyoni pogrom, I was fifteen. We had previously dug a shelter, a trench out from our house, covered with boards and earth, reached through a trapdoor in a closet floor. We hid in there, with candle light, but in the middle of the day the Zelyoni Petlurists found the trapdoor and forced us out. One of the Petlurists ordered me to get him some of our fruit preserves, which I did. [*In the midst of horror, the ridiculous.*] They started to take me away, when this same one asked if I could get him a horse. I said I would try, but instead I used the chance to slip away. I found a group of neighbors had taken refuge in the community building which was also for baking matzos. They told me to lie down, and threw a blanket over me, to pretend, if the pogromists came in, that I was too sick to be moved.

From Fanny Goodman:

As a child I knew Dudi Leib Koppala's, I knew Moishe Shoyl's [*Diana Miller's maternal and paternal grandfathers.*] I knew Baruch Bernstein. I knew his sisters, they made stockings. I remember the rope making industry, but only from flax, not from hemp.

The 'Seimovtzes' were Yiddishists, arguing for a national assembly (Seim), for Yiddish culture and autonomy in Russia. They and the Zionists were very opposed to each other. There were also "youth who disappeared." A "youth who disappeared" was understood to have gone off to join one or another group in the anti-Tsarist revolutionary underground.

[Benjamin Goodman, her husband, transcribed for us a Yiddish manuscript, a few pages of crumbling yellowed paper, written shortly after the Zelyoni pogrom, by another survivor, whose name is now missing from the document. Some extracts follow, in translation.]

Friday, 5 of Av, nine in the morning: Transients passing through report that the Petlurist bandit Kozakov and his forces are six verst away. *Eleven o'clock*: A Jewish boy, wearing "goyish" clothes, arrives, having fled from his *dorf* (hamlet) where he saw Jewish men killed. He thinks Kozakov is going towards Ivanka. *Four o'clock*: A friendly Gentile comes through, confirms that the bandits are going towards Ivanka. There is no sense of relief, Kozakov's reputation is that he will spare no Jews in Ivanka.

Saturday. A fine summer day. People stroll on the main street, as always in their best Shabbos clothes. Knots of people stand and argue: "Yaw selbstshutz, nit selbstshutz" (shall they turn to armed self-defense, or not). *Five o'clock*: We hear gunfire. By 5:30 Zelyoni's bandits are entering the town. I barely had time to run home and into our "secret shelter." We stayed there all night, hearing their horses passing, and some gunfire.

Sunday morning. There is knocking at our house, Jewish voices calling at our doors. My father-in-law and I creep out. In the street are several Jews, stripped

practically naked, surrounded by armed bandits. They are part of the "committee" trying to collect the ransom money to meet Zelyoni's demands for "Kerensky money" and gold rubles. My father-in-law was regarded as a substantial householder, so we were forced to go along "collecting." On the main street we saw shattered windows, broken furniture and bedding feathers scattered all over. We met Jewish men who had been stripped of their clothes. They tell us that the Rabbi was murdered last night.

Eleven o'clock. We have gathered about 200,000 rubles. The bandits say they also demand 500 rifles and ten machine guns, which none of us ever dreamed of having. The noon deadline is approaching. Some old women come by. They say, stay away from the *Klois* (the Tolner Synagogue), terrible beatings are going on there. I manage to slip away and before noon get back to our "secret shelter."

One o'clock. We hear that ten men have been killed.

Late afternoon. We hear (from men coming from the Tolner synagogue) that about 150 of those aged 17 to 35 have been lined up two by two, surrounded by Zelyoni's bandits, and marched away from town across the Bridge. Two father-and-mother couples trying to run along with them were seen cut down and thrown into the Teich.

Five-thirty, on a warm pleasant summer afternoon. All is quiet in the town. Every one is in hiding, all night long.

Monday morning. We learn what has happened in that ravine. The word spreads. People from Konela come to help us dig mass graves.

The Monument at Beth David Cemetery, Elmont, Long Island, New York

This memorial erected October 17, 1926 to the victims of the pogrom of the 7 of Av 5679 is in raised letters on bronze tablets mounted on the cylindrical granite pillars on each side of the gate of the Sokolievka society burial ground. The Yiddish text, which seems to be primary, is on the right side, facing out, and the English, which appears to derive from the Yiddish, is on the left. The names of the victims, which include many who were killed on other dates, are in English transliteration, arranged in three columns on each tablet. The total is over 230. Because of some unclarities in the way the names are indicated, the exact total is not clear. There are 38 lines in each column, but some lines appear to refer to more than one person.

The Yiddish text reads:

אין אַנדיינק

פון טאָג פון צער און צאָרן

7 טאָג אין אָב התרע"ט, אין צייט פון דער גרויסער רוסישער רעוואָ־
לוציע, אין וועלכען טאָג 142 פון אונזערע פיל באַליבטע און טייערע,
פאָטערס, מוטערס, מענער, פרויען, זיהן, טעכטער, שוועסטער, ברי־
דער און לאַנדסלייט, זיינען נאָך לאַנגע שעה'ן פון שרעקלעכע יסורים
און אונבאַשרייבלעכע מאַטערנישן אויסגע'הרג'עט געוואָרען פון א
באַנדע רויבער, מערדער און בלוט הינט. און אויך אין אָנדיינק פון
אַנדערע טעג פון טיפען וועהטאָג און פיין אין וועלכע אונזערע איי־
גענע און לאַנדסלייט זיינען דורך פאַרשידענע גרויזאַמע מערדער
אויסגעקוילעט און פאַרברענט געוואָרען, פאַראייביגען מיר סאָקאָ־
ליווקער־קאנעלער אין וועלכע שטעדט די גרויסע אומגליקען זיינען
געשעהן, די נעמען פון די הרוגים אויף דעם בראָנזענעם טאַבלעט
דורך דער פאַרמיטלונג און מיטהילף פון „סאָקאָליווקער־קאנעלער
פראַטוירנאל אַסאָסיאיישאָן, אינק."

The English text reads:

IN MEMORY OF THE DAY OF GRIEF AND SORROW ON AUGUST 3, 1919 DURING THE TIME OF THE GREAT RUSSIAN REVOLUTION ON WHICH DAY 142 OF OUR DEARLY BELOVED FATHERS, MOTHERS, HUSBANDS, WIVES, SONS, DAUGHTERS, SISTERS, BROTHERS AND COUNTRYMEN WERE, AFTER LONG HOURS OF TORTURE AND UNDESCRIBABLE SUFFERINGS, KILLED BY A BAND OF ROBBERS AND BLOODTHIRSTY MURDERERS AND ALSO IN MEMORY OF OTHER DAYS OF DEEP SUFFERINGS IN WHICH OUR FLESH AND BLOOD AND COUNTRYMEN WERE, THROUGH VARIOUS GRUESOME KILLINGS, MURDERED AND BURNED. WE SOKOLIFKER-KENALER, IN WHICH CITIES THESE CATASTROPHES OCCURRED, HEREBY PERPETUATE THE NAMES OF THESE DECEASED ON THE BRONZE TABLET THROUGH THE COOPERATION AND ASSISTANCE OF THE SOKOLIFKER-KENALER FRATERNAL ASSOCIATION, INC. . . . .

The Pogrom Martyrs of 1919: An Incomplete List (from the Mashabei Sadeh booklet and the Elmont Tablets)

Except for the last seven names, the arrangement follows the transliteration from the Yiddish alphabet in its order, not the English alphabet.

Yehoshua Abramov . . . David ben Yehoshua Abramov . . . Resi Abramov . . . Dov ben Yehoshua Abramson . . . David ben Zeev Albitter . . . Beni Melech Obshadsky . . . Chayye (bas Motl) Obshadsky, 30 . . . Moshe Odesser . . . Abraham ben Yisroel Olshansky, 18 . . . Aaron ben Shlomo Umansky, 29 . . . Meir Umansky, 20, of Uman . . . Shmuel Leib Umansky . . . Chayyim Iddelson, 16, of Byelo-Tserkov . . . Alter ben Abraham Zvi Alayetz . . . Gedalyah Aaaron Alayetz . . . Chayyim Moshe Alayetz and his four sons, Baruch Alayetz, 25, Yitzchak Alayetz, 30, Meir Alayetz, 20, and Yehuda (Yudl) Alayetz, 17 . . . Mendl ben Joseph Alayetz . . . Joseph ben Mendl Alayetz . . . Fishel Axelrod . . ., 22 . . . Abraham Bogomolny, 26, son-in-law of Rivka Libbe Leah's . . . Rivka Bogomolny, the bagel maker . . . Pessel (Libbe's) Berlin . . . Hershel ben Pessel Berlin . . . Shmuel Berlin . . . Abraham Buslier, 20, son of Kutzi the klezmer . . . Zurach Buslier . . . Yaakov Buslier . . . Yisroel Ber Buslier . . . Abraham (ben Yudl Krupnick) Bord . . . Abraham (ben Pini and Chana) Bord, 23 . . . Chana Bord, wife of Pini Nestrivker, 60 . . . Shammai Burcot, 25, brother of the blind locksmith . . . Michael Burstein, son of Levi the Barber, 28 . . . Chayyim ben Yaakov Burshenko, 19 . . . Shlomo Burshensky . . . Yeshaia Blecher, from Antonovka, 24 . . . Azriel Belelovsky, of Konela, 20 . . . Beni ben Yisroel Blank, 26 . . . Leib Bosovsky . . . Mordechai Bosovsky . . . Chayyim Berdichevsky . . . Hershel ben Abraham Berlin, 23 . . . Yehoshua ben Zvi Bernstein, 20 . . . Velvel Berestishevsky, 32, from Chizneh . . . Joseph Berestishevsky . . . Shmerl ben Shimon Berkovitch, 28 . . . Isaac Berkun . . . Chana Berkun . . . Mordechai Berkun and his sons Baruch Berkun and Meir Berkun . . . Meir ben Shmuel Bershadsky . . . Shmuel Leib Goldstein . . . Motl Goluboy, 23, of Zashkov . . . Meli Gorochovsky . . . Shimon Gorochovsky . . . Simchah (ben David Moshe the Melamed) Gorochod, 28 . . . Shimon Geisinsky, 28, ben Yitzchak Yoel the Shochet . . . Basyah Gelman . . . Ephraim ben Pinchas Glanz, 18 . . . Benjamin (ben David Leizer) Genzel, 36, (killed in front of his wife Sara) . . . Baruch (ben David Leizer) Genzel . . . Ephraim ben Zisi Grossman . . . Berl (Beni Chayye's) Greenberg . . . Yaakov Dubinsky . . . Moshe Dubrer, from Dubre . . . Chayyim ben Shmuel Abba Dozoretz, 25 . . . Leib Dozoretz . . . Mendl ben Zelig Dozoretz, 28 . . . Feige Yenta Dozoretz . . . Rachel Dozoretz, from Chizneh . . . Aaron David Dashevski . . . Shlomo Dashevsky . . . Beni ben Yekutiel Duchovny, 21 . . . Mordechai ben Pinchas Duchovny, 19 . . . Eliyahu ben Menachem Nachum Dolgenos, 40 . . . Chayye (bas Moshe Aaron Dolman), 30 . . . Raphael Dolman . . . Baruch ben Dov Dizik, 24 . . . Berl ben Yisroel Dizik, 17 . . . Beni ben Yitzchak Dratch . . . Mendl ben Beni Dratch, 21 . . . Gedaliah Dratch . . . Hershl Dratch . . . Yaakov (ben Moshe Leib, the butcher) Dratch, 29 . . . Yaakov Dratch . . . Yisroel Ben Yechiel Dratch, 17 . . . Mordechai Hurwitz . . . Keila Hurwitz . . . Shmuel Leib Hendler . . . Abraham Holshansky . . . Chayyim Heidelsohn . . . Simchah ben David Vavnaboy, 16 . . . Seidel Vlodarsky, from Zashkov . . . Yudl ben Chayyim Moshe Volanitz . . . Chana Voskov and her two children . . . David Voskov and his son Moshe ben David Lipener Voskov, 32 . . . Abraham Voroniansky . . . Berl ben Abraham Voroniansky . . . Yitzchak ben Yisroel Dov Vroneivsky . . . Mordechai Voroneivsky . . . Moshe Vinyevitz . . . Leib Vinokur ben Zeev the Melamed, 17 . . . Shimon Virutzky . . . David Vasilkov . . . Shlomo Zadnovsky, 28, son-in-law of Levi der Roiter . . . Hershel ben Abraham Zuboty, 18 . . . Berl Zubrinsky the hatmaker, and his son Joseph ben Berl Zubrinsky . . . Abraham ben Shmuel Yaakov Zinder . . . Freida Zaslavsky, 32 . . . Zvi Yehoshua ben Zeev Tinkelman . . . Joseph Tisman, 24, son-

in-law of Basyah the lame . . . Abraham Telever . . . Joseph Chayyim the Melamed Telishevsky, and his son Muni ben Joseph Chayyim Telishevsky, and a woman Telishevsky . . . Hershel Tarnovsky the blacksmith . . . Abraham ben Hershel Tarnovsky, 23 . . . Zeev ben Levi Tarnovsky . . . Chayyim ben Levi Tarnovsky . . . Eliyahu Tarashtshuk . . . Chayyim (ben Levi the klezmer) Tarashtshuk, 17 . . . Sender ben Levi Tarashtshuk . . . Leib ben Nachman Tsherbis, 55 . . . Menachem Tchernus, 58 . . . Moshe ben Menachem Tchernus, 30 . . . Shoylke (Saul) ben Menachem Tchernus . . . Berl Cohen, 20, of Zashkov . . . Simchah (ben Nachman Hirsh the Carpenter) Lagvinsky, 17 . . . Esther Liametz, 35, wife of Yudel Sholomo the Shammos . . . Joseph Liametz (ben Yitzchak the water carrier), 25 . . . Yaakov ben Yitzchak Liametz . . . Menasheh Liametz . . . Rivka Liametz . . . Yaakov ben Alter Linevitch, 31 . . . Joseph (Baruch Grossman's) Lisnovsky, 35 . . . Chayyim ben Ephraim Lippes, 16 . . . Leib ben Ephraim Lippes, 30 . . . Chayyim ben Ephraim Lifshitz . . . Seidel Mudrick, son-in-law of Asher Stelmach . . . Leib ben Yaakov Musikant, 16 . . . Shmuel Leib Muziker . . . Yaakov Muchnik, 26, son of the teacher from Lisihora . . . Sholom Muravena . . . Yaakov ben Ephraim Shimon Matichin, 24 . . . Leib Mirotshnik, 28, son-in-law of Moshe Kolot . . . Shimon Mirotshnik, 28, of Zashkov . . . Moshe Manyevitsh . . . Chayyim Manyevitsh, 24, ben Moshe . . . Chayyim Manyevitch . . . Mordechai ben Menashe Manyevitsh, 24 . . . Abraham Mandel, 20, from Stawiscze . . . Gedalya Mandel ben Yehoshua, 22, grandson of the Rabbi . . . Moshe Mordechai-Chana-Ribba's . . . Mordechai Novominsky . . . Yisroel ben Mordechai Novominsky, 24 . . . Shlomo Niskovolsky (ben Yitchak Weiner), 19 . . . Yoel Suchenko . . . Yechezkel ben Gedaliah Suchenko, 25 . . . Yitzchak Leib Starch . . . Eliezer ben Yitzchak Sirota, 20 . . . Motl ben Yitzchak Sirota, 17 . . . Mordechai (ben Abba the smith) Sirota, 16 . . . Moshe Sirota . . . Shmuel Sirota . . . Chayyim Smikun (ben Yaakov Moshe the tailor), 23 . . . Yitzchak ben Eliyahu Snitzer . . . Yitzchak ben Zeev Snitzer, 60 . . . Sarah bas David Snitzer, 20 . . . Seidel ben Abraham Spivak, 18 . . . Abraham ben Sholom Spector, 12 . . . Chana Spector . . . Leml ben Sholom Spector, 26 . . . Meir Spector . . . Freida Spector . . . Chayye Sklar . . . Michael Sklar . . . Mendl Sklar, 17, son of Ezra the glazier . . . Baruch Azriel's, from Stawicze . . . Hershel ben Yitzchak Poon, 28 . . . Menashe ben Yeshaia Poon . . . Moshe Poon . . . Pesach ben Leib Poon, 18 . . . Shimon ben Menashe Poon . . . Abraham Ber ben Nachman Pozarny, 45 . . . Berl ben Gedaliah Pozarny, 16 . . . Michael ben Levi Pozarny, 23 . . . Mordechai ben David Hirsh Futernik, 19 . . . Sholomo Polinovsky, 27, of Kislin . . . Abraham Leib ben Zvi Polishtshuk, 22 . . . Joseph ben Zvi Polishtshuk, 19 . . . Yitzchak ben Eliezer Polishtshuk, 26 . . . Yitzchak Pushkalinsky . . . Velvel ben Pinchas Feldman Feldman, 23 . . . Yitzchak ben Peretz Leib Feldman . . . Yaakov Pekand . . . Abraham ben Yitzchak Pecker, 16 . . . David ben Yaakov Pecker . . . Eliezer ben Moshe Pribludny, 55 . . . Abraham ben Eliezer Pribludny, 17 . . . Seidel Prilutzky . . . Beni Kagan . . . Eliyahu Kuzminsky ben Shmuel the Shochet, 16 . . . Shlomo Kvitko . . . Shimon Kvasnoy the barber . . . Shlomo ben Shimon Kvasnoy, 18 . . . Sarah Kvasnoy, 45 . . . Nachman Kupleyevitsky and three sons, Abraham ben Nachman, Muni ben Nachman, and Pesach ben Nachman Kupleyevitsky . . . Fifa Kagan . . . Ephraim ben Aaron-David Kuperman and his wife Sarah Kuperman . . . and their grandson Aaron ben Eliezer, Kuperman, 17 . . . Pesach Leib ben Moshe Koralnik, 30 . . . Aharon Klotzman . . . Berel ben Shimon Klotzman, 20 . . . Pesach ben Shimon Klotzman, 23 . . . Shmuel ben Yaakov Kleiner . . . Abraham (ben Sheftel the baker) Kalikov . . . Beni ben Nesanel Kanyevsky, 42 . . . Ephraim Kaprov . . . Gedalya ben Yechiel Kaprov, 24 . . . Velvel ben Yechiel Kaprov . . . Hershel ben Abraham Kaprov, 15 . . . Velvel ben Yaakov Kaprov, 18 . . . Yaakov ben Beny (Mordechai Gedalya's), 18 . . . Yaakov Moshe (ben Meir, the builder) Kaprov, 20 . . . Michael ben Yaakov Kaprov . . . Moshe (ben Abraham, the Chazzan) Kaprov, 18 . . . Sarah Kaprov . . . Beila Kraidin . . . Hinda Kraidin . . . Reuven

Kraidin . . . Ezra Krasilevsky . . . Yaakov Krasnow . . . Blume Raboy . . . Fishel Raboy, of Zashkov, 22 . . . Rabbi Pinchas Rabinowitz, the Rabbi of Justingrad/Sokolievka . . . Abraham Rabinowitz . . . Yaakov Rabinowitz . . . Yitzchak Rabinowitz . . . Meir Rabinowitz . . . Velvel ben David Rovner . . . Chasya Rovner . . . Velvel ben Zvi Rosenberg, 17 . . . Pesach ben Levi Rosenberg, 20 . . . Yitzchak ben Chayyim Raiergorodsky, 30 . . . Payah Reiter . . . Meir ben Chayyim Rilov . . . Moshe Rilov . . . Reuven Raskolenko (Moshe Yitzchak Nachman's), 26 . . . Beni Rekoon (ben Yehoshua the shoemaker), 18 . . . Ephraim ben Alter Rekoon, 35 . . . Joseph Rekoon . . . Leah Rekoon . . . Mendl Rekoon . . . Yaakov Moshe Rekoon . . . Yitzchak Leib ben Moshe Rekoon . . . Moti ben Yitzchak Shuman . . . Michael Shuman, of Konela . . . Michael ben Gedalya Shuman, 25 . . . David Shor . . . Moshe Shturman . . . Mendl Shechtman . . . Sarah Shechtman . . . Chayye Golda Schneiderman . . . Yaakov Moshe ben Asher . . . Abraham ben Yisroel Ber . . . David ben Zeev . . . Yehudah Fishel ben Moshe Ephraim . . . Beny Reck . . . Shlomo Malinovsky . . . Necha from Popivka.

Three victims of the Nazi holocaust, originally from Sokolievka, have been recorded: Buni Riva bas Yehoshua Kaprov . . . Abraham ben Moshe Povzeh . . . Maryam (Logvin) Firdman.

טו.
ובעומק הלב קול דופק:
מהר צא מעמק רפאים,
אל תחשה, אל תתאפק,
הבמתה עלה דבר דברים

טז.
דברים חוצבים להבות אש,
השב לב בנים על אבות,
הוכח לנערים פשעם וחטאות,
כי באשמותיהם באו התלאות!

יז.
אל לישראל להתבולל בעמים,
לחקות מעשיהם וללכת בדרכיהם
לבדד ישבנו בארץ מגוריהם
עדי אשיבם לארץ אבותיהם.

יח.
שובה ישראל אל ה׳ ואליו תתפלל
ואז אין סעה ואין סער מתחולל
ומבעד לעבים תחדור תבקיע
אור צחצחות אור זרוע.

יט.
חזקו נדיבים זרע אהובים,
בטחו בה׳ יושב כרובים,
כי בא הקץ ושוד גמר
ומהר יפרח צדיק כתמר.

כ.
שרודים יקבץ לנוה מדבץ
שוכן שחקים קדבתך יחפוץ,
ואז שי לו נכשיר
ולו נשיר מזמור ושיר.

על הזמן ועל החיים.

א.
אנחה מרה נאנחים החיים
בכאב לב וכשלון ברכיים
גם עיניהם זולגות מים
דמע דם מטיפים העינים.

ב.
חוי ואבוי יזעקו החיים
וי ומספד ישמעו האזנים
ועקת שבר ותלאות עמים,
חרלה חדות וששון החיים.

ג.
טובה נשינו ורעה ראינו
ידי עריצים משלו בנו
כליה ובצורת הנה הגיענו
לאשמת העבדים השולטים עלינו.

ד.
מהרסים תקונים ונמוסי ארץ
נוטרים זרים פורצי פרץ,
סאת רעתם הרחיבו בארץ
עושים תועבות בעים ובמרץ.

ה.
פרחו באושים תחת ברושים,
צמחים יבשים תחת רעננים,
קדשים השכינו במקום קדושים,
רשעים הושיבו באהלי צדיקים.

ו.
שמות וחורבן בכל אפסים
תהו ובהו למראה עינים,
ראבון נפש למשמע אזנים
וחיל ופלצות ורעידת ידים.

32

קינה

עלי הוד אשר גלה
מעריה וכפריה
ועל אוי והוי וועקה
יועקו תושביה
אלי

עלי מורים ומאורים
אשר ירו בחם המורים
ועל נעימים ונאהבים
חוצנו למטרת חרופים
אלי

עלי זעם ה׳ הנשפך
בעון בניה ובנותיה
ועל חמתו אשר נתך
על פלכיה ומחוזיה
אלי

עלי ספרי תורתיה
אשר קרעו מחרפיה
ועל עונות סקרוקיה
אשר מלאו סאותיה
אלי

עלי טובים ונדיבים
עברת סערה ובהלה
ועל יודעים ונבונים
אשר הרגו בני עולה
אלי

עלי פלחיה ואכריה
אשר הגדילו אשמתיה
ועל צחות לשון כומריה
אשר שמו עריציה
אלי

עלי כרם ה׳ בית ישראל
אשר השחיתו עריצים
ועל לומדי תורת אל
אשר רצחו פריצים
אלי

עלי קדושים וטהורים
אשר נפצעו בחרבותיה
ועל רבנים וגאונים
אשר נהרגו בחוצותיה
אלי

עלי שודדיה וחומסיה
וכל אגודות רוצחיה
עליהם תעבור כוס התרעלה
אשר השקו את יהודיה

ככתוב
הרנינו גוים עמו כי דם עבדיו יקום ונקם ישיב לצריו
וגו׳. ונאמר יודע בגוים לעינינו נקמת דם עבדיו השפוך.

שירים

חזיון.

(תרע"ט).

א.
ענן וערפל לבשו השמים
פני הארץ כסתה חשכת צלמות
מגור ופחד מכל אפסים
ועל כל פנים תשכון עצבת.

ב.
סועה וסער הרים יפרקו
יסערו בעוז בעים רוח ינדופו,
מטרות כדורים כמשק גבים ישקו
בזרם וקצף פני אוקרינא ישטופו

ג.
מרעיד ומשומם על עמדי נותרתי
מעיני דמעה מעיני נפרצו.
השביץ אחזני עדי נפלתי
לעיני אויבי אשר כה פרצו.

ד.
אהה! על השבר אשר השברתי.
על דם אחי המוגרים ארצה!
אהה! על הנפשות אשר אבדתי
פרץ נורא בנחלתנו פרצה!

ה.
נזלו עיני והושחרו פני
נכפל יגוני לשמע אזני
חרפת מעני מחרפים שמך
למה לא תצא לישע עמך?

ו.
פערו פיהם כנמרים ואריות
לבלוע חיים שיות דחויות
באף ובחמה זה זובח,
בקצף ושצף זה מרצח.

ז.
אני הגבר ראה שבר,
שוד וחמס בכל עבר.
תלאה נוראת, פחד ומגור,
בחוץ חרב ואימה בחדר.

ח.
הגיע הזמן לרע מזומן,
ירח אב הנועד לחורבן
בשלישי ובשביעי נקהלו ההמון
והתריבו ערי סוקולויקא ואומין.

ט.
אפפונו מענים שודדי הונים
חלפו זמנים וישועה נעלמה,
סבבונו כדבורים רודפי שלמנים
ממררים חיינו נוקמי נקמה.

י.
כמעט לתקותי אמרתי נואש,
כי השקוני לענה ורוש.
לבי דוי ולחלי כל ראש
כי הוסרה עטרת ראש.

יא.
וקול ממרום אזני תשמענה:
אל תתיאש ואל תקוננה!
חזק ואמץ והרבה חנינה
לאריר במרום שוכן מעונה.

יב.
וכה תאמר:
פלאיך הראה לבני תמימים
רוחך הערה עליהם ממרומים.
קבל שועת בנים נאמנים
והצמח ישע למוכים ונעגים.

יג.
נורא אתה על סביביך,
רחם נא הדרוגים עליך.
קרב ישועתם ובנה אולמך,
אות לטובה הראה לעמך!

יד.
סומך צדיקים בימינך כמכנו
מצר ומצוק מהר חלצנו,
מארבע רוחות תשוב תקבצנו,
ולציון עירך ברחמים תעלנו!

הזכרה

טז

סליחה מנע משואפי דמים אל מנחתם אל תישע שוכן רמים השב נקם לצרים זרים
נקום נקמה מזדים ארורים
עטרת אבות וחמדת ישורן האלוף הקדוש הרב ר' **גדליהו אהרן** נקטף שלא בעתו
בשלישי לחמישי נשפך לארץ מררתו כי דקרו את גויתו
פאר עדתו נזר קהלתו חכם סמל היראה הגאון הקדוש הרב ר' **פנחס** הומת
לעת זקנתו בשביעי לחמישי נגדע לארץ חיתו
צדקה לך ובושת הפנים לנו חטאנו ופשענו וכפלים נפרענו אבדנו מגנינו ומרימי
ראשינו שקול מיתתם כשריפת בית מקדשנו
קודר ושחוח נלך מלחץ אויב הצילה נפשינו מרודפינו חנם קרב ישועתנו בטוב
הושיענו ברחמיך בקרוב
רבים אומרים נאבידם מגוי ואום נכחידם הפר עצתם וסכל מחשבותם והיו לקלון
ולשמצה בעמים
שמור וזכור צאן מרעיתך נקם לקח מעוכרי בניך דרור קרא לעמך וראה כי הם
עמך ונחלתיך
תורה תורה עלבונך דרוש כי השקו לומדיך לענה ורוש תמימים תוליך לחיי עולם
וזדים ארורים לדראון וחרפת עולם

• בעבור שמסרו נפשותיהם על קדושת השם לכן בעל הרחמים יסתירם בסתר כנפיו לעולמים ויצרור בצרור החיים את נשמתם ה' הוא נחלתם וינוחו בשלום על משכבותם ונאמר אמן.

קינה

אשר קוננתי על חורבן ערי ישראל באוקריינא בשנת תרע"ט לפ"ק
על הפרעות ועל התלאות ודם ישראל הנשפך קוננתיה בנגון
אלי ציון ועריה.

אלי אוקריינא ועריה
כאשה אחזוה חבליה
וכבתולה בשק עטופה
על אהוב נעוריה

על ארמנות מקדשיה
אשר שרפו אכריה
ועל בתי מדרשיה
אשר הרסו עוכריה

אלי

על גזלות וחמסים
אשר עשקו אזרחיה
ועל דמי היהודים •
אשר שפכו רוצחיה

אלי

עלי

The Lamentations of Rabbi Yehoshua
(Hebrew Text)

הזכרה

אל מלא רחמים
לנשמת הקדושים שנהרגו בערי אוקריינא בימי הפרעות והבהלות
בשנת נפלה עטרת ישראל וביהוד על הזביחה בעיר אומין ועיר
סאקאליווקא וגלילותיהם ביום ג׳ וביום ז׳ לחדש אב שנת תרע״ט
לפ״ק.

א׳ אל מלא רחמים שוכן מרומים אין כמוך באלים מקשיב קול תחנונים המציא מנוחה
נכונה על כנפי השכינה

ב׳ רום שמים בגן עדנים בסתרי עליונים בגנזי ישרים במעלות קדושים ומאורים כזהר
הרקיע מזהירים את נשמות הקדושים האהובים והטהורים

ג׳ גומלי חסד רודפי צדקה פועלי טוב נוצרי תורה בחרבות האויבים וקני רוביהם
הסירו ראשיהם מעליהם

ד׳ דורשי ה׳ בלב ונפש דמם נשפך כמי מדמנה ורפש נשפטו מרה בדם ואש וגם קבורה
לא ניתן להם

ה׳ הגי תורה שומרי מצותיה יודעים פקודיה נוטרים חקיה לעפר הורידו קרנם
וכתנינים בלעו הודם

ו׳ ואנחה מספד ויללה נשמע בארץ כי גמר חסיד עומד בפרץ וירב באוקריינא
תאניה ואניה

ז׳ רים אכלו נחלתינו וזדים גזלו רכושנו למעי מפלה הפכו בתי מקדשנו הפוך ארצם
הברוכה לשמה ושאיה.

ח׳ חכמי ישראל פארי ישורון נשפך דמם ככני מרון כדם אילים ופרים וכמים ארצה
מוגרים

ט׳ טהורים נרצחו בידי טמאים ענוי ארץ בידי גאים העל אלה תתאפק ה׳ ותחשה
את חרפתנו ראה והביטה

י׳ ישרים וצדיקים בקול מר זועקים על חלול שם קדשך בפיות הרקים באמרם איה ה׳
אשר נתן לך מצות וחקים

כ׳ כלי לבשו חרדות לבי בקרבי נמג ומת בשרי ועזרי מפחד סמרו ועצמותי כמוקד
נחרו מעי מעי חמרמרו

ל׳ לקאת מדבר דמיתי כוס התרעלה שתיתי ביונה פתה אין לב הייתי ולפניך ה׳
אפיל תחינתי

מ׳ מרי שיחי לפניך אשפוך כי כמעט מארין חיים נגזרתי אהה ה׳ האם לצמיתות
נמכרתי הכמת מלב נשכחתי

נ׳ נתתני לאויבי למשיסה ורצה לבשו נקם בעזות מצה מהללים שם קדשך בפצח
ואתה ה׳ אל תשכחני נצח

סליחה

23

[illegible] [illegible] [illegible] [

[illegible] [illegible] [illegible] [

21

20

לפרנסתה מוזר מעניין ואיפ פעמ מעשה ואחרי שנשארה אחרי שמואל זה בלבד אינה יודעת מהיכן
זה בא לו ואינה יודעת מה עשה אחרי שנשארה אחרי שמואל זה בלבד אינה יודעת מהיכן
...כיצד התפרנסה אחרי שנשארה אחרי שמואל זה בלבד אינה יודעת מהיכן

[illegible] ...כיצד התפרנסה אחרי שנשארה אחרי שמואל זה בלבד אינה יודעת מהיכן

כיצד התפרנסה אחרי שנשארה אחרי שמואל זה בלבד אינה יודעת מהיכן זה בא לו ואינה יודעת מה עש

18

17

[illegible] [illegible] [illegible] [

לעמוד ב"ד כיצד עדותם יהיה קיימת. אם אינו יודע קרוא וכתוב יעשה בי"ד סימן בידו
ויעמוד ב"ד כיצד עדותם יהיה קיימת. אם אינו יודע קרוא וכתוב יעשה בי"ד סימן בידו
ויעמוד ב"ד כיצד עדותם יהיה קיימת. אם אינו יודע קרוא וכתוב יעשה בי"ד סימן בידו
ויעמוד ב"ד כיצד עדותם יהיה קיימת. אם אינו יודע קרוא וכתוב יעשה בי"ד סימן בידו
ויעמוד ב"ד כיצד עדותם יהיה קיימת. אם אינו יודע קרוא וכתוב יעשה בי"ד סימן בידו
ויעמוד ב"ד כיצד עדותם יהיה קיימת. אם אינו יודע קרוא וכתוב יעשה בי"ד סימן בידו
ויעמוד ב"ד כיצד עדותם יהיה קיימת. אם אינו יודע קרוא וכתוב יעשה בי"ד סימן בידו
ויעמוד ב"ד כיצד עדותם יהיה קיימת. אם אינו יודע קרוא וכתוב יעשה בי"ד סימן בידו

15

שלוף ישעיה ד' ויוה מלך ליה ניסיי ארוגו ויוה שלאי ע וכלו ליה
ליה לילה ויוה. ק' ויוה מלא לשלוף ושמה שבו לשם לשם־לשמה ע"ש ארוגה ויוה ע"ש
לילה ויוה־לילה לילה. לשלוף ושלוף עם ויה שלוף לילה ד"ה־ויוה ויה לשלוף ליה לילה
שלוף פלשה ויוה־לילה ויוה שלוף־לילה לשלוף לשלוף ויוה לשלוף לשלוף ויוה לשלוף
לילה ד"ה שלוף לשלוף ויוה ויוה ויוה ויוה ויוה־לילה ויוה לשלוף ויוה לשלוף ויוה
לילה ויוה־לילה ויוה לשלוף ויוה לשלוף ויוה לשלוף ויוה לשלוף ויוה לשלוף ויוה
לשלוף ויוה לשלוף ויוה לשלוף ויוה לשלוף ויוה לשלוף ויוה לשלוף ויוה לשלוף ויוה
לשלוף ויוה לשלוף ויוה לשלוף ויוה לשלוף ויוה לשלוף ויוה לשלוף ויוה לשלוף ויוה
לשלוף ויוה לשלוף ויוה לשלוף ויוה לשלוף ויוה לשלוף ויוה לשלוף ויוה לשלוף ויוה
לשלוף ויוה לשלוף ויוה לשלוף ויוה לשלוף ויוה לשלוף ויוה לשלוף ויוה לשלוף ויוה
לשלוף ויוה לשלוף ויוה לשלוף ויוה לשלוף ויוה לשלוף ויוה לשלוף ויוה לשלוף ויוה
לשלוף ויוה לשלוף ויוה לשלוף ויוה לשלוף ויוה לשלוף ויוה לשלוף ויוה לשלוף ויוה

ובלוי הזה. קלאשניק אינו מוכן לאמת את עובדת היותו אמצעי בידי אחרים. הוא מוכן לראות את עצמו כמי שנפל קורבן לתככים ולמזימות של אחרים, אך לא כמי שהוא עצמו חלק מהם

ניצחון ברלין הוא סרטו הגדול ביותר של לנדוס. זה הוא סרטו שהניע אותו הוא לקראתו כל חייו ושם שלמענו זה הוא הפסיק את עבודתו בשנת 1931 ועזב את גרמניה. הוא לא יכול היה לחיות בשום מקום אחר מלבד בגרמניה, משום שהוא היה גרמני יותר מכל גרמני אחר. הוא היה גרמני יותר מהיטלר, משום שהיטלר היה רק גרמני אחד מתוך רבים, ואילו לנדוס היה הגרמניות עצמה. הוא היה הגרמניות של הגרמנים, הגרמניות של הגרמנים, הגרמניות של הגרמנים,

12

אלע וועלן פּחדים ווערען אזוי אין פּאָלאַנדיע אַלע שטעטלעך אין דער גאַנצער וועלט
פּאַמעלעך אויך אַרויס קומען פֿון זייערע הייזער אַרבעטן ווי פֿריִער, קויפֿן זיך
אַלץ וואָס מען דאַרף, אָבער אַלע זענען זיי אַזוי פֿאַרשרעקט, אַז מען קען
זיי נישט דערקענען. אַ יעדער איינער קוקט זיך אַרום, ווי אַ גנב, ווי אַ
מערדער, ווי אַ גזלן, ווי אַ רוצח, ווי אַ מענטש, וואָס האָט אַ שולד אויף
זיך. אַלע מענטשן זענען אַזוי פֿאַרשרעקט, אַז מען קען זיי נישט דערקענען.

ג״כ

[illegible] [illegible] [illegible] [

לוֹלָ״ד (סוכוֹב) וֹא וּוֹוֹיִיר בּיִיל וּוֹוֹי סוּיִיבּוֹיִיב וּוֹוֹוֹוֹיִיר ד׳ וֹוֹוֹיִיוֹיִיר וֹוֹי סוֹוֹיִי וּוֹבּוֹוֹיִיוֹוֹ וֹוֹי וֹוֹבּ
וֹוֹיִיוֹוֹיִיוֹוֹ וֹוֹי וֹוֹיִיוֹוֹיִיוֹוֹ וֹוֹיִיוֹוֹיִיוֹוֹ וֹוֹיִיוֹוֹיִיוֹוֹ

ליבוביץ׳ אלי. ״הדיוקנאות הכתובים״. בתוך: ספר ויצמן. עורכים: בנימין מזר ואחרים. ירושלים: מוסד ביאליק, תשי״ד. עמ׳ 1–11.

ליבוביץ׳ אלי. ״הדיוקנאות הכתובים״. בתוך: ספר ויצמן. עורכים: בנימין מזר ואחרים. ירושלים: מוסד ביאליק, תשי״ד. עמ׳ 1–11.

ואיזה אחרים שהיו בין הקהל שהיו מתנגדים לזה שיבנו בית תפילה בעיר. ואחר כך הלכו אל הנגיד ואל הראשים של העיר ואמרו להם שיש להם רשות מהמלך לבנות בית תפילה בעיר, ואם לא ירשו להם שיבנו בית תפילה בעיר הם יתלוננו על זה אל המלך. ואז הלכו הראשים של העיר ואל הנגיד ואמרו להם שיבנו להם בית תפילה בעיר, ואם לא יבנו להם

מרת

ד 3

2

The Wegodner Manuscript
(Reduced Facsimile)

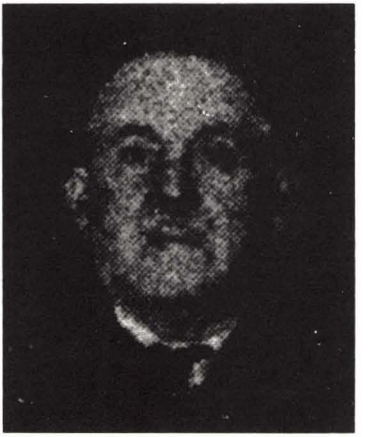

סנדר פרידמן °

אהרן בן הניך סטוֹבלמן
נכדו של ר' אליעזר קופרמן
נהרג במלחמת קוריאה.

קלמן קרַיידין °

סרג'נט אלכס סקוֹלניק
בנם של פרל ואברהם סקולניק,
נהרג בחזית צרפת.

ברל ברלין °

בנימין דרַטש °

בֶּני דז׳מיץ °

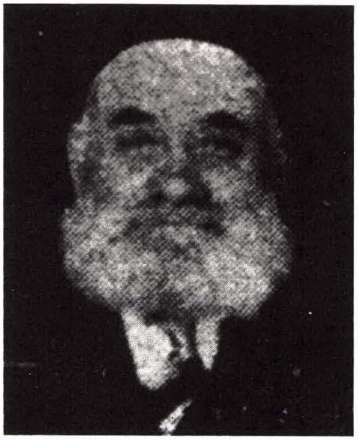

מרדכי טרַכטמן °

יוסף דייטשמן °

יצחק אייזיק סיקליס °

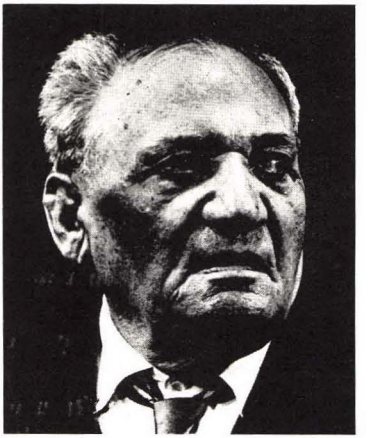

ר' פרץ שומן
מפעילי ארגון אנשי סוקוליבקה
בבופלו. ממניחי היסוד למפעלי
ההנצחה במשאבי־שדה.

שמחה בורלק °

מרת פסיה בורנשטיין
בתו של ר' סנדר פרידמן

משה בוסלר °

° תמונות שהועתקו מתוך הדו"ח
של ה"סאקאליפקער פראט' אסאס."
למלאת 15 שנים לקיומו.

ר׳ אלימלך קופרמן
חתן ר׳ שלמה ליאמיץ, רעייתו מרים ובנם יעקב.

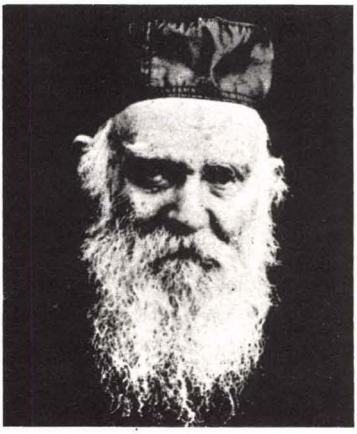

ר׳ זאב אַליק
איש וורונויה. אביו של ר׳ אלימלך אליק.

ר׳ יחיאל אבלאוו
חתנו של ר׳ פיני ושותפו ממנהלי ארגון אנשי סוקוליבקה בבופלו. ממניחי היסוד למפעלי ההנצחה במשאבי־שדה.

ר' פיני (פנחס)
עושה מי דבש, הוא ואשתו
והזקנה בת־שבע.

ר' גדליה קורצקי ורעייתו יוכבד
סוחר בסוקולינקה.

חנה אוֹרטנברג
בת ר' עזריאל סוחינקי.
מפעילות ה"פיונרן ווימן"
בלוס אנג'לס.

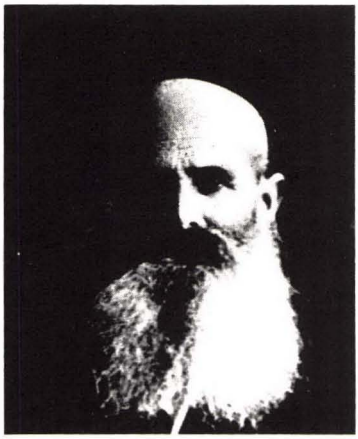

ר' הניך משה בריינצייס
מבעלי הבורסקי בסוקוליבקה.

ר' מוֹטי (מרדכי) הינדס ורעייתו
סוחר בסוקוליבקה.

נחמן גרוסמן
מפעילי הנוער בסוקוליבקה.
בארה"ב היה פעיל בארגון
"סאקאליפקער פראט אסאס."
וכיהן בו כמזכיר עד יום מותו.
ממניחי היסוד למפעלי ההנצחה
במשאבי־שדה.

יהודה בלַנק
בנו של ר' מוטי יואל'ס שמשפחתו
הגיעה אחרי חורבן סוקוליבקה
לישראל והתערתה בה. היה בקי
בתולדות העיירה ופעיל מאד בהכנת
החומר לספרנו.

שמואל קַפרוֹב
מפעילי הנוער בסוקוליבקה.
ממנהלי המועדון הציוני שם.
בארה"ב שינה את שמו לסס קפלן.
עמד שנים רבות בראש ארגון יוצא
סוקוליבקה בפילדלפיה.
ממניחי היסוד למפעלי ההנצחה
במשאבי־שדה.

מרת עטיל קליינר
אשתו של ר' משה ליב זליוזניק.
תופרת במקצועה. פעילה בין
הבנות הציוניות בעיירה.
בארה"ב עסקנית ציונית ורבת פעלים
בעזרתה למוסדות צדקה ואנשים

מרת לאה קוזמינסקי
אשת ר' שמואל שו"ב.

יוסף טשרטוב
היה מנהל ה"בנק" בסוקוליבקה וממייסדיו.
באמריקה פעל רבות לאירגון יוצאי סוקוליבקה.

מרת שרה ברנשטיין
אשת ר' צבי (הירשל) ראש־העיר האחרון בעיירה.

ד"ר יצחק יואל קוזמינסקי
על פעילותו הברוכה בשדה התרבות בעיירה מדובר בספרנו. זמן קצר היה שו"ב, אחר כך, בבואו לארה"ב, למד רפואה והיה שנים רבות רופא שיניים בשיקגו. אחרי שפרש מעבודתו התיישב בלוס אנג'לס. היה מעורב בין סופרים ומשוררים ומרצה בספרות ותולדות עם ישראל בחוגי נוער ומבוגרים.

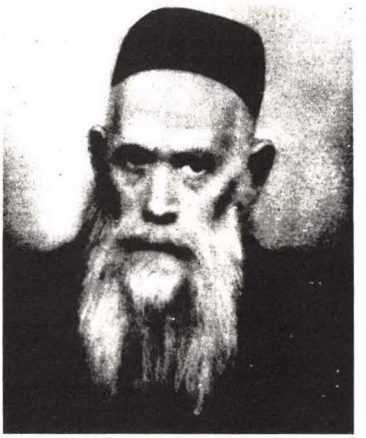

ר' אברהם קַפְּרוֹב * -
חזן בביהכ"נ של חסידי קונטקוזוב,
ובארה"ב — בעיר בנגור, מד' מיין.

ר' אליהו בַּרְקוֹן
בנו של ר' נחמן החזן מבית המדרש.
כיהן כחזן בעדת אנשי סוקוליבקה
בבופלו.

ר' אלימלך אַליק
בעל־קריאה בביהכ"נ הגדול.

ר' יחיאל מיכל סוחֵינקי
נפטר בשנת תש"ג.
מלמד וחזן ב"שול'כל".

ניתנות פה רק תמונות נפטרים.
הצילומים לוקחו ברובם מתוך אוסף
התעודות והצילומים ליד ספרייתנו
במשאבי־שדה.

* * מתוך הספר "בני חיים
באמריקה" לד"ר י. גילמן, ברשותה
האדיבה של מרת יטה גילמן.

קַרַידין ראובן
קַרַסילֶבסקי עזרא
קַרַסנוֹב יעקב
רַבּוֹי בלומה
רַבּוֹי פישל (22) מז׳שקוב
רבינוביץ ר׳ פנחס ב״ר גדליה־אהרן, הרבי מסוקוליבקה
רבינוביץ׳ אברהם
רבינוביץ׳ יעקב
רבינוביץ׳ מאיר
רוֹזֶנבֶּרג וֶלוויל בן דוד
רוֹזֶנבֶּרג חסיה
רוֹזֶנבֶּרג וֶלוויל (17) בן צבי
רוֹזֶנבֶּרג פסח (20) בן לוי
רַיגוֹרוֹדסקי יצחק (30) בן חיים
רַיטֶר פַּייֶה
רילוֹב מאיר בן חיים
רילוֹב משה
רַסקוֹלֶנקוֹ ראובן (26) (חתן ז) משה־יצחק־נחמנ׳ס
רַקוֹן בֶּני (18) בן יהושע הסנדלר
רַקוֹן אפרים (35) בן אַלתֶר
רקוֹן יוסף
רַקוֹן לאה
רַקוֹן מֶנדל
רַקוֹן יעקב־משה
רַקוֹן יצחק־לֵיב בן יוסף
שוּמַן מוטי בן יצחק

שומן מיכל מקוֹנֶלה
שומן מיכל (25) בן גדליה
שור דויד
שטוּרמַן משה
שֶכטמַן מֶנדל
שכטמן שרה
שנַיידֶרמַן חיה גולדה

המצבה לזכרם של חללי הנאצים

פוּן מנשה בן ישעיה
פוּן משה
פוּן פסח (18) בן לַיִב
פוּן שמעון בן מנשה
פוֹזַ׳רני אברהם־בר (45) בן נחמן
פוֹזַ׳רני ברל (16) בן גדליה
פוֹזַ׳רני מיכל (23) בן לוי
פוּטֶרניק מרדכי (מוטל) (19) בן דוד־הירש
פוֹלינוֹבסקי שלמה (27), מקיסלין
פוֹלישטשוּק אברהם־ליב (22) בן צבי
פוֹלישטשוּק יוסף (19) בן צבי
פוֹלישטשוּק יצחק (26) בן אליעזר
פֶלדמן וֶלוִיל (23) בן פנחס
פלדמן יצחק בן פרץ־ליב
פְקַקַנד יעקב
פֶקֶר אברהם (16) בן יצחק
פֶקֶר דוד בן יַעקב
פריבלוּדני אליעזר (55) בן משה
פריבלוּדני אברהם (17) בן אליעזר
פרילוּצקי זֵידל
קַגַן פֶּני

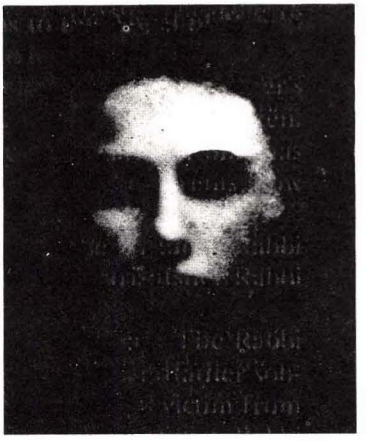

קוּזמינסקי אליהו (אֶליק) (16) בן שמואל השו״ב
קוִיטקוֹ שלמה
קוַסנוֹי שמעון הספר
קוַסנוֹי שלמה (18) בן שמעון
קוַסנוֹי שרה (45)
קוּפלֶיְביצקי נחמן
קַגַן פֶּיפָּה
קוּפלֶיְביצקי אברהם בן נחמן
קוּפלֶיְביצקי מוּני בן נחמן
קוּפלֶיְביצקי פסח בן נחמן
קוּפֶרמַן אפרים בן אהרן־דויד, אשתו :
קוּפֶרמַן שרה

קוּפֶרמַן אהרן (17) בן אליעזר
קוֹרַלניק (קרוליק ז׳) פסח ליב (30) בן משה
קלוֹצמַן אהרן
קלוֹצמַן ברל (20) בן שמעון
קלוצמן פסח (23) בן שמעון
קלַיינֶר שמואל בן יעקב
קַלִיקָה (קוליקוב ז׳) אברהם (17) בן שפטל האופה
קַנֶיבסקי פֶּני (42) בן נתנאל (סַני)
קַפְּרוֹב אפרים
קַפְּרוֹב בּוני ריבה בת יהושע, נהרגה ע״י הנאצים
קַפְּרוֹב גדליה (24) בן יחיאל
קַפְּרוֹב וֶלוִיל בן יחיאל
קַפְּרוֹב הֶרשל (15) בן אברהם
קפרוב וֶלוִיל (18) בן יעקב
קַפְּרוֹב יעקב (18) בן פֶּני (מרדכי גדליה׳ס)
קַפְּרוֹב יעקב־משה (20) בן מאיר הבנאי
קַפְּרוֹב מיכל (23) בן יעקב
קַפְּרוֹב משה (18) בן אברהם החזן
קַפְּרוֹב שרה
קרַידין בֶּילה
קרַידין הינדה

טַרנוֹבסקי אברהם (23) בן הרשל
טַרנוֹבסקי זאב בן לוי
טַרנוֹבסקי חיים בן לוי
טַרשטשוּק אליהו
טַרשטשוּק חיים (17) בן לוי הכליזמר
טַרשטשוּק סֶנדר בן לֵיב (לוי ז)
טשֶרביס לֵיב (55) בן נחמן
טשֶרנוֹס מנחם (58)
טשֶרנוֹס משה (30) בן מנחם
טשֶרנוֹס שאול׳קי בן מנחם
כהן בֶּרל (20), מז׳שקוב
לַגוינסקי שמחה (17) בן נחמן־הירש הנגר
ליאַמץ אסתר (35)
ליאַמץ אסתר (35) אשת יודל שלמה השמש
ליאַמיץ יוסף (25) בן יצחק שואב המים
ליאַמיץ יעקב בן יצחק
ליאַמיץ מנשה
ליאַמיץ רבקה
לינֶביטש יעקב (31) בן אלתר
ליסנוֹבסקי יוסף (35) בן (חתן ז) ברוך גרוסמן
ליפֶּס חיים (16) בן אפרים
ליפֶּס לֵיב (30) בן אפרים
ליפשיץ חיים בן אפרים
מוֹדריק זֵידל (28) חתנו של אשר סטֶלמך
מוזיקַנט לֵיב (16) בן יעקב (אחיו של יעקב פפוש׳ס ז)
מוזיקֶר שמואל־לֵיב
מוטשניק יעקב (26) בן המורה מלִיסיהוֹרָה
מוֹרַבֶּנָה שלום
מַטיכין יעקב (24) בן אפרים־שמעון
מירוֹטשניק לֵיב (28), חתנו של משה קוֹלוֹט
מירוֹטשניק שמעון (28), מז׳ישקוֹב
מַניֶביטש משה
מניֶביטש חיים (24) בן משה קוֹלוֹט
מנֶיבטש חיים
מַנדל אברהם (20) מעיר סטַוויישטש
מַנדל גדליה (22) בן יהוֹשֻע, נכד הרבי
מַנשֶביץ׳ מרדכי (מוטיל) (24) בן מנשה
משה מרדכי־חנה־ריבה׳ס
נוֹבוֹמֵייסקי מרדכי
נובומייסקי ישראל (24) בן מרדכי
ניסקוֹבוֹלוֹסי שלמה (19) בן יצחק וַוינֶר
סוֹחֶנקוֹ יואל
סוֹחֶנקו יחזקאל (25) בן גדליה
סטַרטש יצחק־לֵיב
סירוֹטה אליעזר (20) בן יצחק
סירוֹטה מוֹטל (17) בן יצחק
סירוֹטה מרדכי (16) בן אבא הנפח
סירוֹטה משה
סירוֹטה שמואל
סמיקוֹן חיים (23) בן משה (בן יעקב משה החייט ז)
סניצֶר יצחק בן אליהו
סניצֶר יצחק (60) בן זאב
סניצֶר שרה (21) בת דויד
ספִּיבַק זֵידל (18) בן אברהם
ספֶּקטוֹר אברהם (12) בן שלום
ספֶּקטוֹר חנה
ספֶּקטוֹר לֶמל (26) בן שלום
ספֶּקטוֹר מאיר
ספֶּקטוֹר פרידה
סקלַר חיה
סקלַר מיכל
סקלַר מֶנדל (17) בן עזרא הזגג
עזריאל׳ס ברוך (26) מעיר סטַוויישטש
פוֹבזֶה אברהם בן משה, נהרג ע״י הנאצים
פוּן הֶרשל (28) בן יצחק

הכניסה למרפאה במשאבי־שדה

דוֹזוֹריץ לֵיב
דוֹזוֹריץ מֶנדל (28) בן זֶליג
דוֹזוֹריץ פֵּיגָה־יֶנטָה
דוֹזוֹריץ רחל, מכפר חיז'נֶה
דוּחוֹבני בֶּני (21) בן יקותיאל
דוּחוֹבני מרדכי (19) בן פנחס
דוֹלגוֹנוֹס אליהו (אליק) (40) בן מנחם־נחום
דוֹלמן חיה (חנה ז) (30) בת משה־אהרן
דִיזִיק ברוך (24) בן דב
דִיזִיק בֶּרל (17) בן ישראל
דַרַטש אהרן
דַרַטש בֶּני בן יצחק
דַרַטש מֶנדל (21) בן בֶּני
דַרַטש גדליה
דַרַטש הֶרשל
דַרַטש יעקב (29) בן משה־ליב הקצב
דַרַטש יעקב
דַרַטש ישראל (17) בן יחיאל
דַרַטש מרדכי (מוטיל) (19) בן שמואל
דַרַטש שמואל
הוּרוֹביץ מרדכי
הוּרוֹביץ קֵילה
הֶנדֶלֶר שמואל־ליב
וֹובנוֹבּוֹי שמחה (16) בן דוד
וולוֹדַרסקי זֵידל (18), מעיר סטַווישץ'
וולַנִיץ יוּדל בן חיים־משה
וולַנִיץ חנה
וולַנִיץ משה (32) בן דוד לִיפֶּנֶר
וורוניאנסקי אברהם
וורוֹנַיאנסקי בֶּרל בן אברהם
וורוֹנִיבסקי יצחק בן ישראל־דוב
וורוֹנִיבסקי מרדכי
וִינִיבִיץ' משה
וִינוֹקוּר לֵיב (17) בן זאב המלמד
וִירוּצקי שמעון
וַסִילקוֹב דוד
זַדנוֹבסקי שלמה (28), חתנו של לוי האדום
זוּבוֹטי הֶרשל (18) בן אברהם
זוּבְּרינסקי בֶּרל הכובען
זוּבְּרינסקי יוסף (18) בן ברל
זִינדֶר אברהם בן שמואל־יעקב
זִינדֶר פרידה
זוסמן יוסף
זילבֶּרג אליָקום
זַסלַבסקי יעקב (32) בן חיים זַוִיל'ס
טִינקֶלמַן צבי־יהושע בן זאב
טִיסמַן יוסף (24), חתנה של בתיה החיגרת
טֶלֶוֶר אברהם
טֶלִישֶבסקי יוסף־חיים המלמד
טֶלִישֶבסקי מוּני (23) בן יוסף־חיים
טֶלִישֶבסקי (אשה)
טַרנוֹבסקי הֶרשל (הנפח)

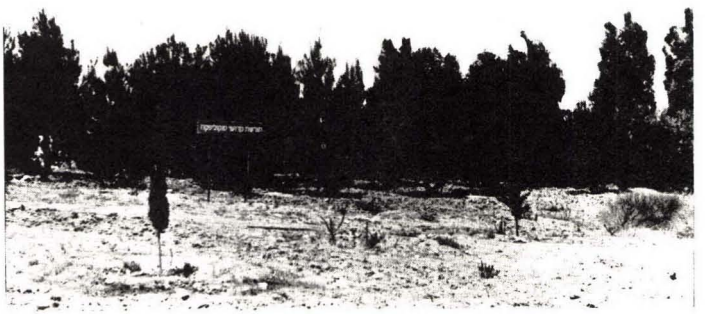

חורשת קדושי סוקוליבקה במשאבי־שדה.

יצחק אלאיץ

בוסליר זרח
בוסליר יעקב
בוסליר ישראל־בר
בורד אברהם בן יודל קרופניק
בורד אברהם (23) בן פיני וחנה
בורד חנה (60) אשת פיני נֶסטֶריבקֶר
בורקֶט שמאי (25), אחיו של המסגר העיוור
בורשטיין מיכל (28) בן לוי הסַפָּר
בורשֶנקו חיים (19) בן יעקב
בורשֶנקו (בורשַנסקי ז) שלמה

ברוך אלאיץ

בֶּלכֶר ישעיה (24) מאַנטוֹנוֹבקָה
בֶּלילובסקי עזריאל (20) מקוֹנֶלוֹ
בֶּלַנק בֶּני (26) בן ישראל
בַּסוֹבסקי לֵיבּ
בַּסוֹבסקי מרדכי
בֶּרדיצ'בסקי חיים
בֶּרלין הֶרשל (23) בן אברהם
בֶּרנשטיין יהושע (20) בן צבי
בֶּרסטיז'בסקי וֶלוֶל (32), מכפר חיז'נה
בֶּרקוביטש שמרל (28) בן שמעון
בֶּרקוֹן אַייזיק
בֶּרשַדסקי מאיר בן שמואל
גולדשטיין שמואל ליבּ
גולובוֹי מוֹטל (23) מז'שקוֹב
גוֹרוֹחוֹבסקי מלי
גוֹרוֹחוֹבסקי שמעון
גוֹרוֹחוֹד שמחה (28) בן דוד־משה המלמד
גַיסינסקי שמעון (28) בן יצחק־יואל השו"ב
גֶלמַן בתיה
גלַנץ אפרים (18) בן פנחס
גֶנדזֶל בֶּני (36) בן דוד־לֵיזר
גֶנדזֶל ברוּך בן דוד־לֵיזר

גרוֹסמַן אפרים בן זיסי
גרינבֶּרג ברל (28) בן (חתן ז) בֶּני חַיָה'ס
דובינסקי יעקב
דוברֶר משה (מכפר דוברי)
דוזוֹריץ חיים (25) בן שמואל־אבא

קדושי יוסטינגרד־סוקוליבקה, תמונותיהם ומצבות שהוקמו לזכרם

אַבַּרמוֹב יהושע
אַבַּרמוֹב ריסי
אַבַּרמוֹב דוד בן יהושע
אַבַּרמסוֹן דב בן־יהושע
אוֹבשַׁדקי בְּני־מלך
אובשַׁדקי חיה (30) בת מוטיל
אודסר משה (17) בן בֶּני
אוֹלשַׁנסקי אברהם (18) בן ישראל
אומַנסקי אהרן (29) בן שלמה
אומנסקי מאיר (20), מעיר אומַן
אומַנסקי שמואל לֵיב
אידֶלזון חיים (16), מבֶּילוֹ־צֶרקוֹב
אַלַאיץ אלתר בן אברהם־צבי
אַלַאיץ גדליה אהרן

יודל אלאיץ

בוגוֹמוֹלני אברהם (26), חתנה של רבקה ליבע לאה׳ס
בוגומולני רבקה (בֵּיגֶלמאכֶערן)
בוירלין פֶּסיל ליבֶּה׳ס
בוירלין הרשל בן פסיל
בוירלין שמואל
בוסלִיר אברהם (20), חתנו של קוצי הכליזמר

מאיר אלאיץ

אַלַאיץ חיים־משה בן יוסף ובניו :
אַלַאיץ יהודה (יודל) (17)
אַלַאיץ מאיר (20)
אַלַאיץ יצחק (30)
אַלַאיץ ברוך (25)
אַלַאיץ מֶנדיל בן יוסף
אַלַאיץ יוסף בן מֶנדיל
אַלבּיטֶר דוד (22) בן זאב
אַקסֶלרוֹד פישל (22), שבוי מלחמה מגליציה

זכרם של קדושי יוסטינגרד־סוקוליבקה חי בליבות שרידי העיירה שמצאו ברובם הגדול מקלט בארה״ב. ארגוני בני העיירה בבופלו, בניו־יורק וסביבתה ובפילדלפיה הקימו לכבודם מצבות זיכרון ומזכירים נשמותיהם בחגים ובאסי־פת אבל בשבוע של תשעה באב. הגדולה במצבות והמרשימה ביותר הוקמה בשנת 1936 על ידי ארגון ניו יורק וסביבתה (״סאקאליפקער פראטערנאל אסוסיאיישן״) בשיתוף עם אנשי העיירה קונילה. בכניסה לבית העלמין השייך לארגון הוקמו שני עמודים גדולים ועל לוחות ארד המקיפים אותם כתובים, מימין ביידיש ומשמאל באנגלית, שמות 248 קדושים שנפלו חללים בפרעות בשנות תרע״ט—תר״פ. בתוך בית העלמין הוקמה מצבת אבן לאחרוני העיירה שנקטלו על ידי הנאצים באכזריות ביער קונילה (שמותיהם של הנרצ־חים ומספרם לא ידוע). רשימת הקדושים החרותה על לוחות הארד ניתנת במלואה ברשימת הקדושים שבספרנו. השלמנו אותה בשמות שמצאנו ברשי־מה המצויה בידי אנשי בופלו. כן הסתייענו במידה רבה ברשימה שנדפסה על ידי ה״יוסטינגראדער רעליעף״ בקישינוב, בסראביה. היא הומצאה לנו על ידי יהודה בלנק ז״ל, אשר לפי דבריו ערכו אותה הוא וחבריו עם זהוי החללים בבית הקברות בסוקוליבקה, ומפי הקרובים רשמו ליד שמו של כל הרוג גם כנויו וגילו. מתוך רשימה זאת שאבנו פרטים בדבר זהויים של כמה אנשים וגילם. כשנתקלנו בסתירה בין הרשימות השונות הצגנו סימן שאלה. הגיל נתון ברשימתנו בסוגריים.

בשנת תשי״ח הוחל בהנצחת העיירה וקדושיה בבניית מוסדות על שמם בקי־בוץ משאבי־שדה שבנגב. עד עתה הוקמו בכספים הבאים בעיקר מארגוני אנשי סוקוליבקה שבארה״ב שני מוסדות רפואיים — חדרי־חולים ומרפאה — ע״ש הקדושים, וספריית זכרון לקהילת יוסטינגרד־סוקוליבקה. הקיבוץ נטע חור־שה על שם הקדושים, בה תוקם, כשיימצאו האמצעים הכספיים לכך, אנדרטה לעיירה וקדושיה.

רות. חיבוריהם לתקופה זו הם אינפורמטיביים בלבד, קצרים ומקוטעים. פחות מכל כתבו הילדים על הפרעות והחורבן. הם לא נמשכו אל האימים והזוועות. אגב, לא היה אז בידינו חומר אותנטי מרשים, ואני עצמי לא הייתי בעיירה בזמן הפרעות. למען שלמות המסכת ולכבודם של הקדושים, הרשיתי לעצמי לשלב בחיבורי הילדים לתקופה זו מספר גדול של מובאות מדברי עדי־ראייה, בציון שמם.

בהגיעי עתה לגמר מלאכתי אני מודה מקרב לב לכותבי החיבורים על חיבוריהם, ולמורתם, מחנכת כיתת "רימון", החברה אמדע אור, על הנועם וההבנה בעבודתנו המשותפת במפעל ההנצחה וכל הכרוך בו.

ילדי "רימון" כותבי החיבורים בשנת ה"בר־מצווה" גדלו מאז והיו לבנות ובנים חייבי גיוס לצה"ל. בצאתם לדרכם הקשה ורבת האחריות, ישאו ברכה מאתי ומאת כל בני עיירתי על החסד הגדול אשר עשו עם קהילתנו בהציבם לה בדבריהם מצבה חיה רצופה אהבה רבה, ורצון טוב, כדי להצילה משכחה ועלם. תעמוד להם צדקת פעלם בכל אשר ילכו ויבואו.

ב. ב.

ילדי רימון ב"יד ושם"

על החיבורים*

...היה בליבי חשש גדול שלא נעמוד בתפקידנו. חששתי מאד שניכשל במליצות, בדיבורים מסביב לדברים. חששתי שהילדים יכתבו משפטים יפים שאין ביטחון כי מאחוריהם יש באמת הבנה ורגשת לב. גם היה חשש שיעסקו יותר מדי בחורבן ובשנאה ולא יתנו לבם לחיים בעיירה, שהם העיקר והם המעוררים בנו את האהבה למה שהיה שם. אך עמדה לנו זכות וסבא של רודי, אחד מתלמידי כיתתנו, בא וישב אתנו שעות ארוכות וצייר לפנינו את העיירה כולה. הצלחנו לראות בעיני רוחנו את בתי העיירה ורחובותיה, ולשהות במחיצתם של אנשים בחג ובימי החול. ראינו בעבודתם את החבתן והעגלן והנפחים שהיו גם מכבי השרפות ושומרי העיירה ומגניה, והתעוררה בלבנו חבה עזה לכל הדמויות שעליהן סיפר.

החיבורים של הילדים אינם עשירים בצחצוחי לשון ואינם עתירי דמיון. שפתם פשוטה, ענינית, אבל חיי העיירה מתוארים בהם בכנות. כשקראתי את החיבורים האלה, הרגשתי שהילדים אוהבים את העיירה.

אמדע אור

סוף דבר

כיסוד לספר שלפנינו שימשו החיבורים על העיירה סוקוליבקה שכתבו תלמידי כיתת "רימון" במשאבי־שדה. כמסופר בגוף הספר, הנציחו הילדים את זכרה של העיירה, שבמסגרת ההנצחות של "יד ושם", ובחיבוריהם ביקשו להעלות את דמותה של העיירה שאיננה עוד.

עבודת הילדים איננה פרי "מחקר", המקובל בבית הספר בעיבוד פרוייקטים לימודיים. אמנם בתחילה ניסו הילדים בכך, אולם בשל ההיענות המעטה לשאלוני־המחקר שלהם מצד הנשאלים, אנשי העיירה, הניחו הילדים את ה"מחקר", ולמדו יותר מתוך שמיעת סיפורים כוללים על העיירה. חיבוריהם הם, על כן, התרשמות ממה שקראו ושמעו, והם נכתבו בלי רשימות־עזר, אלא לפי הזיכרון, ממה שנאגר בלב... לידי הגיעו החיבורים לטיפול כשהם (חוץ מאחד) מועתקים במכונת כתיבה, בלי נקיבת שם הכותב ליד חיבורו, וככה הם מתפרסמים בספר.

הילדים הצליחו מאד בתיאור הווי העיירה, הליכות הבית והליכות הרחוב, — סוקוליבקה, כפי שאני, שנולדתי בשלהי המאה התשע עשרה, ידעתיה והכרתיה. היא היתה עיירה טיפוסית, מישכן הדלות והאדיקות, ומפורסמת בכל הסביבה בבתי החומר שלה מכוסי הקש, ובעזיה המטיילות חופשיות ברחובותיה. בימים ההם עדיין ניכר היה בעיירה החותם שטבעו בה מייסדיה, יהודי כפר, שהקימו בערבה שוממה כשלושה תריסרים של בקתות חומר ואמרו: כאן תהיה עיר. כפריים תמימים היו וישרי דרך, בעלי ביטחון בשומר ישראל וגם בכוח ידם בעת צרה, ואת פשטותם ובטחונם הגדול הנחילו לבאים אחריהם.

במידה קטנה יותר השתלטו הילדים על החיים הדינמיים בעיירה בשנות השינויים והתמו־

* מדבריה של מחנכת כיתת "רימון" במסיבה ב"יד ושם".

העיירה היתה שרופה והרוסה, והאנשים התהלכו בה אבלים ומדוכאים מכל אשר עבר עליהם ומחוסר בטחון. האדמה כאילו בערה תחת רגלי־הם. רבים עזבו את העיר. האנשים נסו על נפשם, מי לעיר אומן, ומי לאודיסה. ובלב רבים החלטה לעזוב את אוקראינה.

מר יהודה אברמוב מתאר במכתבו את החיים הקשים בבית הכנסת באומן, שם מצאו הפליטים מקלט זמני. משם נדדו האנשים עד הגיעם לנהר דניסטר, גבול רומניה. לא הספיקו לעבור את הגבול, והכסף שהיה בידם בוטל ואבד ערכו. בחירוף נפש עברו בגניבה את הגבול על ידי חציית הנהר, והגיעו לרומניה חסרי כל.

ברומניה נפרדו המשפחות. רובן עלו לאמריקה בעזרת קרובים ששלחו להם כסף להוצאות הדרך. משפחות מעטות שהיתה להם משיכה לארץ ישראל עשו מאמצים גדולים ובאו לארץ ונאחזו בה.

אחרית העיירה

אין להשיג פרטים על מספר המשפחות שנשארו בעיירה אחרי יציאת ההמונים ממנה ועל חייהם עד לכיבוש הנאצים. ידוע רק זאת, כי הנאצים מצאו יהודים בסוקוליבקה והשמידו אותם באופן אכזרי ביותר ולא הותירו אף נפש חיה אחת.

רופאה צעירה ממשפחת יהושע אברמוב שחשה לסוקוליבקה אחרי מפלת הנאצים לא מצאה בה אף נפש חיה מתושביה היהודים. הבתים היו הרוסים וריקים.

הגויים תושבי העיירה ספרו לה כי את כל יהודי סוקוליבקה הובילו הנאצים ליער קונלה ושם נצטוו לכרות לעצמם קברים. המבוגרים נורו, את הילדים קברו חיים. מי יודע מה היה חלקם של גויי המקום בהרג הזה... שונאי ישראל חברו יחד להכרית קהילה מארץ החיים ולמחות את שמה מעל פני האדמה.

כשביקר ד"ר יוסף גלמן, מחבר הספר "בני חיים באמריקה", ברוסיה בשנת 1965, הלך לחפש שרידי סוקוליבקה, עיירת מולדתו. הוא מספר שבמקום שעמדה העיירה נמצא כיום "קולחוז" (משק חקלאי שיתופי). מבניני העיירה לא נשאר זכר. גם בית הקברות נעלם ואיננו.

מחזות שונים. שמעון אחי * היה לא רק מביים ומכין התפאורות. הוא גם היה מחפש ומוצא מה להציג וקובע את השחקנים. שיחקו: שולקי מנחמ'ס, ברל הרצל פרצ'ס (היה בחור טוב ושיחק יפה מאד); מאני דובוביס היתה מצוינה ב"מירלה אפרת"; כן שיחקו פרל דראטש ויוכבד נחום אלי'ס. אליק קוזמינסקי שיחק תפקיד של ילד ויפה שיחק. טריינה אחותו גם היא היטיבה לשחק. כן שיחקה לא רע אחותי פייגה.

שמעון התחיל בגולדפאדן וגורדין ועבר למחזותיו של פרץ הירשביין. העיירה מונסטרישץ' הזמינה אליה את שמעון ולהקתו. לשברנו החלו אז הפרעות ובא קיצם הטרגי של שחקני סוקוליבקה". **

זוועות דניקין

אחרי זליוני פקדו את העיירה כנופיות מקומיות מגיסות הכפרים הסמוכים. לא היה לעיירה יום בלי פגעים. כך נסתיימה שנת תרע"ט.

בראש השנה תר"פ נכנסו לעיירה גיסות דניקין. הם עברו את העיירה בדרך לחזית, במלחמתם נגד הבולשביקים. תוך כדי הליכה הרגו שלושה יהודים שניקרו להם בדרכם. הציתו כמה בתים. שדדו ובזזו, ונסתלקו.

"בימי דניקין — מספר יוסף זילברג בעדותו ב"רשומות" — שררה בעיר אנרכיה גמורה. לא היה שום שלטון, ואיש הישר בעיניו יעשה. מן הכפר סוקוליבקה הסמוך באו חוליגנים לילה לילה, התנפלו על היהודים, שרפו בתים, התהוללו ועשו כל מה שאוותה נפשם, כדי להכריח את היהודים לעזוב את העיירה. ואמנם הרבה משפחות עזבו את המקום.

מצב זה ארך כשלושה חדשים. לסוף ניגפו הדניקינים לפני הבולשביקים והוכרחו לעזוב את אוקראינה. גדודיהם שנסוגו משדה־לבן (בלו־צרקוב) עברו דרך יוסטינגרד. גם הפעם התחילו בשריפת בתים וסיימו בהריגת מאתיים איש. באותם הימים שררה קרה גדולה, והדניקינים הפשיטו הרבה יהודים ערומים והשליכו אותם על קרח הנהר. שם קפאו האומללים מקור ומתו".

* הכוונה לשמעון גייסינסקי ז"ל, בנו של יצחק יואל השוחט.

** ממכתבה של מרים גייסינסקי, אלמנת סם קפלן.

גויים מצאו את גוויות ההרוגים באחד הגיאיות והודיעו על כך בעיירה. אחד הצעירים, יצחק פושקלינסקי, חלץ עצמו מתוך ערמת ההרוגים והגיע בכוחות עצמו לסוקוליבקה. הוא היה פצוע קשה בקדקדו ומת כעבור חדשיים בבית החולים ב א ו מ ן . נראה שמפיו הצילו כמה פרטים על התפוסים, על ההתעללות שהתעללו בהם המרצחים ועל דרך הרצח. אש קטלנית נפתחה עליהם ממארב, ממכונת יריה מוסתרת מאחורי שיחים. וכולם נפלו חללים. טובי הבחורים, אבות צעירים — עוזה ותפארתה של סוקוליבקה.

הגב' חיה שומאן שארבעה מאחיה היו בין ההרוגים מספרת :

"הגויים סרבו להביא את ההרוגים העירה. שכרו מהם היהודים סוסים ועגלות והביאו בעצמם את ההרוגים. אבי היה בין חופרי קבר האחים. בקש נחום הרוקח לעזור לאבי בחפירה. אמר לו אבי : הנח לי, נחום, תן לי להשיא את בני... ואחי ברוך ההרוג כבר היה נשוי ואב לילד קטן".

על חייהם ופעלם

מתוך מכתבים משרידי הנוער

"אתם שואלים לציוני סוקוליבקה. — בשנת 1911, בהיותי בן 14, כבר ראיתי את עצמי כחבר ב"צעירי ציון". גדליהו מנדל, נכד הרבי, ושמואל קאפראוו וקונסטנטינובסקי ניהלו את הפעולות הציוניות. היה לנו מועדון ואסיפות עם. מ ז ' ש ק ו ב היה בא אלינו להרצות על התנועה הציונית איש בשם משה (כפי הנראה משה סקריטון שהיה קרוב למשפחת דיין). אנו ארגנו מועדון בכפר וורוני. היו לנו בסוקוליבקה גם סיימובצים. יהודים שבאו בימים היו ציונים כלליים. בני בעלי־בתים — "צעירי ציון". בני בעלי־מלאכה — סיימובצים. היינו מתכתשים ברחובות העיר, בפרט אחרי המהפכה, לפני בחירות. עד שבא זליוני ימ"ש והרג את כולם". *

— — — "ועל הלהקה הדרמטית בסוקוליבקה. הלהקה הציגה

* ממכתבו של בני ברקון.

שוד ורצח

אנשים שזחלו והציצו ממחבואיהם בבקר יום א' ראו לפניהם רחובות ריקים מאדם ובתי דירה פרוצים. כבר בשעות הערב והלילה עסקה הכנופיה בשוד והרס. משהאיר היום החל המצוד על האנשים, בעיקר צעירים מבני שמונה עשרה עד שלושים. מי שנתפס הובל ונכלא בבית הכנסת של חסידי טולנה. ראש הכנופיה הטיל על העיירה "מס מלחמה" בסך מיליון רובל (יש אומרים — למעלה מזה). הוא דרש שהכסף ייאסף תוך שתי שעות. עסקני העיר, מלווי חיילים מזויינים, הלכו מבית לבית לאסוף כסף. בינתיים הוכו ועונו בני הערובה הכלואים בבית הכנסת. ב. ברקון מספר שהחיילים צופפו מזמן לזמן את הכלואים בפינות הבית, פסעו על ראשיהם וחבטום ב"עמודים".

משעברו שתי שעות והכסף הנדרש לא הובא, הוצאו להורג עשרה יהודים. בעוד שעה נהרגו עשרה אנשים אחרים. בשעה שתים עשרה הגיעו הגובים לבית הכנסת ואתם רק מחצית הכסף. המפקד קבל את הכסף, אך סרב לשחרר את הכלואים, ונתן רשות לאנשיו להתחיל בביזה בבתים.

אנשי הכנופיה פשטו בעיר. פרצו את החנויות ושדדו את הסחורות, הכו במגלבים, ירו באנשים והתעללו בנשים. הם איימו להרוג את כל הנמצאים בבית הכנסת, ואין איש יודע מדוע לא עשו זאת.

בשעה חמש בערך התחילה יציאת הכנופיה מן העיר. הם הפרידו את הצעירים, כמאה וחמישים איש, משאר הכלואים בבית הכנסת, ולקחו אותם אתם כשבויים. בהיותם על הגשר השיגום בריצה כמה מהורי השבויים שהציעו לשובים כסף והתחננו על נפש ילדיהם. אך הם נורו וגוויותיהם נזרקו לנהר. בין ההורים ההרוגים היו מנחם טשרנוס ויצחק סניצר ז"ל.

הטבח בגיא

בדבר תפיסת הצעירים וגורלם מספר יוסף זילברג: "רבים חשבו כי לתפוסים לא תאונה כל רעה, משום שזליוני תפס צעירים גם בעיר אחרת ואחר כך שחרר אותם, ורק הזהירם, כי לא יתנו ידם לבולשביקים. אבל על תפוסי יוסטינגרד ניתכה חמת ה' — את כולם הרג זליוני ולא חמל. לשוא התחננו אליו האומללים, כי יאסוף אותם לתוך גדודיו. הרוצח לעג לדבריהם ולתחנוניהם וציווה על אנשיו להשמידם".

רצח הרבי ר׳ פנחס׳ל

שואה איומה התקרבה לעיירה ואיש לא הרגיש בכך. היה זה ב״שבת חזון״ * תרע״ט. היה יום יפה ונעים והאנשים, רגועים אחרי שבוע של פחדים, יצאו לטייל ברחובות ולשוחח על מאורעות השבוע. בערך בשעה חמש נשמעו לפתע יריות רובים. הן הגיעו מצד מבוא העיירה במערב. כנופיה של הפורע זליוני שמנתה כמה אלפי פורעים ״הודיעה״ על כניסתה לעיירה. מיד קמה בהלה ברחובות. האנשים החלו לנוס הביתה. מרוב פחד נתבלבלו. הורים חיפשו את ילדיהם, וילדים את הוריהם. היו זעקות אימים בכל פינות העיירה.

לפנות ערב, כשכל אנשי העיירה ישבו סגורים בבתיהם, והנשים והילדים מוסתרים במרתפי סתר, נחרדו תושבי הרחוב של הרבי לשמע קול שעטות סוסים. שנים שלושה פרשים נתקרבו אל בית הרבי. אחד העז ונכנס לתוך החצר ועלה במדרגות ופתח את דלת הבית. הרבי סיים אז את הסעודה השלישית והתכונן לתפילת מעריב. באפלולית בין השמשות התקרב הרוצח אל מושב הרבי, ירה בו והרגו.

כפי הנראה התכוונו הרוצחים רק לרצח, כי מיד אחרי שהרבי נפל לארץ, הסתלק היורה ולא שלח ידו בשוד. חושבים שלראש הכנופיה נודע מפי הגויים שבסביבה כי ישנו צדיק בעיר המגן עליה. על כן נשלח הרוצח לסלק את הרבי לפני שיתחילו בשוד בעיירה.

בן שבעים ושש היה הרבי.

עליו קונן מר חתנו האדמו״ר ר׳ יהושע השיל רבינוביץ׳ ממונסטרישץ׳:

> פאר עדתו, נזר קהילתו, חכם חרשים, סמל היראה,
> הגאון הקדוש הרב ר׳ פ נ ח ס , הומת לעת זקנתו,
> בשביעי לחמישי נגדעה לארץ חיתו.

* השבת שלפני תשעה באב.

שנות 1919—1920 היו שנות צרה ליהודי אוקראינה ברוסיה גייסות שונים נלחמו ביניהם על השלטון באוקראינה. בהפסקות, בין קרב לקרב, פרצו לערים ולעיירות שקטות וערכו פרעות ביהודים. מכיוון שהמלחמה היתה על השלטון, נשארו ישובים רבים ללא כל שלטון, מופקרים לשוד ורצח. אימת פרעות היתה תלויה מעל סוקוליבקה, אולם האנשים לא נפלו ברוחם.

על המצב בעיירה ערב הפרעות מספר מר חיים גרינשפאן, איש סוקוליבקה מבופלו:

בכוח של תריסר רובים ארגנו התושבים שמירת לילה והפסיקו את הגנבות בלילות. כשקמו עליהם גויים מהכפרים הסמוכים להוציא מידיהם את הנשק, התנגדו בכל כוחם. הגויים העלו מספר יהודים על הגשר ואיימו עליהם להשליכם לנהר. למזלם של היהודים הופיעו מהעבר השני של הגשר גויים מהכפר סוקוליבקה והודיעו שלא יתנו לנגוע בשכניהם, והגויים הזרים הסתלקו. פעם אחרת הותקפה העיירה על ידי כנופיית פורעים מזויינים שמנתה 150 איש. הם הטילו על העיירה כופר נפש עצום שכלל בגדים ומגפיים לאנשיהם וכחצי מיליון רובל. הפעם ניצלה העיירה הודות לעוז רוחם של שני יהודים שיצאו בחשאי ברכיבה לעיירה מונסטרישץ' והתקשרו עם חיל הבולשביקים שחנה בעיירה. בעוד הכנופיה מתכננת שפטים בעיירה, הופתעה על ידי פלוגת חיילים עם מפקד יהודי בראשם... אנשי העיירה ראו בכל מקרי ההצלה האלה מעשה ניסים, ומפה לאוזן נמסר, שהרבי ר' פנחס'ל אמר למקורביו: "כל עוד אני חי לא יישפך דם בעירי". *

* על הפרעות בסוקוליבקה וחורבנה נתפרסמה ב"רשומות" כרך ג', ברלין תרפ"ג, גביית־עדות מפי יוסף זילברג (יוסי פלטי'ס). עדות זו נזכרת בחלקה בספרו של אליהו טשערי־קאווער — די אוקראינער פאגראמען אין יאר 1919, ייווא נ. י. 1965. הרבה למדנו מתשובותיהם של בני העיירה על שאלון הילדים, וביחוד מזכרונותיהם של יהודה בלנק ז"ל ויב"ל חברו בני ברקון, שניהם עדי ראייה.

חורבן יוסטינגרד־סוקוליבקה

"חברים". הם היו קוראים לנוער לאסיפות חשאיות מחוץ לעיר, ושם היו מספרים להם על המהפכה הגדולה שעומדת להתחולל בקרוב ברוסיה ועל הצורך, בבוא הזמן, לערוך שביתות והפגנות. באסיפות ההן היו מחלקים לבאים כרוזים וחוברות־תעמולה לקריאה ולהפצה. בסוקו־ליבקה לא היו בתי חרושת ולא היו פועלים, על כן לא היו שם שביתות. הנוער הלך כדי לדעת מה אומרים המרצים ומה כתוב בחוברות. הנוער היה שוחר דעת.

בעברית. ה"חדר המתוקן" שוכן בחדר קטן בבית הוריו של יצחק יואל, ואחד מתלמידיו היה אחיו הקטן אליק.

ההתקדמות המהירה של הילדים בקריאה ודיבורם העברי ברחובות העיירה עשו רושם חזק על האנשים. ה"חדר המתוקן" הקטן היתה לו השפעה רבה על החינוך העברי בעיירה. מורים שהיו כביכול מהמתקדמים והשתמשו בספרי לימוד עם תרגום, ביטלו עתה את ספריהם והחלו להשתמש בספר "הדיבור העברי"*. בספר זה היו הרבה שיחות קלות וציורים לשיחות, והילדים למדו בו מעצמם עברית ודיבור עברי. לא ארכו הימים ובעיירה נפתח בית ספר עברי.

הנוער בסוקוליבקה רוכש השכלה

שנים על שנים הסתפק הנוער במה שלמד מהמורים המקומיים: לכתוב מכתב ביידיש וכתובת על המעטפה ברוסית. אך הכל משתנה והולך עם הזמן. אט אט התעוררה אצל הנוער התשוקה לדעת יותר מזה. ללמוד רוסית באופן יסודי ולרכוש השכלה כללית. היו שחלמו אפילו על בחינות לאקסטרנים באומן, העיר הסמוכה.

בימים ההם החלו להופיע בעיירה מורים לרוסית. הם ביקשו שעורים פרטיים, ונמצאו להם בתחילה תלמידות, נערות שהיו פטורות מלימוד תורה ב"חדר". אחר כן נצטרפו גם נערים ש"גמרו" את ה"חדר" ולא ראו ברכה בלימודים בבית המדרש. והיה כל הבית לומד. כל אחד בפינתו יושב ולומד בעל־פה שירי משוררים רוסים, כללי דקדוק או כללי חשבון. בימים ההם הרבו ללמוד בעל פה.

נערים ונערות חסכו פרוטות מעמידתם ליד דוכן ביום היריד, כדי לשלם שכר לימוד למורה. בלילות היו יושבים ולומדים בשקידה ובמסירות. היתה מצווה גדולה לעזור לבני עניים, והמתקדמים בלימודים היו נותנים שעור חינם לנער או נערה עניים.

עם לימוד השפה הרוסית התפשט בין הנוער הדיבור הרוסי והקריאה בספרים רוסיים.

מלבד מורים לרוסית היו באים בימים ההם לעיירה בחורים ללא שם —

* של מ. קרינסקי. ב"חדר המתוקן" השתמשו בספר "פרקים ראשונים" ליעקב פיכמן, שברוח הפיוטי שלו התחבב מאד מאד על הילדים. ה"חדר המתוקן" נוסד בשנת 1912.

ה"חדר" הישן ומגרעותיו

ה"חדר" היה בית־לימוד ישן, ודרכי הלימוד בו היו ישנים ונושנים. המלמד לא היה בעל מקצוע, אדם שלא הצליח למצוא מקור פרנסה כלשהו הלך ופתח "חדר", ושידל הורים לשלוח אליו את ילדיהם. חשבון וכתיבה לא לימדו ב"חדר", ולכן היו רבים מן הילדים הולכים אחרי הצהרים אל "מורה", שהיה מלמדם ארבע פעולות החשבון וכתיבה — עברית ויידיש. בעיקר הקפידו על יפי הכתב: היכן להתחיל בכתיבת האות ומתי ללחוץ על הצפורן ולרפותה, — הכל לפי כללים מקובלים. לרוב כתב המורה בשורה העליונה שבעמוד המחברת פתגם או פסוק, ועל התלמיד הוטל להעתיק את הכתוב, תוך השתדלות לחקות את הכתב היפה של המורה, עד לסיום העמוד. בדרגה גבוהה יותר כתבו אגרות מתוך אגרון, אוסף אגרות בסגנון מליצי.

כרגיל למדו הילדים בחדר עד גיל בר־מצוה. ילדי עניים הפסיקו ללמוד בגיל עשר — אחת עשרה ויצאו לעזור להורים בפרנסת המשפחה: לעבוד כמשרתים בחנות, או לעמוד ביום השוק עם דוכן למכירת נפט וגפרורים וכדומה. אחרים הלכו ללמוד מלאכה.

ילדים בעלי כשרונות וילדי אמידים הוסיפו ללמוד גם אחרי מלאת להם שלש עשרה שנים. הוריהם הושיבו מלמד, איש יודע תורה, שלימד את הנערים בביתו או בבית הכנסת. סידורים אלה לא תמיד עלו יפה. הורים התאוננו שאפסו בעיירה מלמדים טובים, ובשנת 1903 נשלחו שני נערים צעירים לישיבת קישינוב, ישיבת פרלמוטר, שבה לימדו מלבד לימודי קודש גם לימודי חול. בימים ההם כבר נשבו בעיירה רוחות חדשות — ראשית תקופת ההשכלה — והורים אדוקים ביקשו שבניהם ילמדו תורה וגם ירכשו השכלה, וימצאו חן בעיני אלהים ואדם.

ה"חדר המתוקן"

יצחק יואל קוזמינסקי שהיה מיוזמי הספריה בעיירה יזם גם ייסוד "חדר מתוקן" בסוקוליבקה. הודות לקשריו עם משכילי העיר, נאספו כחמשה עשר תלמידים, ילדים קטנים מגיל ה"חדר", ונמסרו בידי המורה ברוך ברנשטיין, החי כיום אתנו בארץ. הוא דיבר עברית והיה לו נסיון בהוראה. הוא הכיר את שיטת הוראת הקריאה החדישה בימים ההם — השיטה הקולית, ושיטת הוראת הלשון ללא תרגום ליידיש — עברית

הצעירים, ופעל מאחורי הקלעים. הוא היה מזמין אל ביתו צעירים וצעירות מבני הנוער המקומי, מדריכם בעצותיו ומחזק את לבם בעבודה בשדה התרבות בעיירה. מלבד הספריה דאג גם לעריכת הרצאות על ידי סופרים המזדמנים לעיירה, וכן לנשפי קריאה ומשחק. הודות לבקיאותו הרבה בספרות עברית ויידיש, רכשה הספריה, בכסף שנאסף על ידי מיסדיה, ממיטב הספרות בשתי הלשונות, ותוך זמן קצר נרשם מספר גדול של קוראים. בתחילה היתה כל ה"ספריה" מכונסת בארגז אחד לא גדול. אך מספר קוראיה גדל והלך מיום ליום, רבתה ההכנסה הכספית ובהתאם לכך גדל מספר הספרים. נרכשו גם ספרים ברוסית, ביניהם חוברות לעניני השעה, הדנות בעניני המהפכה ברוסיה והתנועה הסוציאליסטית — חומר קריאה פסול בעיני הרשות. הספריה נמצאה בחדר שכור בבית פרטי, ומפחד שמא יתגלה סוד קיומה לשלטונות המקומיים, נאלצה לעבור לעתים קרובות מדירה לדירה. אך ידי העוסקים במוסד לא רפו. בחורים הביאו ממחסני סוחרי הביצים בעיירה ארגזי עץ ובנו מהם ארונות לספרים. הספריה גדלה והיתה לגורם חשוב בחינוך הנוער והמוני העם בעיירה.

הדואר

שנים רבות סבלה העיירה מחוסר קשרי דואר מתוקנים. מכתבים, חבילות וכסף היו נשלחים מסוקוליבקה על ידי עגלונים ושליחים מיוחדים. דברי דואר שנשלחו לסוקוליבקה ממקומות רחוקים היו מגיעים באחור רב לכפר סמוך (פופיבקה), ומשם היה מביא אותם יהודי זקן, חיים יהושוע'ס, ומחלקם בבתים ומקבל שכר טרחתו. כל הדואר, מעט מכתבים וקצת עתונים, היה צרור אצלו במטפחת לא גדולה. משנפתח דואר בעיירה באה רווחה לישוב. העיירה חדלה מהיות עיירה נידחת. היה נאחז בה ביתר קלות רופא וכל אדם נאור הזקוק לדואר. הדואר היה גורם כלכלי וגם גורם תרבותי חשוב לעיירה. ע"י הדואר היו מגיעים גם מכתבים, חבילות וגם עתונים רבים וספרים בעברית, באידיש ואף ברוסית.

והתייצבו לשרות העם, כי באה השעה, ועל כן נרצה שרותם והיה לברכה לעיירה כולה.

עשרים השנים האחרונות של סוקוליבקה היו שנות מיפנה בתולדותיה. מעין חילופי משמרות בין הדורות, שבישרו ראשיתה של תקופה, והיא קופדה בניצניה עם חורבן העיירה.

ה"בנק"

בתחילה מי שהיה זקוק להלוואה פנה אל מלווה בריבית או אל חברת "גמילות־חסדים". בשתי הדרכים גם יחד היתה בקשת ההלוואה כרוכה באי נעימות. הלווה היה חייב להשחיר פניו ולהביא מביתו משכון: בגד יקר, כר או כלי כסף ותכשיטים. מי שלווה ממלווה בריבית נדרש לשלם ריבית גבוהה מאד — "נשך".

והנה קמה קבוצת סוחרים מבני הדור הצעיר, ובראשם יוסף טשרטוב, איש נבון וחרוץ, ואחרי השתדלויות רבות לפני הרשויות קיבלו רשיון לייסד בעיירה "קופת מלווה וחסכון".

הקופה, שקראו לה בקיצור ה"בנק", היתה מוסד מועיל מאד, ועזרה לפתח את המלאכה והמסחר בעיירה. כדי לקבל הלוואה מהבנק לא היה צורך במשכון ובתחנונים. הלווה היה מגיש בקשה להלוואה. אחרי שההנהלה אשרה את בקשתו, חתם הוא ושני ערבים על כתב־התחייבות לסלק את ההלוואה במועדה. הכסף ניתן לסילוק בתשלומים חדשיים, וברבית נורמלית, חוקית.

הספריה

הצורך בספרים היה גדול. אך ברוסיה בימים ההם היה דרוש לפתיחת ספריה רשיון מהממשלה, וכל ההשתדלויות לפני הממשלה בענין ייסוד ספריה עלו בתוהו. חבורת צעירים מהנוער המקומי החליטו על כן לפתוח ספריה באיסור, ללא רשיון.

לפי דברי מר ב.ב., שהיה אחד מבני החבורה, לקח חלק פעיל בייסוד הספריה צעיר משכיל בסוקוליבקה יצחק יואל קוזמינסקי. הוא היה בנו של שוחט ועמד לרשת את מעמד אביו הזקן, כלומר להיות שוחט במקומו. על כן לא יכול יצחק יואל לשתף עצמו בגלוי בעבודת

במדור זה מסופר על קורות סוקוליבקה בעשרים שנות חייה האחרונות, כלומר: מראשית המאה הנוכחית עד לחורבנה של העיירה. בקורות אלה מתגלים לפנינו חייו ופעליו של הדור הצעיר בעיירה, שכן כל המוסדות שהוקמו אז וכל הפעולות בשדה הכלכלה והתרבות היו בעיקר פרי יזמתם ומעשה ידיהם של בני הדור הזה.

אנשי הדור הישן לא היו מסוגלים לחידושים ולכל מעשה החורג מגבולות המסורת והנוהג. משפקד משבר כלכלי את העיירה בשנות העשור הראשון (במידה רבה בעקבות מצבה המעורער של יהדות רוסיה בימים ההם), נתפסו בעלי־בתים ותיקים ומושרשים בחיי העיירה להלך רוח של יאוש ודיכאון, עזבו את משפחותיהם ויצאו לבקש מזלם באמריקה. סוחרים צעירים הם שהתעוררו לתקנת העיירה והשיגו רשיון לפתיחת "בנק", שעזר לבעל המלאכה ולחנווני בהלוואות למטרות קונסטרוקטיביות. סוחרים אלה גם השתדלו, כנראה, לפני הרשות שתחיש את פתיחת הדואר בעיירה. צעירים ייסדו את ה"חדר המתוקן", ואברכים צעירים שלחו אליו את ילדיהם. בני הנוער ייסדו את הספריה הציבורית, והם שיזמו את נשפי הספרות ושאר פעולות התרבות בעיירה, בכוחות מקומיים, או בשיתוף עם כוחות מיישוב סמוך. סופר שנקלע לעיירה מיד התייצבה לפניו משלחת נוער להזמינו להרצאה, וגדוד נערים נלהבים פשטו בעיירה למכור כרטיסים. והיה זה ממידות העיירה — לעשות הכל בהתנדבות, מתוך התלהבות ושמחת מצווה, "בכל לבבך"...

בכל ההתעוררות הגדולה בסוקוליבקה לתיקונים ולחידושים, התעוררות שהשתלבה אחר כך יפה עם הנהייה הגדולה של הנוער ללימודים וקניית דעת, מתגלה ייחודן של העיירות הקטנות בדרך התפתחותן. מתחת למעטה החיצוני של קיפאון וחוסר מעש היו קיימים בהן מאגרי כוחות יצירה נסתרים שמהם קמו לעיירה בונים ומחדשים. יוסל טשרטוב, האפיקורס, יצחק יואל קוזמינסקי האינטלקטואל, ושמעון גייסינסקי, בחור עממי טוב וצנוע — כל אלה צמחו וגדלו בצנעה. איש לא לימדם ולא הכשירם לכל המעשים שעשו וביקשו לעשות. מאליהם עלו ובאו

חליפות ותמורות

קווי הגובה של הקרקע, שעלה והתרומם במידה שרחק מאפיק הנהר. בין גוש למשנהו הפרידו שטחים מדרוניים ריקים. מי הגשמים שגלשו מהם הפכו בתחתיתם לשלוליות וביצות. בחלקם העליון היו מנוגבים ע"י הרוחות והשמש ושימשו מגרשי משחק לילדים ביום ומקום מרבץ לעזים בלילות. לא היו שמות לרחובות. קשה להשיג נתונים מדויקים על המיתאר הכללי של העיירה. לפי זכרונם של רבים מאנשי המקום התקרב המיתאר לצורת עיגול, והיהודים ישבו כבתוך טבעת בין בתי הגויים. לצורת העיגול גרם עיקולו של הנהר שלידו עמדה העיירה.

הרחוב הראשי חצה את העיירה לרוחבה. החץ מספר א' מסמן את הכיוון אל הגשר שחיבר את העיירה לכפר סוקוליבקה, ושעל פניו עברה דרך המלך מאומן ומחוזה למחוז ליפוביץ. תווי הדרך הזאת שעבר לאורכו של הרחוב פנה, בהגיעו לחלקו העליון, שמאלה (חץ מספר ב'), בכיוון לכפר פופיבקה, משכן ה"וולוסט", (גליל אדמיניסטרטיבי־אזרחי), שאליו השתייכה העיירה. *

היה זה רחוב סואן שבו הורגש תמיד דופק החיים של העיירה. היה מנהג להעביר דרך רחוב השוק כלות וחתנים לחופתם. בשבת ובחג, בשעות שלאחר הצהרים, היה הופך הרחוב לטיילת. מכל העיירה באו הנה לטייל לרוח היום. בקיץ נמשך מסלול הטיול עד לשער שעל גבול העיירה ופרץ לבין השדות הירוקים שבדרך לפופיבקה. בחורף ירד למטה ונמשך על פני הנהר שקפאו מימיו.

עם בוא השואה הפך הרחוב העליז לרחוב עינויים ומגור.

* החצים מג' עד ז' מסמנים כיווני־דרך לבתיהכ"נ שבעיירה ; ג' — של חסידי טולנה ; ה' — של חסידי קונטקוזוב ; ו' — של הרבי מסוקוליבקה ; ד' — לבית המדרש ; ו' — אל השולכ'ל, הישן והחדש. חץ ח' מציינת את הדרך אל הדואר.

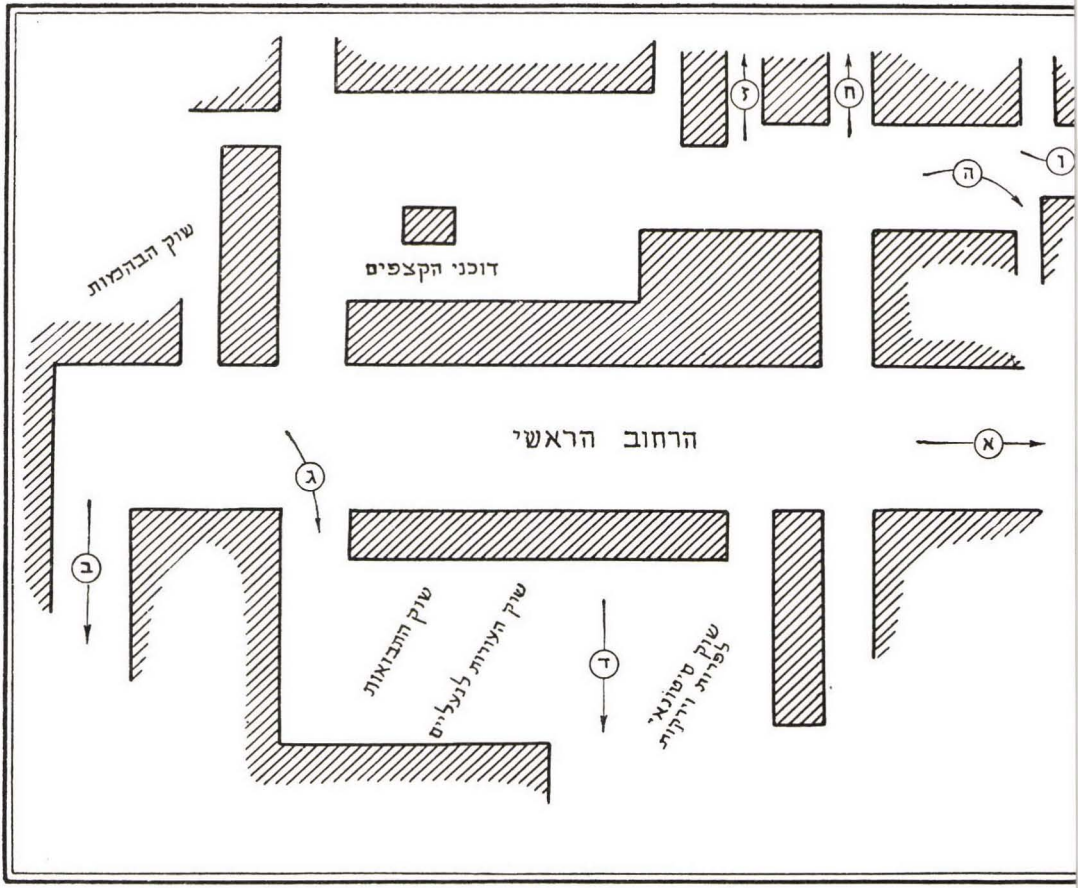

תרשים של מרכז העיירה, סכימה של הרחוב הראשי בסוקוליבקה, רחוב השוק ומגרשי היריד הסמוכים לו. בשוליו "רמזים" לכמה רחובות צדדיים וכיווני דרך שיבוארו להלן. התרשים עשוי לפי הזיכרון, בלי אחריות לקנה־מידה נכון ולדיוק בנטיית הקוו. מכל הרחובות שבעיירה היה רחוב זה המתוכנן ביותר בהתאם לייעודו כמרכז המסחר והמלאכה וכצומת היריד השבועי. בשאר חלקי העיר היה תווי הרחובות מטושטש מאד. מפאת חוסר חצרות היו מעברים חופשיים בין בית לבית. הבתים נבנו גושים גושים לפי

ביניהן את כל המלאכות, מי בלישה, ומי בעריכה במערוכים, ומי בניקוב. מכיוון שהאופה היה מכוון את תור האלמנה לשעות הערב המאוחרות, שבהן הפועלים והפועלות הקבועים עוזבים את המאפיה, היתה העבודה בהתנדבות נמשכת עד שעה מאוחרת בלילה, ולא היו האנשים נפטרים לביתם עד שסיימו את המלאכה ונפרדו מהאלמנה מתוך חילופי ברכות לבביות, אף עזרו לה להביא את המצות לביתה.

ביקור חולים

אדם שחלה באו שכנים וידידים לבקרו. נשים היו מביאות ריבה מעשה ידיהן, בעיקר ריבת־פטל — הטובה להזעה. היתה מצווה גדולה להשאיל לחולים מדחום, שלפוחית גומי לשים בה קרח על הראש וכלים אחרים. אם החולה היה עני, לא חיכו לחברת "ביקור־חולים". שכנים ואנשים טובים הזמינו רופא, הביאו תרופות, ודאגו שיהיה לחולה מרק עוף לחיזוק הגוף. כשפרצה מגיפה בעיירה, כגון מגיפת הכולירה, נמצאו אנשים אשר נחלצו למלחמה במחלה. אנשים בריאים ואמיצי־לב לא נרתעו מפני הסכנה, שפשפו את החולה, עם התגלות סימני המחלה, בחומץ וחיממו את גופו בכל מיני דרכים. בכך הצילו הרבה אנשים ממות. צוות המצילים היה תמיד מוכן לפעולה. אף בשבתות, בהגיע הידיעה לבית הכנסת על אדם שחלה, הסירו האנשים מיד את טליתותיהם מעליהם וחשו להגיש עזרה, כי פקוח נפש דוחה שבת.

גם הדור הצעיר היה ער לגורלו של החולה הבודד. פעם חלתה אשה ענייה, והרופא צווה לעשות מסז' (עיסוי) לרגליה. נשים בסוקוליבקה ידעו טיפולים שונים בחולים: להדביק איספלנית של חרדל, או להצמיד כוסות־רוח. אך לעשות מסז'ים לא ידעו. נמצא לחולה חבר צעירות שעיסו את רגליה, אף דאגו למזונותיה עד שהבריאה.

כים את החדש אייר, כי "אייר" ראשי תיבות: אני ה' רופאך. חברת "גמילות־חסדים" שעסקה בהלוואות כסף לעניים, בחרה בשבת "משפ־טים", שכן בפרשת משפטים נאמר: אם כסף תלוה את עמי וכו'.

צדקה לעניים

מלבד חברות צדקה שדאגו לעניי העיר, היו גם אנשים טובי לב, בעיקר נשים צדקניות, שעסקו באיסוף תרומות, — בשביל כלה עניה, בשביל אלמנה מטופלת בילדים וכדומה. היו נשים, שבערבי שבתות עברו מבית לבית ואספו למען משפחות עניות חלות ודגים ובשר, להכניסם בסתר לבתי נצרכים. האנשים התביישו בעוניים.

היו גם עניים המחזרים על הפתחים. אלה באו מעיירות אחרות. עניי סוקוליבקה התביישו לפשוט יד בעירם. הם נסעו למקומות אחרים. היו כעין חילופי עניים בין יישוב ליישוב.

עני שבא לבקש נדבה היה מקבל פרוטה או פרוסת לחם. לפעמים הגישו כוס תה. בעלי יכולת היו מזמינים עני לסעודה. מי שבגדיו היו קרועים ביותר, מצאו בשבילו בגד משומש. כדי שלא יצא עני מהבית בידים ריקות, הנהיגו בעיירה פתקאות לצדקה, מין כסף מקומי. על הפתקה העשויה קלף היה כתוב בכתב סופרים: "סל סוקוליבקה". שווי הפתקה היה חצי פרוטה. עני יכול היה לקנות בפתקאות אלה מצרכי מזון בכל חנות בסוקוליבקה. לפני צאתו מהעיירה היה מחליף את הפתקאות בחנות או אצל גבאי צדקה בכסף ממש. בלילי שבתות וחגים היו מתפללי בית הכנסת מזמינים אליהם עני לביתם, מאכילים ומלינים אותו. שמש בית כנסת היה ממונה על חלוקת העניים בין הרוצים בהם, ודואג שלא יישאר עני ללא הזמנה. מכיוון שלא היה בעיירה מקום לינה לעניים, היה השמש מרשה לעניים ללון בבית הכנסת ליד תנורי החורף.

התעוררות מיוחדת לעזרת עניים הורגשה לפני החגים, ביחוד לפני פסח. כשנודע שפלונית האלמנה הגיע תורה לאפות מצותיה אצל האופה, והיא אין ידה משגת לשלם שכר הפועלים והפועלות שבבית האופה, מיד נזדרזו ובאו אל בית האופה כל השכנים, נשים ונערות ונערים וחילקו

בית הכנסת של הרבי מסוקוליבקה, רבי פנחס'ל; בית הכנסת של חסידי טולנה; בית הכנסת של חסידי קונטקוזוב; בית המדרש הגדול; בית כנסת שקראו לו "דאס שולכ'ל" (שם התפללו לרוב בעלי המלאכות שבעיר), וממנו פרש חלק מהמתפללים וייסדו לעצמם "שולכ'ל" שני. בסך הכל — ששה בתי תפילה.

בשבתות ובחגים היו רוב בתי התפילה מלאים מתפללים. ילדים עמדו ליד ההורים וספרי תפילה בידיהם. בעת ההפסקה התחמקו ויצאו לחצר שהיתה הומה מילדים וילדות קטנים שהובאו הנה על ידי אחיות.

ברוב בתי כנסת היו ארונות מלאי ספרים — גמרות וספרי משניות. בהם למדו מתפללים יודעי תורה וכן נערים שגמרו את החדר ולמדו כאן בפני עצמם או בהשגחת מלמד, שהושיבו כאן הורי הנערים.

הילדים אהבו את בית הכנסת. היו באים לחצרו לשחק בה בשעות שבהן היו פנויים מה"חדר".

בית הכנסת וצרכי הציבור

העיריה היתה מוסד ממשלתי. ראש העיר נבחר אמנם על ידי התושבים, אולם הוא היה כפוף לממשלה. תפקידיו הצטמצמו בעיקר במילוי פקודות ממשלתיות ומתן פספורטים (מעין דרכון או תעודות זהות) לתושבים וה"נכתבים" בעיריה. לא היו בעיריה לא מחלקת חינוך ולא לשכת סעד עירונית. לצרכי הציבור דאגו גבאי צדקה וחברות סעד שונות: חברת "ביקור־חולים", חברת "גמילות־חסדים". בעת צרה ומצוקה, כגון מגיפה או שריפה, או בסיפוק צרכים דחופים לעזרת עניים ואלמנות בהתקרב חג, היו מכריזים על כך ב"הודעת הרב והגבאי" בבית הכנסת. היו מעכבים את הקריאה בתורה עד שנמצאו האנשים המתחייבים לתת יד לארגון העזרה. לפעמים נתבקשו המתפללים להשאיר כתום התפילה את טליתותיהם בבית הכנסת, למען ישובו ויפדו אותם אחרי השבת...
פעם בשנה היתה כל חברה עורכת אסיפה כללית עם סעודה לחבריה. לכל חברה היתה שבת שלה. חברת "ביקור־חולים" בחרה בשבת שבו מבר־

של פסח הנהוג רק בגולה. פסח הוא גם חג האביב. עצים מלבלבים, צפרים שרות, ושדות שהשתחררו ממעטה השלג מוריקים מחדש.

בין ימי הספירה — ספירת העומר מפסח עד לשבועות, ימי אבל, שבהם לא הסתפרו ולא לבשו בגד חדש, היה רק יום אחד של שמחה — ל"ג בעומר. תינוקות קיבלו ליום זה קשת וחיצים והלכו עם הרבי לטייל בשדות ולירות בקשתות. ילדים גדולים יותר דאגו לעצמם, חפשו ומצאו חישוקים מחבית ישנה — חומר מצויין לעשיית קשתות, והתגנבו אל הסוסים למרוט מזנבם שערות, לעשות מהן מיתר לקשת. ילדים מנוסים ושקטים נשלחו לאסוף נרות. הם הלכו מבית לבית, ואת כל הנרות שאספו הדליקו לעת ערב בבית הכנסת לכבודו של רבי שמעון בר יוחאי.

שלושה ימים לפני חג השבועות, שלושת ימי ההגבלה (בהם הגביל משה את העם מעלות אל ההר) היו הילדים חפשיים חצי יום מהחדר. הטבע היה אז במלוא הדרו. המגרשים הריקים בעיירה הוריקו וכוסו פרחי בר. כפריות הביאו לשוק ירק ריחני למכירה, בערב החג קישטו הילדים את הבתים בירק. חג השבועות נחוג בגולה שני ימים. בית הכנסת אף הוא היה מקושט בירק. בלילה השני הודלקו בבית הכנסת על החלונות והארונות נרות לכבודו של דוד המלך, שלפי המסורת נפטר בחג השבועות. את הנרות האלה אספו ילדים לפני החג.

תמו החגים. באו ימי אבל, הם ימי בין המצרים משבעה עשר בתמוז עד תשעה באב. אולם הילדים גם בימי האבל לא שכחו משחקיהם. בליל תשעה באב היו ילדים ונערים באים לבית הכנסת, כשכיסיהם מלאים "ברלך" — פירות של לכיד וצמחי בר אחרים מכוסי שיכים ועוקצים. באפילה ששררה בבית הכנסת בעת קריאת הקינות זרקו את הפירות האֵלה על ראשי המתפללים, פיאותיהם וזקניהם... היה זה מנהג מקובל ואיש לא נער בילדים.

בתי הכנסת בסוקוליבקה

מר פרץ שומן, איש סוקוליבקה בבופלו, מונה באחד ממכתביו את כל בתי הכנסת שהיו בעיירה:

40

יארכו הדברים אם נבוא ונספר על כל החגים ותענוגי הילדים בהם. תענוגי הילדים היו תמיד מרובים מאלה של המבוגרים. בחנוכה הסתפקו הזקנים בהדלקת נרות, בשירת "על הניסים" ו"מעוז צור", אך לילדים היה חג החנוכה חג שכולו טוב. היו משחקים בסביבון ובקלפים ורצים אל כל הקרובים — אל הסבים והסבתות, ואל כל דוד ודודה — לבקש מעות חנוכה ולהתכבד בלביבות וגלְדי־שומן, והלימודים ב"חדר" נמשכו רק חצי יום.

עוד טעם הלביבות בפה, וכבר בא ט"ו בשבט. נטיעות לא נטעו בגולה. ציינו את החג באכילת "פירות חמישה־עשר". אכלו בבית והביאו גם ל"חדר". הילדים, בתמימותם, האמינו כי כל הפירות — החרובים והתאנים והשקדים והצימוקים באים כולם מארץ ישראל.

בגולה לא היתה נהוגה ההתחפשות בפורים, אבל ימים רבים לפני פורים שקדו הילדים על הכנת כל מיני רעשנים ופטישונים להכות בהם את "המן" בעת קריאת המגילה בבית הכנסת. ביום החג סובבו ילדים ונערים ונערות ברחובות העיירה להביא "משלוח מנות" לקרובים, לידידים ולשכנים ובשכר טרחתם קיבלו מגדנות. נערים ונערות עניים קיבלו מאת שולחיהם מתנת כסף. הרחובות נתרוקנו כליל לפנות ערב, כשנתכנסו בבתים לסעודת פורים העליזה.

לא היה חג חביב על הילדים כחג הפסח. שלושים יום מפורים עד פסח — כל הימים האלה היו "ערב פסח": ימי ההכנות המרובות לחג. החמיצו סלק, קנו עופות, אפו מצות וביערו את החמץ מן הבית: עקרו כל דבר ממקומו, סיידו וקירצפו ואיוררו, עד שנוקתה כל פינה. אז הורידו מעליית הגג את כלי הפסח וקנו יין לארבע כוסות. בכל ההכנות האלה לקחו חלק הילדים והילדות. בערב פסח לבשו בגדי חג — הכל חדש — מהנעליים עד לכובע — וחיכו ל"סדר".

שני "סדרים" נערכים בגולה. ביום ראשון של חג וביום השני. ובכל סדר — שאילת ארבע הקושיות וקריאת ההגדה ושתיית ארבע כוסות וגניבת האפיקומן, ואכילת מאכלי הפסח הערבים. אחרי ארבעת ימי חול המועד, ימים שבהם פטורים הילדים מעול החדר, ומשחקים באגוזים ומטיילים כאוות נפשם, באים שני ימי חג — שביעי של פסח ואחרון

את שיירי הדבש למרוח בהם את פינות הבית, סגולה שהחיים **בבית** יהיו טובים ומתוקים.

למחרת הורידו מעל עליית הגג לוחות וקרשים והחלו בבניית סוכה לחג. **ברחוב** עוברים יהודים ובידיהם אתרוגים ולולבים שקנו אצל הסוחר. **ילדים** החופשים מהחדר ממלאים את הרחובות, לוקחים חלק **בבניית** הסוכה. הגדולים מגישים את הסכך לאבא העומד על הסולם, והקטנים, התמימים — המבוגרים מהתלים בהם ושולחים אותם לקחת **בהשאלה** מהשכנים את ה"מספריים לסוכות"...

מה נהדרה היתה הישיבה בסוכה, ומה נהדר היה כל חג הסוכות עם ימי חול המועד הרבים! הילדים משחקים עם חבריהם באגוזים, מבלים בסוכה והולכים לשוק לראות את פירות האסיף שהגויים הביאו העירה. יום לפני הושענא־רבה הולכים הנערים הגדולים אל הנהר לקטוף ענפי ערבה לעשות מהם ה"הושענות" למכירה. כשחובטים את ה"הושענות", כתום התפילה בבית הכנסת, רבה שמחת הילדים. הם מקבלים לידיהם לולבים וגם אתרוגים, ששוב אין למבוגרים צורך בהם. חג הסוכות מסתיים, ממשמש ובא חג שמחת־תורה. והילדים רצים להשיג מקלות לדגלי שמחת־תורה. סגני המלמדים הם המוכרים מקלות אלה העשויים מענפי ערבה. יש רק לקבוע בסדק שבקצה המקל את הדגל, ולהעלות למעלה תפוח אדום ובו נר־שעווה.

בשמחת תורה עולים כל הילדים לתורה. אחר כך הם מצטופפים כולם מתחת לטלית הפרושה מעל הראשים בקריאת פרשת "בראשית". ביום זה שרים עם החזן ועם כל המתפללים, ומקבלים יין ועוגיות. כל היום הם מתערבים עם החוגגים הרוקדים ושרים ברחובות. לעת ערב גוברת השמחה. ר' אברהם החזן מטפס ועולה על גג בית הכנסת ושם, ליד הארובה, הוא מתפלל תפילת מנחה. הוא למעלה, וכל הציבור למטה, מתפללים בקול ורוקדים ואומרים: קדוש, קדוש... יהודי סוקוליבקה אהבו לשמוח בחגים.

למחרת עזרו הילדים בפירוק הסוכות. הילדים היו קצת עצובים, גם הטבע היה עצוב: נשבו רוחות סתיו, החלה השלכת. עוד מעט יתחילו ימים אפורים. הילדים הולכים ל"חדר", מי לישן, ומי לחדש, לבושים בגדי חורף חמים ונעליים שלמות, וכבר הלב מצפה לחג חדש שיבוא...

דאגה המסורת, דאג הילד לעצמו. בימי "סליחות" *, למשל, ישבו הילדים עד קרוב לחצות וחיכו לשעה שילכו עם ההורים ל"סליחות" ראשונות. הם היו גם קמים לסליחות בלילות. הלילה בכל פלאיו נגלה אז לילדים. היתה בהליכה לסליחות משום גבורה גדולה. באלול היו הילדים מחטטים במגרות בבית הכנסת עד שהם מגלים במחבואו את השופר ולומדים לתקוע בו. היו נושפים ומתנשפים עד שהוציאו ממנו קול, חלוש — אך קול שופר.

והנה בא החג. ליל ראשון של ראש השנה. הילדים מקיפים בבית הכנסת את החזן, עוזרים לו במנגינותיו העצובות. הם באים הביתה ומוצאים שולחן ערוך, ובקערית — חלות דבש שקנו בשליחות אמא מאצל "איש הדבש." ** למחרת הולכים עם כל מתפללי בית הכנסת ל"תשליך", אל הנהר ועצי הערבה. כל חג קשר לו עם הטבע.

מראש השנה ועד יום כיפור היו המון ענינים ועיסוקים. אמא קנתה בשוק "כפרות": תרנגול לילד, ותרנגולת לילדה. הילדים היו מקיפים את הכפרות מסביב לראש והולכים אתן אל השוחט... בערב יום כיפור היו הילדים הולכים עם הוריהם לבתי השכנים והקרובים לבקש "לעקאך" (כזה היה נוסח הדיבור של מי שבא בערב יום כיפור להתפייס, או סתם לאחל שנה טובה).

ענין שאליו ציפו הילדים במיוחד היתה עשיית נרות השעווה ליום כיפור. היתה זאת מלאכת הקודש של אמא. את פתילותיהם התקינה מחוטי פשתה שבהם מדדה את קברי המשפחה בבית העלמין, וסימנים עשתה בהן, איזו פתילה ל"נר הנשמה", שיובא להדלקה בבית הכנסת, ואיזו ל"נר החיים" שנועד להדלקה בבית. כשעמדה לעשות את הנרות היו מקיפים אותה כל הילדים ועומדים כצופים בפלא...

מי מהילדים אינו זוכר את הניסיון לצום ביום הכיפור ואת תפילת הנעילה בבית הכנסת, בסוף היום, כשכל החטאים כשלג הלבינו ?... כתום כל התפילות חזרו כולם הביתה לאכול ולשמוח, והילדים קיבלו לידם

* פיוטי תפילות בחודש אלול ובימים שבין ראש השנה ויום כיפור, בהם מבקש המתפלל סליחה על עוונותיו.

** בסוקוליבקה נהגו לקרוא למוכר הדבש "האניק־לעקער" — כלומר, מלקק־דבש.

אנו הולכים כולנו לראות כיצד שוזרים ברחובנו חבלים. לפעמים, כשיש יריד, אנו הולכים להתהולל בשוק...

אחים רבים לי, בלי עין הרע. לכולם שמות מן התנ"ך. יהודה, זבולון, יוסף ובנימין. גם תאומים נולדו להורי למזל טוב. לאחד קראו יצחק (לא חס ושלום עשו), ולשני — יעקב. לי עבדכם קראו חיים, למען אזכה לחיים ארוכים. אחרי נולדה אחותי הדסה. ולמה קראו לה הדסה? כי היא נולדה בפורים, והיות ושם אמי אסתר'ל קראו לאחותי הדסה.

ספרתי לכם על אבא ועל סבא. על מי לא ספרתי? על אמא. לאחר שאמא מאכילה אותנו ארוחת הבוקר היא פונה לעבודתה בחנות.

בחנות יש לאמא כל מה שאתה רוצה. כך אנו חושבים. ומפני שבאים אל אמא הרבה קונים, היא נשארת בחנות מן הבוקר עד הערב. רק בצהרים יש לה הפסקה (כי מי יאכיל אותנו?). אנו עוזרים לה בעבודתה, מביאים חבילה לקונה, נושאים משלוח מנות בפורים ובעבור זאת אנו מקבלים פרוטות.

אך יש לנו גם אמא אחרת. אמא שאנו צוחקים אתה ושמחים בקרבתה. אמא שאופה לנו לחם, אמא שמברכת על הנרות, ואמא שסועדת עמנו את ארוחת הערב של סוף השבוע, כשבבית אזל הלחם. אמא מבשלת אז הרבה בצקניות. זוהי ארוחה שבה ביחוד אנו צוחקים הרבה. כל אחד מנסה להצחיק את המסובין כדי שלא יהיה עצוב, ואנו כולנו צוחקים, ואמא צוחקת יותר מכולנו. אכן, כזוהי אמא. — — —

חגים

לוח השנה התנהל לפי חגים. כך וכך שבועות לפני פסח או אחריו, וכן בחגים אחרים. זה היה תאריך. גם שבתות מסוימות שימשו תאריכים. אחרי "שבת קורח", או קצת לפניו, מתחילים להבשיל הדובדבנים בגנים. אצל הילד התקשר החג אל הטבע.

הילדים אהבו מאד את החגים. כל ימות השנה, פרט לשבתות, התהלך הילד בעיירה יחף או בנעליים קרועות ולובש בגדים ישנים ומטולאים. לחגים הזמינו בשבילו נעליים חדשות ובגדי יום־טוב. נוסף לכך היו מזומנים לילד בימי החג מאכלי חג ערבים וממתקים וכל מיני תענוגות.

בפסח דאגה המסורת שיהיה לילד מה לשאול ומה להגיד. במקום שלא

שעות בסדנאות של בעלי מלאכה. משם הם מביאים חמרים למלאכה ומשחק.

ביום יריד הלכו לשוק. חבורות חבורות התהלכו עד שהגיעו לשוק הבהמות. כאן נזכרו במה שלמדו על "שור שנגח", ובקשו בתמימותם לראות מתי ינגח שור אחת הפרות...

ילד מסוקוליבקה מספר

(מדמיוני)

היום אספר לכם מחיי, חיי ילד מסוקוליבקה. מה זה משנה שאני ילד? גם לילד יש סיפור חייו. ותחילה — נא להכיר אותי. שמי: חיים בן שמואל בן אליהו מן העיירה יוסטינגרד־סוקוליבקה, בקיצור — מסוקוליבקה.

ראשית אספר לכם על אבי ועל אמי. שם אבי שמואל בן אליהו, ושם אמי אסתר'ל. בבית (ולא רק בבית) נראה אבא כאדם טרוד מאד שאינו יודע שמחת־חיים מהי. הוא מתהלך בבית כשר־צבא או מפקד. מצפה שכל צו היוצא מפיו יתבצע מיד, אודה: אני מפחד מפני אבא. אך אבא זה, שכועס וגם מכה את ילדיו, משמש לי דוגמא בחיים.

כרגע אני הולך לבקר אצל סבא שלי. לא כל יום אני הולך אל סבי. "סבא שלך גוי גמור" כך אומרת אמי. מפני שסבא אופה במקצועו (אופה כעכים) ומעסיק שוליות מבני הגויים. כפי הנראה, כדי לא להיות "גוי גמור" מעסיק סבא גם אותי ואת אחי ואת בניו בחריזת כעכיו. יושבים אנו לפני סל מלא כעכים חמים וחורזים אותם על חוט־משיחה, כשאנו מונים אותם בזמר ביידיש: איינס, צוויי, דריי, פיר און פינף...

אני ואחי לומדים בחדר. בבקר, בשעה שמונה בערך, אנו קמים ומתלבשים (מתרחצים יפה — לאו דווקא), ואוכלים ארוחת הבקר והולכים לחדר. בחדר אנו לומדים מעט מאד. מדוע? מפני שהרבי אינו יודע ללמד את כל הילדים ביחד, לכן הוא לוקח אליו ילד אחד, מלמדו לחוד חמש או עשר דקות, משלח אותו ומושיב לפניו ילד אחר. ילד שלמד פעם אחת יוצא לו החוצה לשחק. משחק במקלות, בכפתורים, בסוסים, או יושב וקולע צמות מסיבי קנבוס. אחר כך לומד הילד עוד פעם אצל העוזר של הרבי. בצהרים הולכים אחי הגדולים ללמוד כתיבה אצל מורה. ובינתים

היו כותבים את האותיות על נייר רגיל ואחר כך מדביקים על נייר אריזה עבה. שעות רבות ייבשוהו בחום התנור, כי האוויר בחורף לח. אחר היו גוזרים כל קלף לחוד וצובעים. הצביעה נעשתה בעפרונות משרדיים שצבעם אדום מזה וכחול מזה. צבע צהוב הפיקו מתבלין שהיה מצוי במטבחה של אמא ושמו זנגביל. בימי החנוכה שחקו ב"חדר" בקלפים ובסביבונים ועסקו בעשיית ארנקים מנייר לשמירת דמי החנוכה.
בל"ג בעומר שחקו בקשתות וחצים ובפורים ברעשנים. חג חג ומשחקיו.

רבים ושונים היו משחקי הילדים, עסוקיהם ומקורות תענוגיהם.
ילד שהתחיל ללמוד קריאה ב"חדר" היו ההורים "בוחנים" אותו. היו מושיבים אותו לפניהם ואומרים לו: אם תקרא יפה יזרוק לך מלאך מן השמיים אגורה. היה הילד קורא, ואמא העומדת מאחוריו מחזיקה מעל לראשו אגורה. כשקרא הילד בהצלחה הפילה את האגורה על הסידור, והילד היה מאושר...
בערבי החורף, כשהסיקו את תנור החורף בקש, היו הילדים משטחים את הקש, מחטטים בו ומחפשים שבלים שנשתיירו בהן גרגרים. את השבלים העבירו באש ואכלו קלי. כשאמא קנתה דלעת היתה מתירה לילדים לבקע אותה. והילדים היו מבקעים את הדלעת ונוברים בתוכה ומוציאים את הגרעינים לייבוש. אמא נהגה לשתף את הילדים והילדות במלאכות קלות ונעימות: במעשה האפיה, במריטת נוצות־אווז לעשיית כרים וכסתות. על פי רוב היתה בבית עז או עיזים והילדים עזרו לטפל בהן.
לילדות היו משחקים משלהן. הן הרבו לשחק ב"עצמות" (טשייכן ביידיש). פרקי עצמות מכפות הרגלים של כבש או עז. הן היו חלקות ומבריקות משימוש. המשחק היה כמו ב"חמש אבנים" שבהן משחקות ילדות בימינו. לילדות היה מותר לקנות מדוכני ה"קצפים" כדורי גומי למשחק והיו משחקות בהם בהחלפת רגליים וידיים, כמקובל בימינו. ילדות היו תמיד קרובות לבית. היה עליהן גם עול עבודות בית. ילדים ונערים חיפשו הרפתקאות. יוצאים למגרשי הפקר לחפש גרוטאות וכל מיני "מציאות"; היו מסכנים עצמם ויוצאים לשוט בעריבת עץ שבורה בתוך מי שלולית, בקיץ היו הולכים בחברותא לרחוץ בנהר, ומבלים

בתוכו רקמתו הרכה, אז נפח בו בכל כוחו עד שנתמלא אוויר, הזדקף והיה דומה לעלה של בצל.

בשעה שהרבי היה מלמד ילד אחד היושב לפניו היו שאר הילדים מתחמקים ויוצאים החוצה ומשחקים שם בכל מיני משחקים. שנים־שלושה ילדים ויותר היו משתטחים על האדמה מסביב לגומה ומשחקים בהתלהבות במשחק הכפתורים. מי שהפסיד את כל כפתוריו לא יכול להתגבר על יצרו, תלש כפתורים מבגדיו והוסיף לשחק. בכפתורים יכלו ילדים לקנות זה מזה כל מיני דברים. כן היו עושים חליפין בכפתורים. כיסי ילדים היו תמיד מלאים כפתורים, מסמרים, שברי זכוכית צבעונית ועוד ועוד.

ברחובות ובכל מגרש ריק אפשר היה לראות ילדים הפנויים מלימודיהם משחקים בסוסים או בזריקת אבנים. ילד אחד, ה"סוס", היה שם בפיו חוט משיחה — רסן ומושכות. והשני אוחז במושכות, ושניהם רצים ודוהרים. ילדים גדולים היו עושים עצמם סוסים, מרכיבים על גבם ילדים קטנים ונושאים אותם. ילדים קטנים כגדולים היו זורקים אבנים אל גג התבן של בית הרבי או בקליעה למטרה מסוימת. בקיץ, אחרי גשמים מרובים, ניקוו ברחובות שלוליות מים עמוקות. לידן התאמנו הילדים והתחרו בזריקת "ברווזונים". האבן שנזרקה בכיוון אפקי סמוך לפני המים היתה טובלת טבילה חטופה במים, מזנקת מתוכה ועולה בקשת, כדי לטבול שנית או לצלול במים.

החגים זימנו לילדים שפע משחקים ותעסוקה רבה. אחרי חגי תשרי היו מביאים ל"חדר" דונג שאגרו מחלות־הדבש שניקנו לטבילת "המוציא". * חג הסוכות סיפק להם לולבים שמהוציו היו עושים טבעות וקולעים סלסילות ומחצלאות. משקרב לבוא חג החנוכה החלו תינוקות ללקט עופרת בשביל סגן הרבי ליציקת סביבונים. מקובל היה שסגן הרבי יחלק לתינוקות מתנות חג: סביבון לחנוכה, קשת וחץ לל"ג בעומר וחרב־עץ לתשעה באב.

ילדים גדולים, שלמדו חומש וגמרא וידעו לכתוב אותיות דפוס יפות, היו מכינים לעצמם "קוויטלך", קלפים לחנוכה (32 במספר, מא' עד ל"ב).

* פרוסת הלחם שברכו עליה ברכת "המוציא לחם מן הארץ". מראש השנה עד שמחת־תורה היו טובלים אותה בדבש.

הילד בבית הרבי. הרבי לימד כל ילד לחוד, לפי תור. לימד אותו פעם, ומסר אותו לידי סגנו שילמד אותו פעם שניה. בין לימוד ללימוד שיחק הילד בחדר או בחוץ, עד שבא הערב. אז אסף סגן הרבי את כל הילדים ללמד אותם תפילות וברכות בעל פה. היה שואל אותם: כיצד מברכים על הלחם? כיצד מברכים על היין? והילדים עונים במקהלה. למדו גם תפילות: "מודה אני" ו"קריאת שמע".

שנתיים ויותר למד הילד אצל מלמד דרדקי. ממנו עבר אל מלמד החומש.

חומש למדו הילדים במקהלה. היו יושבים מסביב לשולחן גדול וקוראים בקול מלה מלה ותרגומה ביידיש. ביום החמישי היה הרבי בוחן את התלמידים אחד אחד ואוי למי שלא עמד בבחינה.

בין הערביים היה הרבי משאיר את הילדים בחדר והולך לבית הכנסת להתפלל. בבית היה חושך. היו הילדים פוחדים מאד לשבת בחושך, והיו מספרים זה לזה ספורים על גנבים ושודדים ורוחות, כדי להעביר את הזמן.

כשבא הרבי הדליקו אור וישבו ללמוד. למדו עד שכולם היו עייפים. אז שלח הרבי את הילדים הביתה. הרבנית עטפה את הקטנים שבילדים בבגדיהם החמים. כל הילדים הדליקו את הנרות בפנסיהם ויצאו לרחוב כשהם משמיעים בקול את זמר התינוקות הלומדים בלילות. היה בזמר זה של הילדים גם ברכת לילה טוב, גם התפארות בחדר שלהם, גם שמחה גדולה שהם כבר גדולים ולומדים בלילות, וקודם כל שביעות רצון מזה שהם חופשים ללכת לביתם. "ברוך שפטרני!" — כך התחיל הזמר.

מה טוב החופש!

משחקי ילדי־ה"חדר" ותענוגותיהם

ילדי סוקוליבקה לא ידעו טעמם של צעצועים קנויים. הם עשו צעצועים לעצמם והרבו לשחק. הם חפשו ומצאו כל מיני גרוטאות, מקלות ואבנים, ענפים ועלים ושאר חמרי טבע למשחקם. תינוקות שיחקו בבוץ. גם בבית הרבי, ב"חדר", ישבו ושחקו. ילד שאכל שום צעיר ישב ושחק בעליו הירוקים. היה ממולל באצבעותיו את העלה הירוק עד שנהרסה

יום לפני הברית, לעת ערב, התמלא הבית תינוקות מתלמידי ה"חדר" הסמוך שבאו ל"קריאת שמע", כאילו באו לקבל את התינוק לקהלם. בניצוחו של סגן הרבי קראו במקהלה פרשת "שמע" ו"המלאך הגואל", ונתכבדו על ידי הנשים שבבית בעוגיות. האם שכבה אז מאושרת במיטה, מאחורי סדינים, שעליהם תלוי "שיר המעלות", פרק קכ"א מספר תהילים, לסגולה.

מיום לידתו נכלא הילד בחיתולים, לא כחיתולי הילד שבימינו. היו אלה רצועות בד, כעין חותלות, שבהן לופף הילד כולו. ידיו נהדקו אל גופו, רגליו נקשרו זו אל זו, והילד לא יכול היה להניע אבר. מצחיק היה לראות תינוק אחרי הרחיצה, כשאמו גמרה לחתלו בחיתולים והיא מגלגלת אותו על פני המיטה כגלגל דובון, מצייצת אליו וקוראה לה בחיבה: ברלה ברלה — דובון, דובוני!

כבר סיפרנו לעיל על עריסות הנצרים התלויות. אלה היו עריסות זולות, כפריות. מלבדן היו עריסות עץ, מעשה נגר, עם רגליים קבועות בקשתות לנידנוד. היו מנדנדים את הילד עד שנרגע ונרדם. בשעת הנדנוד הממושך שרו לו שיר ערש. כשקנו לילד עריסה חדשה היו מנדנדים בה תחילה את חתול הבית לסגולה.

עד גיל שנתיים, ואף למעלה מזה, היתה צורת לבוש אחד לילד ולילדה: שמלה ארוכה ורחבה שהגיעה עד לכפות הרגלים. היו נוהגים להפשילה מאחור עד הגב, שהילד לא ילכלכה... בלבוש כזה, נקי וחגיגי, היו מביאים ילדים לבית הכנסת.

הילד גדל בטיפולה המסור של האם, כשבנותיה הגדולות עוזרות על ידה. ביחוד רבה ומועילה היתה עזרת הבנות, כשאמא היתה עסוקה בחנות או בשוק.

כשהילד הגיע לגיל שלש הכניסוהו ל"חדר".

ב"חדר"

כאמור החל הילד ללמוד ב"חדר" מגיל שלוש. בתחילה לימד אותו הרבי את שמות האותיות. אחר כך לימדו לקרוא כל אות בצירוף התנועה, בעל פה ובסידור תפילה. קמץ אלף — אָ, קמץ ב — בָ. כל היום בילה

מלבד תנור הבישול היה בכל בית תנור חורף. הוא היה בנוי אבני שחם. מכיון שהיה צר, מטויח ומסויד, היה נראה כחלק מהקיר המפריד בין חדר לחדר. בימי החורף היו מסיקים אותו בעצים, בקש, בקנים ובכל חומר אחר הטוב לבעירה. מקור החורף העז היו שמשות החלונות מתכסות שכבת כפור דמוית עיטורי פרחים, שהיו חביבים על הילדים ומושכים את לבם. בלילה היו מאירים את הבית במנורות נפט שהיו תלויות על הקירות או עומדות על השולחנות. בחדר האוכל או באולם היו מנורות גדולות תלויות ויורדות מן התקרה למאור ולנוי.

רהיטי הבית היו פשוטים וכבדים. זוגות צעירים היו מקשטים את חדר השינה במיטות שדפנותיהן גבוהים ובארונות לבגדים עם פיתוחי פרחים. בשום בית לא חסרה עריסה לתינוק, על פי רוב קלועה נצרים ותלויה בחבלים על וו שבתיקרה. על הקיר היה תלוי שעון עם מטוטלת ומשקולות. לפעמים קשטו את הקירות תמונות הורים זקנים, וכן תמונות של גדולי הדור — הגאון מווילנה ומשה מונטיפיורי.

היו בתים שבהם היה תלוי על הקיר המזרחי "מזרח", טבלה מעוטרת ציורים מסרתיים, ביניהם מתבלטת המלה "מזרח", למען ידע המתפלל לאיזה צד יכוון את פניו בתפילה.

הבית היה פשוט וללא מותרות, ולעתים קרובות דל מאד. אך שררה בו השמחה. לא חסר בו לחם בשביל לתת ממנו פת לעני. המיחם על השלחן זמזם, וכוס תה חם היתה מוכנה לכל הבא.

ילד נולד

הילד נולד בבית. בתי חולים לא היו. לעזרת היולדת באה מילדת זקנה ומנוסה. כשנולד בן באו בליל שבת לבית היולדת מתפללי בית הכנסת, שכנים וידידים, למסיבה צנועה — "שלום זכר". הכיבוד העיקרי היה חימצה, מין קטנית שנאכלה שלוקה. ידידים הביאו יין, ביחוד כשהמשפחה היתה ענייה, להגדיל את השמחה.

הגוף היו המבוגרים הולכים לבית המרחץ ולוקחים אתם לשם את הילדים הגדולים. ילדים קטנים היו רוחצים בבית בעריבה של עץ. המים לצריכת הבית נשתמרו בחבית שמקומה בחלק האחורי של הבית, סמוך לדלת המטבח. שואב המים היה ממלא חבית זו פעם ביומיים במים שהביא בחביתו מן הבאר שבכניסה לעיירה מצד הגשר, באר שהיתה שופעת מים בשביל כל העיירה. מי שבקש לשתות ביום קיץ מים קרירים ורעננים שאב לו דלי מים מאחת הבארות שהיו מצויות ברחובות העיירה.

אולם בעומק של מטר בערך הגיעו לאדמת חומר טיט. פועלות, נשות אכרים ובנותיהן, שהובאו מן הכפר על ידי הבנאי, היו לשות חומר זה ברגליהן, מוסיפות קש וגובלות גושים גושים. בונה הקירות היה מדביק את הגושים האלה משני צידי הקיר. היה מכה על הגוש באגרופיו מזה ומזה שיקיף את הכפיסים וידבק יפה, וכדי שהקיר יהיה ישר. גמרו את בנין הקירות, — ניגשו לכיסוי הגג. על פי רוב היו מכסים אותו בקש.

ברוסיה היו האכרים דשים את התבואה במחבטי־דייש. מהחבטות נפלו הגרגרים, וגבעול הקש ושבלתו נשארו שלמים. בקש זה כיסו גגות. היו מעלים אותו על הגג אלומות־אלומות וקושרים בצפיפות בחגורות קש היוצאות מהן אל הטפחות.

הגג היה משופע וגבוה באמצעו. לחלל הגדול שבינו ובין התקרה קראו עליית־גג (ביידיש : "בוידם"). שם היו שומרים את כלי הפסח ומחזיקים בכלובי עץ אווזים לפיטום. בחורף היו תולים שם כביסה לייבוש. העליה היתה גם מקום מחבוא ומשחק לילדים.

בנין הבית היה מחולק לשניים. חציו האחד ללא תקרה, היה כעין מחסן ושימש לאחסנת עצים וקש להסקה. בו שכנו גם העיזים והתרנגולות. לפעמים גם סוס ופרה. היה זה החלק האחורי של הבית ובו הכניסה האחורית והדרך למטבח. חציו השני של הבית, המקורה, נועד לדירה. קרקע הבית לא רוצף. הוא היה מטויח. בכל יום ששי היו טחים אותו מחדש בטיט צהוב, ואז אסור היה על הילדים להכנס לבית עד שהטיט ייבש.

הדירה הכילה חדר־שינה להורים, חדר־אוכל ומטבח ולפעמים גם חדר־שינה לילדים ואולם. המטבח היה גדול. כשליש ממנו תפס התנור לאפיה ולבישול. הוא היה גדול, גבוה כקומת אדם ומרווח. תקרתו גבוהה ומקומרת. הסיקו אותו בעצים עד שהיה חם מאד. אז פינו את הגחלים והכניסו לתוכו ככרות לחם לימות החול וחלות לשבת. בערב שבת היו טומנים בו את התבשילים לשבת (חמין). על גב התנור, שהיה שטוח וישר, היו שמים את תבשילי ליל־השבת שלא יתקררו. בחורף שימש גם מקום שינה.

חדרי־שימוש לא היו בבית. במטבח, באחת הפינות, היה תלוי כיור לרחיצת ידיים ופנים ומתחתיו גיגית שקלטה את השופכין. לרחיצת

אל בית הכנסת שלו הסמוך לביתו. מקום הרבי בבית הכנסת היה בחדר צדדי הפתוח מול "עמוד" התפילה, מקום עמידתו של החזן. הרבי היה יוצא מחדרו רק לפתיחת הארון ולעלייה לתורה. לא רחוק מבית הכנסת עמד בית־מרחץ של הרבי שהיה פתוח לכל יושבי העיירה.

מר יהודה בלנק שבית הוריו היה סמוך לבית הרבי מספר:

"בית הרבי היה בעל שתי קומות, גדול וגבוה — ממש ארמון. מסביבו חצר גדולה מוקפת גדר גבוהה עשויה לוחות עץ. צמחו שם כל מיני עצי פרי, והיו גם ערוגות ירקות. הקומה העליונה הכילה תשעה חדרים גדולים, חדרי מגורים. בקומה התחתונה היו מחסנים וחדר מרווח עם תנור גדול לאפיית מצה שמורה. האפיה היתה בערב פסח, והשתתפו בה רק גברים. הייתי נער קטן כשהחילותי לקחת חלק באפייה. שכרי היה שלש מצות לליל ה"סדר" שלנו. בשבתות ובחגים היה הרבי עורך בביתו "שולחן", כלומר סעודה לחסידיו, ביחוד לאלה שבאו מחוץ לסוקוליבקה (זוכרני שאחד מחסידי הרבי שלא מבני העיירה היה נוהג להתאכסן בביתנו). הרבי היה שתקן וממעט באמירת דברי תורה בשעת הסעודה. לפעמים היה מספר על אביו הגדול רבי גדליהו אהרן. היה מדבר לאט לאט ובלחש והחסידים מקשיבים רב קשב.

הרבי היה אוכל מעט מאד. טועם משהו ומרחיק צלחתו, והחסידים חוטפים את שיירי מנתו — חוטפים "שיריים". הם האמינו שכל מה שנוגעת בו יד הרבי ברכה בו".

הבית

הבית עבר בירושה מאבות לבנים. כל עוד היו האבות הזקנים בחיים, חיו הבנים הנשואים בבית ההורים. אם צר היה המקום, היו שוכרים באופן זמני לזוג צעיר חדר בבית שכן. רוב הבתים בעיירה היו ישנים, בתי חומר ששחו מזוקן.

בית־חומר היו בונים כך: נגר־בנין, על פי רוב גוי, היה מקים את השלד מקורות עץ, עמודים עמודים. את הריוח בין העמודים בקירות מילאו בכפיסי עץ לרוחב. עתה חפרו בור. בתחילה היתה האדמה בבור שחורה.

היו בעיירה ארבעה שוחטים, ששחטו בהמות בבית השחיטה העירוני ועופות שהובאו לביתם. גם מבין השוחטים היו מוסמכים לפסוק שאלות. מהם גם עוסקים בבוררות בסכסוכים בין איש לרעהו.

ששה בתי כנסיות היו בעיירה, ובכל בית כנסת היה חזן ו"בעל קורא" * ושמש. פרנסתם היתה על ציבור המתפללים. מקור חשוב לפרנסתם היו חגים ושמחות משפחה: בריתות, ארוסים וחתונות. משמחות אלה נהנו עוד הרבה אנשים: טבחות ורוקחות, בדחנים וכלי־זמרים המנגנים בחתונות. תזמורת סוקוליבקה היתה מפורסמת בסביבה והיתה מנגנת גם בעיירות סמוכות ובנשפי בעלי אחוזות בסביבה.

היו בסוקוליבקה מלמדים ולהם "חדריט" משלהם. לפי חשבונו של מר פרץ שומאן מבופלו היו בעיירה בזמנו כשנים עשר מלמדים — כולם עניים. שכר הלימוד שקבלו מההורים היה נמוך ביותר. ילדים היו נמס־רים ל"חדר" רק לחצי שנה, ל"זמן" אחד. פעמיים בשנה, בסוף הקיץ ובסוף החורף, בימי "בין הזמנים", היו המלמדים מחזרים על בתי הורים לשכנע אותם שיוסיפו לשלוח אליהם את התלמידים.

הרבי מסוקוליבקה וביתו

הרבי מסוקוליבקה רבי פנחס רבינוביץ', המכונה ר' פנחס'ל, ירש את כס הרבנות מאת אביו ר' גדליהו אהרן זצ"ל. **

ר' פנחס'ל היה גדול בתורה, איש צדיק וענו, וכל ימיו שקד על התורה ועל העבודה. בסוקוליבקה ובסביבתה היה לו קהל חסידים, שהיו פוק־דים אותו מפעם לפעם להביא לו "פדיון" ולבקש ממנו ברכה. ביתו היה בית מדות ובו חדר אוכל נרחב. שביל רצוף לוחות עץ הוביל מבית הרבי

* הקורא מתוך ספר התורה בפני קהל המתפללים, בעיקר בשבתות ובחגים.

** ר' גדליהו אהרן עזב את סוקוליבקה בעל כרחו. הממשלה שרדפה את האנשים הנקר־אים "צדיקים" זממה לאסרו ולשלחו לפלכי רוסיה רחוקים ה"נקיים מיהודים". בערב סוכות תרכ"ח, שעתיים לפני שבאו לאסרו, הספיקו חסידיו להעבירו למקום מבטחים. הוא הצליח להגיע בשלום לרומניה, ושם עשה עד יום מותו.

עוד מצויה היתה תעשיית נרות חלב. בחנויות כבר נמכרו נרות סטיארין, אך בכפרים נמשך עדיין השימוש בנרות חלב. גם היהודים היו משתמשים בהם למריחת עקבות הרגלים ושאר אברים שנפגעו מקרה בחורף.
מפותחת ביותר היתה תעשיית חבלים מסיבי קנבוס. את הקנבוס גידלו איכרי הסביבה, ואת סיביהם היו מביאים למכירה בעוד עליהם שיירי הגבעולים, ועושי החבלים היו מנפצים אותם לפני הטויה. שזירת חבלים דורשת שטח גדול, והיו השזרים מותחים את חבליהם לאורך הרחוב. היתה זאת תמונה אופיינית לראות ילדים מתקהלים סביבם, מתנדבים לסובב את גלגל הטוייה הגדול בשכר אניצי קנבוס מעטים הדרושים להם למשחקם.
משפחות רבות בעיירה התפרנסו ממסחר הביצים שהיה בידי שותפות של סוחרים. שליחי בית המסחר היו עוברים בעגלות בכפרים, חוזרים על חצרות האכרים וקונים מהם ביצי התרנגולות ואורזים אותן בזהירות בעגלה בין שכבות תבן ומוץ להביאן אל מחסני הסוחרים. שם נבדקו הביצים ומוינו לאור מנורות מיוחדות, נארזו בארגזי עץ גדולים והוסעו ברכבת לחוץ לארץ.
נשים נשאו בעול הפרנסה יחד עם הגברים. ישבו בחנויות, נסעו לירידים, מכרו בשוק דגים ופירות וירקות. נשים רבות עסקו בהאבסת אווזים ופיטומם בעל כרחם כדי שישמינו. בשומן אווזים משתמשים ברוסיה כמו שאנו משתמשים בארץ במרגרינה ובחמאה : מורחים אותו על הלחם ומתבלים בו מאכלים שונים ומטגנים בו.
היו נשים לא רבות שהתפרנסו מעיסוק במלאכות שונות : תפירה ורקמה וסריגה וקליעת פאות נכריות. במשפחה אחת עסקו הבנות בסריגת גרבים במכונה.

"כלי הקודש" והקרובים אליהם

היו בסוקוליבקה לא מעט אנשים שמלאכתם היתה קשורה בחיי הדת, בתפילה ובלימוד תורה, אנשים הנקראים בפי העם "כלי קודש".
ליד חצר הרבי היה דיין שאליו באו לשאול שאלות בעניני כשרות. אליו היו באים גם לכריתת חוזים ולהדיין במקרים של סכסוך בין האדם לרעהו, ולפעמים בסכסוך בין יהודי לנכרי.

ונערות ומכרו נפט וגפרורים וטבק גס (מחורקה). עקרות בית התהלכו בין נשות האכרים וקנו ביצים ותרנגולות. בעלי בתים יצאו לקנות קש לכסוי הגג או להסקה.

ליריד באו גם חנוונים מעיירות סמוכות. היו גם דוכנים של "קצפים", רוסים בעלי זקנים, שמכרו מיני סחורות שאינם מצויים בחנויות היהודים: מחרוזות "פנינים" עם צלבים, תמונות ומשקפיים וצעצועים. הם גם מכרו עגבניות שיהודי סוקוליבקה לא היו רגילים לאכלן.

גם ילדים היו באים אל היריד בשליחות מבוגרים או סתם להסתכל ולטעום משהו. אל מהומת היריד הצטרפו גם העיזים שנדחקו בין העגלות ליהנות מן ההפקר — לדחוס לפיהן מן העשב הרענן והקש הריחני שבעגלות האכרים.

פרנסות

אין למנות את כל הפרנסות שבהן עסקו יהודי סוקוליבקה. הם היו מטופלים בילדים רבים, ושלחו ידם בכל מלאכה כדי להשתכר למחית ביתם.

היו בעיירה בתי מלון עם אורוות להחזקת סוסים ומקום חניה נרחב לעגלות. סוחרים שעברו דרך העיירה, או שבאו ליריד, מצאו בבתי מלון אלה מקום לינה ואכילה.

היו כמה עגלונים שהתפרנסו מהסעת נוסעים לעיר א ו מ ן הסמוכה. והיו בעלי עגלות שעסקו כעמילים בקניית סחורות ב א ו מ ן והעברתן לחנוונים בעיירה. *

היו בעיירה כמה תעשיות זעירות. בית חרושת למשקאות שייצר מי סודה ומין גזוז ורדרד עם ריח של סגליות, ועל כן קראו לו "פיאלקו". פקק השעם שבו נסתם הבקבוק היה קשור אל צואר הבקבוק מלמעלה בחוט ברזל דק, כדי שלא יעוף החוצה מלחץ הגז. בורסקאות — בתי מלאכה לעיבוד עורות — היו סמוכות לנהר, אולי בגלל הריח הרע וריבוי השופכין. בסמוך להן היו סדנאות הרצענים עושי רתמות לסוסים, אוכפים, חגורות ושאר דברי עור.

* ביידיש קראו להם "לויפרס" – רצים.

הגויים היו מביאים למכירה עגלות טעונות תבואה, ירקות ופרי גנים, וממלאים את שוק הבהמות סוסים ופרות, עזים וכבשים וחזירים, הכל למכירה.

משני צידי הדרך העובר ברחוב הראשי היו נשות האכרים פורשות את סחורתן: מחרוזות של בצלים ושומים, אפונה ופירות מיובשים; כדי חלב טרי וחמוץ, שקיקי־גבינה וגושי חמאה עטופים בעלים טריים. הן מכרו גם פרי העונה: דובדבנים ושזיפים שנמדדו בדליים וכל תוצרת אחרת מגני הכפר.

החנוונים ערכו על דוכניהם מסחורות חנויותיהם — אריגים פרחוניים ומיני סדקית. בעלי מלאכה הציגו על דוכניהם ממעשי ידיהם — כובעים של קיץ ושל חורף, נעלים, בגדים, כלי בית עשויים פח ורהיטי בית.

סוחרי התבואה שבעיירה היו קונים מידי הגויים את התבואות, ירקנים קנו את הירקות והפירות, והתגרנים והתגרניות היו מתהלכים בין האכרות וקונים מכל הבא ליד: עורות מעובדים, יריעות בד מתוצרת בית, עיגולי דונג, זיפי חזיר, וחיפושיות מאי שהגויים היו מלקטים מעל עצים ושיחים. חפושיות אלה נשלחו לתעשיית רפואות. בחלק מזיפי החזיר והדונג השתמשו הסנדלרים המקומיים.

בכסף שפדו הגויים ביריד היו קונים בחנויות היהודים קמח לבן ומצרכי מכולת שונים, מנופקטורה וסדקית למיניה, וכלי בית והלבשה.

מלבד זה היו קונים מתנות לבני ביתם: כל מיני תכשיטים וחפצי נוי ודברי מתיקה. אופי סוקוליבקה היו מוציאים לשוק כעכים מתוקים מבריקים ויפים. בבית האופה היו ילדים חורזים אותם על חוט משיחה כשהם סופרים אותן בניגון, שלא להשתעמם. האופים היו מוכרים גם רקיקים בצורות שונות. מתחת ידיהם היו יוצאים "צפורים" ו"סוסונים" משוחים בצבעים שונים. כפרי לא היה עוזב את היריד מבלי שיקנה מהם לבנו המחכה בבית לשובו.

ההמונים הרבים שבאו ליריד בקשו מקום לאכול, והיו בתי האכל מלאים אנשים. גם בשוק עמדו דוכנים למכירת דברי מאכל. נשים יהודיות מכרו קערות רגל קרושה, מאכל תאוה של הגויים. אחרות מכרו תה ממיחם רותח. גויים עם שפמים מוקשים מכפור חממו עצמם בתה מתוק וחם.

כל העיירה לקחה חלק ביריד. ברחובות, במקומות שונים עמדו נערים

לכבוד פסח היו מלבנים כלי נחושת, כלומר מצפים אותם בבדיל. עוד היו חייטים וסנדלרים וכובענים. עבדו בשביל השוק, למכירה, ועבדו בהזמנה, לפי טעם המזמין. הכובעים של ילדי הגויים והוריהם היו בעלי מצחיות מבריקות, ואילו של היהודים — גוף הכובע ומצחייתו מאותו האריג. מלאכת הסנדלרות נחשבה למלאכה פחותה במעלה בעיני היהודים, ולכן היו רוב שוליותיו של הסנדלר מבני הגויים.

בימים ההם היה רב השימוש בחביות עץ ובעביטי עץ. גם אמבטיות היו עושים מעץ. והיו בעיירה חבתנים שידעו לעשות את כל הכלים האלה. גם החישוקים לחביות היו מעץ. שואבי מים היו מובילים מים לבתים בחבית עץ גדולה. מבוקר עד ערב היו מתיגעים עם סוסם הדל. מחלקים את המים הקצובים לכל בית וחוזרים אל הבאר למלא את חביתם מחדש.

ידיעת המלאכה עברה מאבות לבנים, ועל פי רוב עבדו הבנים אצל ההורים. העבודה — מלאכת כפיים, בכלים פשוטים, בלי כל מיכון. עבדו מחושך עד חושך והתפרנסו בכבוד. בעלי המלאכה היו ברובם ערים לעניני הציבור בעיירה. מר מיכאל אברמוב מספר על אביו, יהושע העגלן, שהיה גבאי בבית המדרש הגדול והיה מקדיש הרבה מזמנו ומרצו לתעמולה בין אנשי שלומו לפני בחירות לראש העיירה וכדומה.

ראוי להזכר כאן מוטי יואל'ס שהיה בעל מלאכות רבות ועסק באומנויות שונות שלא עסק בהן איש אחר מלבדו בעיירה. בנו, יהודה בלנק ז"ל, מספר: "כל יכול" היה אבי ז"ל. הכל עשה: חורט באבן, מגלף בעץ, מצייר וכותב שלטים, כורך ספרים ומרכיב מכונות לניקוי צמר כבשים. לא נבנה בית בסוקוליבקה שאבי לא הכין למענו תכנית הבניה, ולמרות כל הידע הרב והמלאכות הרבות היה אבי מוציא את לחמו בקושי".

יום היריד

כל יום שני בשבוע התקיים בעיירה יריד.

ביום היריד נשתנו פני העיירה. הרחוב הראשי וכל מגרשי היריד היו מלאים וגדושים עגלות איכרים, בכל מקום יכולת לראות המוני אנשים, יהודים וגויים, עוסקים במסחר ומנסים בכל הדרכים למכור זה לזה את סחורתם.

שדרת עצים. כל עץ הוקף סורג־עץ גבוה, לשמור עליו מפגיעת עגלות ועיזים. אולם כמעט כולם נאכלו על ידי העיזים הרבות שהיו מתהלכות חופשיות ברחובות העיירה.

מבואות העיירה הפתוחים היו סגורים כביכול ב"עירוב" — חוט ברזל המתוח מעל לעמודים. הודות לעירוב זה היתה לפי ההלכה כל העיירה מעין רשות אחת ומותר היה לטלטל בה דבר ממקום למקום בשבת.

עיירה עובדת

העיירה היתה מלאה בעלי מלאכה מכל הסוגים. בלטו העגלנים (עושי העגלות) והנפחים שעיקר מלאכתם בחוץ. עיקר פרנסתם על האכרים שבסביבה. סדנות העגלנים ומפחות הנפחים נמצאו במבואות העיירה, בשני קצות הרחוב הראשי. גוי שנכנס לעיירה עם עגלתו שנשברה בדרך, מיד נמצא לו גם עגלן וגם נפח לתיקון רכבו. בימים ההם עדיין היו בשימוש אצל הכפריים עגלות שכל חלקיהן, לרבות צירֵיהן, היו עשויות עץ. צירים אלה אם לא זופתו בזמנים קבועים היו נשרפים מחיכוך בבית הגלגל.

עגלני סוקוליבקה היו מתקנים עגלות וגם עושים לפי הזמנה כלי רכב שונים יפים וחזקים מעצי יער משובחים. ההרכבה והפרזול נעשו בידי הנפחים. הם, הנפחים, היו גם מתקינים לפי הזמנה כלי בית וכלי עבודה שונים, ומפרזלים רגלי סוסים. העגלנים והנפחים היו אנשים בריאים ובוטחים בכוחם ועל כן היו מגיני העיר. בכל פעם שגויים שיכורים קראו לריב, היו מופיעים בעלי מלאכה אלה מזוינים במוטות עץ או ברזל כדי להשליט סדר וללמד גוי חצוף לקח...

היו בעיירה נגרים המכינים רהיטים פשוטים למכירה בשוק ביום היריד, והיו שהכינו לפי הזמנה רהיטים עדינים מעץ יקר, עם פיתוחים וגילוֹפים. רהיטים כאלה הזמינו רק בעלי־בתים עשירים וזוגות צעירים.

פחחים רבים עסקו בהתקנת כלי מטבח וכלי בית שונים: דליים לשאיבת מים ודליים לחליבה, כדים ומסננות, מנורות ופנסים, חנוכיות וערשנים.

מראה העיירה

אחרי שמר ברוך ברנשטיין סיפר לנו על חיי העיירה סוקוליבקה * ומראה בתיה ורחובותיה, נדמה לי שאילו הוצבתי בתוך העיירה, יכולתי למצוא בה את דרכי לכל בית ובית.

העיירה שכנה ליד נהר גדול ורחב, אחד מיובלי ה ב ו ג, לא רחוק מעיר המחוז א ו מ ן. אדמתה, מסוג ה"אדמה השחורה" שבערבות רוסיה, היתה דשנה מאד ופוריה. בחורף השתרע מסביב לעיירה משטח אינסופי של שלג צחור, ובקיץ — שדות בר נרחבים, שופעי חיטה ושיפון בגובה העולה על קומת אדם.

רחוב ארוך ורחב מאד עבר במרכזה של העיירה, שנמשך מקצה הגשר המגיע מהכפר סוקוליבקה, עד למבוא המערבי של העיירה, בדרך לכפר פופיבקה. בחלק התחתון של הרחוב, קרוב לגשר, היה השוק ובו דוכנים לפירות וירקות, דגים ובשר עוף. כאן החלו טורי החנויות שבצידי הרחוב, משמאלו ומימינו. בחלקו העליון של הרחוב היו בתי מגורים ורוב הסדנאות של העגלנים והנפחים.

החנויות היו קטנות ללא שלטים וחלונות ראוה. ביום היריד היו מעמידים לפני הפתח הרחב של החנות דוכן נמוך ומוציאים אליו חלק מהסחורה שבחנות.

הרחוב הראשי וכן שאר הרחובות שבעיירה היו ללא מדרכות וכבישים. בימות הסתיו ובסוף החורף, בהפשרת השלגים, היה הבוץ על הגשר ובחלק הנמוך של הרחוב הראשי עמוק מאד והגיע עד לצירי העגלות. מכונית היתה תופעה נדירה בעיירה.

הבתים בעיירה עמדו מרוחקים זה מזה. לא היו חצרות לבתים. ולא היו לידם לא גנות ולא עצי נוי, פרט לבית הגביר ועוד שנים שלושה בתים. ** פעם גזרה הממשלה לנטוע עצים ברחובות. ברחוב הראשי ניטעה אז

* מכאן ואילך נקרא לעיירה בקיצור סוקוליבקה. כשנתכוון לכפר סוקוליבקה נקדים את המילה כפר.

** לגויים שישבו בגבולות העיירה היו משקים עם עצי פרי וגנות ירק.

האנשים לא התרגלו לשם ישובם. אנשי־סוקוליבקה היו, הם ואבותיהם, ועל כן החלו לקרוא גם לישובם החדש ס ו ק ו ל י ב ק ה. השם י ו ס ט י נ־ ג ר ד שימש שם רשמי בלבד, שנכתב בתעודות רשמיות ובכתובות על דברי דואר. הוא היה כתוב באותיות גדולות על שלט בית המרקחת ושאר מוסדות ציבור.

משנה לשנה גדל הישוב החדש והיה לעיירה. בשנת תרי״ב בא לשבת בה האדמו״ר ר׳ גדליה אהרן, והוא אז צדיק מפורסם בעירו ל י נ י צ ולו חסידים הרבה. כפי הנראה ביקש לעודד את העדה הצעירה ולחזק ידיה.

מסביב לעיירה התישבו ברבות הימים גויים, שעסקו בחקלאות ועמדו בקשרי מסחר ועבודה עם בני העיירה היהודים. גם הם נמנו על תושבי העיירה. במפקד האוכלוסים בשנת 1897 הגיע המספר הכללי של התוש־ בים בעיירה ל־3194, מהם יהודים 2521, לא יהודים — 673.

העיירה נחרבה בשנות תרע״ט־תר״פ, בסוף מלחמת העולם הראשונה. בקיץ תרע״ט התנפלו על העיירה גייסות ז ל י ו נ י וערכו פרעות ביהו־ דים. שדדו את כספם ורכושם והרגו מאות אנשים, בתוכם כל בני הנוער. בראשית שנת תר״פ בא ד נ י ק י ן עם מרצחיו ועשו הרג רב ביהודים, שדדו את החנויות ושרפו את הבתים. העיירה כמעט נהרסה ויושביה היהודים עזבוה. המעטים שנשארו הושמדו שנים אחדות אחר כך על ידי הנאצים.

העיירה נחרבה לפני שמלאו מאה שנה לקיומה.

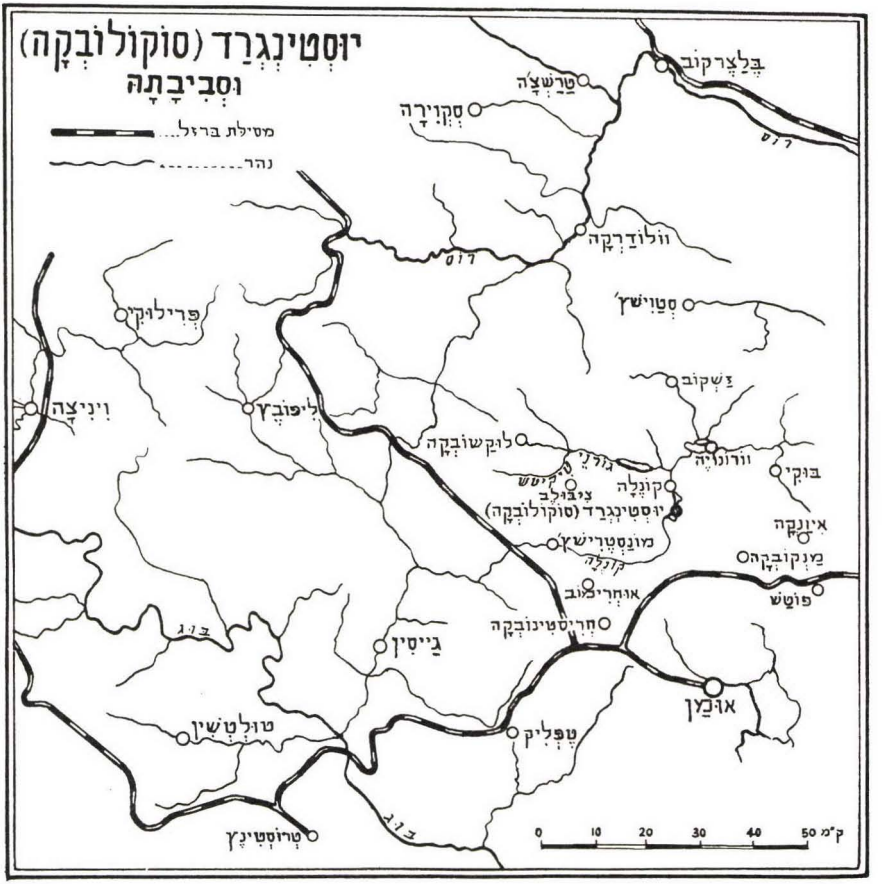

במפה מסומנים ערים ועיירות וכפרים — יישובים שאתם עמדה סוקוליבקה בקשרים הדוקים, קשרי מסחר ועבודה. העיירה הדלה לא יכלה לפרנס את יושביה, והיו חנוניה מובילים את מרכולתם שלוש פעמים בשבוע לירידים בעיירות סמוכות (ז'שקוב, וורונויה וציבולב), ומיטב אומניה במקצוע הבנייה מרחיקים נדוד כדי למצוא להם עבודה. אומר — נזכרת פעמים רבות בספרנו. עם כל היישובים המנויים במפה באה סוקוליבקה בברית החיתון. החתנים והכלות משידוכי־חוץ אלה היו לברכה לעיירה הצעירה. מחדשים דרכים במסחר ועבודה ומכניסים לחיי הקהילה הליכות ומנהגים של קהילות ותיקות. כשירדה הפורענות על העיירה מצאו פליטיה מקלט בזשקוב ובאומן. תושביה היהודיים הושיטו להם יד אחים. גם קונילה הקטנטונת קלטה רבים מהפליטים וכלכלה אותם וילדיהם באהבה וברחמים. קונילה עצמה ניצלה מידי הכנופיות ע"י הגויים שבמקום.

יוסטינגרד־סוקוליבקה

(מתולדות העיירה)

העיירה נוסדה במחצית הראשונה של המאה ה־19 על ידי יהודים יוצאי כפר סוקולובקה (באוקראינית: סוקולִיבקה), כפר גדול על חופו של אחד מיובלי הבוג הדרומי, בקצה גבול מחוז אומאן, פלך קיוב. בימי הצאר ניקולאי הראשון גורשו מכפר סוקולִיבקה רוב תושביה היהודים. המגורשים עברו על פני הגשר אל מעבר לנהר, מקום שמתחיל מחוז לִיפוביץ, ועל אחת הרמות בנו להם בתים. למקום ישובם קראו יוסטינגרד, כפי הנראה, על שם יוסטינה, בעלת הנכסים, שממנה רכשו את המגרשים לבתיהם.*

* לפי דברי יוסף גלמן בספרו "בני חיים באמריקה", שהופיע בשפה האנגלית בארה"ב, מנו המגורשים כשלושים וחמש משפחות. בעבר הנהר מצאו פונדק ובית יהודי בודד שהיה שייך לר' חיים קאפראוו שעסק בעשיית נרות. בחצרו המרווחת מצאו מחוסרי הבית מחסה עד שהקימו את בתיהם. לתולדות צאצאיו הרבים של ר' חיים מוקדש הספר הנזכר. בפרקיו הראשונים חומר מעניין על העיירה בכללה.

הווי העיירה

חות קיבוצים אחרים. כן קיוו כנראה לראות משהו חדש ומקורי בביצוע ההנצחה על ידי ילדי קיבוץ. מר האוזנר גילה ענין בקרי־את הילדים מחיבוריהם על סוקוליבקה, שבהם הראו בקיאות רבה בהווי העיירה, מראה רחובותיה והאופן שבו בנו את בתי החומר שלהם. הוא הודה לילדים, גולל לפניהם את בעיות השתרשותנו בארץ המחייבות קשר דור ההווה עם דור העבר, כן ציין לשבח את הילדים שבחרו בעיירה קטנה, שכן העיירות בגולה היו מקומם של חיים שרשיים, שם נוצרו החסידות והציו־נות... דיברה גם החברה אמדע, מחנכת ילדי "רימון", שתיארה את דרכי עבודתם של הילדים. אף היא ציינה את חשיבותה של העיירה, זה "המעיין ממנו שאבו..." (ראה חלק מדבריה בסוף הספר). מזכיר הקיבוץ הח' חיים בן־טל דיבר על תודעת השואה אצל הנוער המקומי ועל כוחו של הקיבוץ לעשות למען זכרן של הקהילות המושמדות. ראוי לברכה הח' דוב אלוני מנחה המסי־בה שהשכיל להשליט בה רוח טובה ואינטימיות ביתית. לפי הצעתו, הוצגו על ידי כותב הטורים אנשי סוקוליבקה בציון שמותיהם ומקומם ויחוסם בעיירה. הם ראו בצדק במסיבה הזאת מעמד של כבוד לעיירתם השדודה והשכוחה, ומר יעקב טרכטמן, איש סוקוליבקה, הודה על כך בחמימות לילדים ולשאר הגורמים.

ציא לנו תמונות וחומר דוקומנטרי אחר שברשותם, למען נוכל בעזרתם לחבר ספר קטן על חיי העיירה יוסטינגרד־סוקוליבקה וסופה הטרגי. ציינו מספר שאלות המעניינות במיוחד: מקומה הגיאוגרפי של העיירה, מספר תושביה, מראיה ומראה סביבתה; מקורות הפרנסה העיקריים של תושביה, מוסדותיה הרוחניים והכלכליים; צורות החינוך בעיירה ודרכיו; ההתקיים בעיר אירגון ציוני? הקמו לעיירה אישים ידועי־שם? ולבסוף — כיצד ועל ידי מי נחרבה העיירה? בקשנו שהעיירה תעמוד כמו חיה לפני עינינו למען נוכל להחיות זכרה ודמותה בספרנו.

בתשובה קבלנו מכתבים מאנשים בארץ ובחוץ לארץ, רשימות ופרקי זכרונות.

מר ברוך ברנשטיין הרשה לנו לקרוא את פרקי הזכרונות מימי ילדותו בסוקוליבקה, דברים שהעלה על הכתב בשביל נכדו רודי, תלמיד כיתתנו. הוא גם בא פעמיים אל כיתתנו להוסיף על מה שכתב. הוא סיפר לנו בצורה חיה ומרתקת על דמותה הציבורית של העיירה שבה נולד וגדל. את הדברים שקראנו ושמענו והתרשמנו מהם ביותר העלינו על הכתב. לקראת חגיגת הבר־מצוה וסיום שנת הלימודים ערכנו תערוכת ההישגים וקבענו בה פינה לעיירה. היה זה חדר מרוהט ומקושט בטעם העיירה. גם הצגנו משירי החומש לאיציק מנגר, הצגה שרחפה עליה רוח העיירה...

להשלמת דברי הילדים מן הראוי להזכיר ביקורם ב"יד ושם" בירושלים, ביקור שהעניק להם ולמלוויהם חוויות בלתי נשכחות. אותו יום התקיים ב"יד ושם" כינוס ארצי של תלמידים מנציחי קהילות, וילדי "רימון" לקחו חלק עם כל הבאים לכינוס בטקס הגשת הצהרות ההנצחה לנשיאות הכינוס למשמרת. וכתום הכינוס התייחדו שעה ארוכה אנשי "יד ושם", ובראשם אבי רעיון ההנצחות חה"כ מר גדעון האוזנר, עם ילדי משאבי־שדה ומלוויהם — המחנכת ומזכיר הקיבוץ — וכעשרה מזקני סוקוליבקה שבאו להיות אתנו ביום זה בירושלים.

לילדי "רימון" עמדה זכות ראשונים: משאבי־שדה היה הראשון מבין הקיבוצים שילדיו קיבלו עליהם להנציח זכר קהילה, ואנשי "יד ושם" ראו בכך פעולה חלוצית העשויה לגרור למעגל ההנצ־

אייכמן) התחילו בתי ספר בארץ להנציח זכר קהילות יהודיות שנחרבו בימי השואה וכבר הונצחו 67 קהילות. הקהילה שאנו ננציח היא ה־68 במספר.

אחד מבני כיתתנו קם אז וקרא את הדברים האלה:

"בימי מלחמת העולם השמיד הצורר הנאצי וצוררים אחרים קהילות יהודיות הרבה, וביניהן את קהילת יוסטינגרד־סוקוליבקה. ואנו, בני העם הנשמד, חובה עלינו להנציח שמות הקהילות שנחרבו, לבל יאבד זכרן. גבורה רבה הראה עמנו, וגבורה זו מצווים אנו להנציח, למען ידעו דורות רבים אחרינו, שעמנו לא עם רגיל הוא, אלא עם שעמד בגבורה רבה בפני פורעים רבים שקמו עליו להשמידו.

ועתה, אנו בני כיתה ז' שהגענו לעול מצוות ולומדים על העם היהודי, קיבלנו על עצמנו להנציח זכרה של קהילת יוסטינגרד־סוקוליבקה שהשמידוה פורעים. אנו מבטיחים לעשות זאת כמיטב יכלתנו, כדי לתת לקהילה זו הנצחה ההולמת אותה ואת בניה. בחרנו בקהילת סוקוליבקה, כי אנשיה בארץ ובחוץ לארץ קשורים למשקנו משאבי־שדה* זה שנים אחדות ותרמו כסף לבניית מרפאה וחדרי־חולים במשקנו לזכרם של קדושי עיירתם".

מר ברוך ברנשטיין, איש סוקוליבקה, שנכח בטקס, סיפר לנו על העיירה בה נולד וגדל, והבטיח להמציא לנו ידיעות על חיי העיירה ופרשת חורבנה, וליצור לשם כך קשרים בינינו ובין בני עירו ששרדו.

אנו לומדים על סוקוליבקה

לפני שהתחלנו ללמוד על העיירה סוקוליבקה שלחנו עשרות מכתבים אל שרידי העיירה היושבים בארץ ובארצות הברית והודענו להם על החלטתנו להקים יד ושם לקהילתם שנחרבה.

בקשנו מהם לכתוב לנו מכל אשר זכור להם על תולדות העיירה, ולהמ־

*** קיבוץ בנגב, מדרום לבאר־שבע, על הכביש לניצנה. ליד בית־עסלוג'. נוסד ב־1950 בשם משאבים. אח"כ הוסב שמו ל־משאבי־שדה, לזכר האלוף יצחק שדה. מיסדי הקיבוץ עלו תחילה לחלוצה שבנגב ושם עמדו במצור ממושך בקרבות תש"ח.**

כיצד כתבנו את חיבורינו

ההנצחה — ראש משימותינו

בשנת תשכ״ו עמדה כיתתנו, כיתת ״רימון״, לחוג בצוותא את חג ה״בר־מצוה״.

שנה לפני כן נתקבלה בבית ספרנו הצעה מאת ״יד ושם״ בירושלים להנציח את זכר קהילת סוקוליבקה, שנחרבה בפרעות בשנות תרע״ט—תר״פ.

על הצעה זו נשלחה מטעם בית־ספרנו התשובה הבאה:

הקיבוץ המאוחד
משאבי־שדה (ע״ש יצחק שדה)
בי״ס ממלכתי יסודי

18.4.65
כ״ח בניסן תשכ״ה

לכבוד
מר ד. אלוני ומר ש. ספקטור,
הועדה הארצית להנצחת הקהילות שנחרבו בשנות השואה
שלום וברכה,
ח. נ.,

קבלנו את מכתבכם ובו הצעה ליטול על עצמנו הנצחת קהילת סוקולבקה. קבלנו את ההצעה ברצון, אם כי בחשש־מה, מחמת גודל האחריות שבמשימה. יש לנו כוונה להפוך משימה זו למרכז הפעילות בכיתה ז׳ שלנו בשנת תשכ״ו. בכיתה זו נהוג אצלנו להפעיל את הילדים, החוגגים בצוותא את חג־הבר־מצוה שלהם, במפעלים לאומיים וחברתיים, ומפעל זה עשוי להתאים למגמה זו. אנו מבקשים שתשלחו אלינו את בא־כוחכם, כפי שהצעתם, כדי שידריכנו ויעזור לנו להתוות תכנית פעולה.

בכבוד רב,
עדה שביט (מרכזת ביה״ס)

טקס ההנצחה

במוצאי שבת פרשת חיי שרה, כ״ה בחשון תשכ״ו, התכנסנו בכיתתנו, כתה ז׳ (״רימון״) לטקס ההנצחה. פתח החבר דב אלוני, נציג הועדה הארצית להנצחת קהילות על יד ״יד ושם״. הוא סיפר לנו כי ביז־מתו של חבר הכנסת מר גדעון האוזנר (מי שהיה התובע הכללי במשפט

החיבורים נכתבו על יסוד מכתבים, תעו־
דות וסיפורים שסיפר לילדים איש העיירה
ברוך ברנשטיין. הוא שהתקין את דברי
הילדים לדפוס, הרחיבם והשלימם במבו־
אות ובדברי עדי-ראייה.

איורים : אבא פניכל

פנימי

נדפס בדפוס "רויאל" בע"מ, רמת השרון

יוסטינגרד - סוקוליבקה
עיירה שנחרבה

חיבורים שכתבו ילדי קיבוץ משאבי־שדה
להנצחת זכרה של העיירה

הוצאת קיבוץ משאבי־שדה

בסיוע שרידי הקהילה

תשל״ב

העיירה איננה עוד, אך בזכרוננו היא
קיימת ותתקיים.
(מתוך אחד החיבורים)

יוסטינגרד־סוקוליבקה – עיירה שנחרבה

JUSTINGRAD / SOKOLIEVKA
The Mashabei Sadeh Memorial Booklet
(Reduced facsimile)

LIBRARY

PRESENTED BY

LEO MILLER

Jarkowka
Roxumowka
Biesiedka
Skibino
Tichij-chutor
Zaszkow
Bagwa
Bastorzka
Tabajna
Konstantynowka
Werbowa
Buki
Sokołowka
Iwanki
Mankowka
Romanowka
Potass
Rogi
Kasimowka
Kosiendzowka
Str. Babany
Dmitrowskoje
St. Carizynskaja
Pohrowody
Apolanka
Gierezanowka
Uman
Adamowka
Grodziwka
Swinarka
Buczynskoje
Jurki
Tarnowka
Popowka
Lagowa
Byzino
Kohylaki
Janowka
Brzozowka
Tarakanowka
Czernaja kamienka
Jankowka
Berezka
Szulichin
Papuszyncy
Romanowka
Talne
Berestowiec
Krasnopolka
Kozubiejewka
Wojtowka
Lagerplatz
Thonwiese
Gorodeckoje
Wyszaro pole
Kamienka
Zielenki
Lesczino
Julianka
Berezki
Potaszanka